

ԱՐԱՐԱՏ

1902

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՌՅԾԱ.

ԼԵ.-ԼԶ. Տարի

ՅՈՒԼԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ

Համար Է-Ը.

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒԼԻՍ-ՍԳՈՍՏՈՍ 1902 թ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

1. Քաղաքի Նորին Վեհափառութեան կոնգրեսները. Էջ 573
2. Ողբացող Խորենացին Հայաց Հայրիկ . 579

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

3. Քրիստոնէութեան իսկութիւնը. Ե. Լաւաղոյն
արդարութիւնը. Լ. Վ. 599
4. Մեղաւորը դարձը. Թարգմ. Յ. Սկ. 604
5. Վերածնութեան, շրջան ժե. դարու վերանորոգիչ հա-
թուղիկոսները. գլուխ Ա. Մ. Խոսիկեան. 607
6. Հին Կառիարանի արդէպութիւնը համաշխարհային
պատմութեան զարգացման և կերպաւորութեան
վրայ Ար. Արեղեան. 623
7. Հայ եկեղեցին (Թարգմ. Լ. Ծոփա). 623
8. Քրիստոնէութիւն և Բուդդայական. Երուանդ սարկ. 639

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

9. Թուաց եկեղեցի 658
10. Կաթողիկէ եկեղեցի 666

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ

11. Մայր Աթոռ 669

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆՆԻ

1902—ՌՅԾԱ

Տարի ԼԵ.-ԼԶ.

ՅՈՒԼԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ

Համար Է.-Ը.

Հ ր ա մ ա ն ա լ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ջ Ի Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԴՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա մ ե ն ա յ ն Հ ա յ ո ջ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

Дозволено цензурою 5 Ноября 1902 г. г. Тифлисъ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՔԱՂԱՌԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.

Հայրապետական տնօրինութիւնք.

Կոնդակ յանուն Հոգեւոր Կառավարութեան Կարուց, որով լուծեալ եղև պսակն տաճկահայտակ Հայրապետի Գրիգորեան ընդ պոռնիկ կնոջն, տալով իրաւունս առն մտանելոյ ի նոր ամուսնութիւն. թ. 781:

— Յանուն Գեր. Փոխ. Թեմակալին Երեանայ Տ. Սուքիաս Արքեպիսկոպոսի, յաղագս յանձն առնելոյ զգործակալութիւն Աշտարակայ և կողմանցն Ներսէս քահ. Վիւլնաղարեան Աշտարակ գեղջ. թ. 787:

— Յանուն նոյն Արքեպիսկոպոսի, յաղագս յաւելլոյ ի վերայ սոճկի փոխանորդին Աղէքսանդրապօլու երկերիւր ուղբլիս. թ. 689:

— Յանուն նոյն Արքեպիսի, որով հաստատին առաջարկեալ երեք անձինք ի պաշտաման հոգաբարձութեան թեմական Հոգեւոր գլխանոցին Երեանայ. թ. 790:

— Յանուն Վիճ. Կոնսիստորիային Հայոց Աստրախանի, որով պատուիրեցաւ թոյլ տալ նախկին կնոջն Շուշեցի Նիկողայոսի Յովհաննիսեան՝ Մարգարտի Կաղաչկեանց, մտանել ի նոր ամուսնութիւն. թ. 809:

— Յանուն Գեր. Փոխանորդին Հայոց Գանձակայ Տ. Անանիա եպիսի, որով ընկալաւ զմիամսեայ արձակուրդ և զմի հարիւր բուրջի ճանապարհածախս ի գնալ ի հանքային ջերմուկս, ի գիւտ առողջութեան անձին. թ. 820:

— Յանուէն Ամեն. Պատրիարքին Հայոց Կ. Պոլսոյ Տ. Մա-
ղաքիա Աբքեպօսի, որով հաստատելով զվճիռ նախկին կոն-
գակի՝ որ վասն լուծման պսակի Յովհաննու Պարոնիկեան
Կ. Պոլսեցւոյ, թոյլ տայ նաև նախկին կնոջն նորա Մաբրուհ-
ւոյ մասնել ի նոր ամուսնութիւն. թ. 828:

— Յանուէն նոյն Պատրիարքի, յաղաքս աղատելոյ ի բա-
նադրանաց զբնակիչս նոր զեղջ Ռշտունեաց, զորս զատապար-
տեալ էր Կաթողիկոսական Տեղապահին Աթոռոյն Ախթամա-
րայ Տ. Արսէն վարդ. ի. թ. 830:

— Յանուէն Առաջնորդ. Տեղապահին Վանայ Գեր. Տ.
Սահակ եպօսի. Բագրեւանդեան, որով շնորհին իրաւունք տա՞-
կահայտաւ կարգադուրկ Մկրտէչ քհն. Վարդանեան Գիրան
զեղջ քահանայապօրծել ի հայրենիս իւր. թ. 832:

— Յանուէն վարչութեան Ազգ. Կրօն. Ժողովոյ Վանայ,
որով լուծանելով զպսակ Գրիգորի Տապաղեան ընդ կնոջն,
տան առաջնոյն իրաւունք վերստին ամուսնութեան՝ պար-
տաւորելով գնա խնամել զլուսնոտ կինն իւր. թ. 833:

— Յանուէն վանահօր Սանահնի վանուց Գեր. Տ. Գա-
րեգին եպօսի. Սաթունեան, յաղաքս ձեռնադրելոյ զգպիր
Յարութիւն Աբուլեանց Տփլիս քաղաքի յաստիճան աւադ
սարկաւադութեան. թ. 834:

— Յանուէն Առաջնորդին Հայոց Պարսկ. — Հնդկաստանի
Գեր. Տ. Սահակ Աբքեպօսի, յաղաքս յատկացուցանելոյ «Գե-
որդ Քանանեան» ուսումնարանին զեալն ինչ ի կուսանաց անա-
պատէ՝ առ ի կառուցանել շինուածս վասն նոյն ուսումնարա-
նին. թ. 870:

— Յանուէն վիճակայնոց թեմին Զուղայի, որով հաստա-
տէ զկանոնս «Գեորդ Քանանեան» ուսումնարանին. թ. 871:

— Յանուէն Վիճ. Կոնստո. Երեւանի, որով լուծանի
պսակ տաճկահայտաւ Յարութիւնի Տ. Ներսիսեան ընդ կնոջն՝
Գիւլէի Սահակեան, տալով առն զիրաւունս վերստին ամուս-
նութեան. թ. 884:

— Յանուէն Հոգ. Կառավարութեան Կարուց, որով լու-
ծանի պսակ տաճկահայտաւ Համբարձումայ Սահակեան — Յով-

Հաննիսեան ընդ կնոջն՝ Շուշանկայ մահատ. Սարգսեան, տալով
առն զիրաւունս վերստին ամուսնութեան. թ. 885:

— Յանուէն Գեր. Տ. Աւոնդ եպսի. Յովակիմեան, որով
կարգի ի նախագահ վանական Կառավարութեան Մայր
Աթոռոյ. թ. 894:

— Յանուէն Ամեն. Պատրիարքին Հայոց Կ. Պոլսոյ, Տ. Մա-
ղաքիս Արքեպսի, որով մերժի լուծումն պսակի Մշեցի Յով-
հանու Եղիայիան ընդ կնոջն՝ Վերգինեայ Մերկերեան.
թ. 906:

— Յանուէն Առաջնորդին Հայոց Աստրախանի. Գեր Տ.
Արիստակէս Արքեպսի, որով յղեցաւ սրուակ մի ս. միւսոն
ի պէտս եկեղեցեաց թեմին. թ. 918:

— Յանուէն Փոխ. Թեմակալին Երևանայ Գեր. Տ. Սուքիաս
Արքեպսի, որով թողարեցաւ պսակն Աւոնի Յարութիւնեան
ընդ օրիորդ Մարիամն Բաբայեան. թ. 924:

— Յանուէն վանահօր Աւանայ վանուց Գեր. Տ. Սարգիս
եպսի. Փիլոյեան, յաղագս վերածելոյ յաստիճան քահանա-
յութեան զսարկաւադ Տիգրանն Տ. Անտոնեանց՝ ի հովու-
թիւն ժողովրդեանն Նուկրիանու քաղաքամասին Սղնակի.
թ. 926:

— Յանուէն Սինօղի ս. Էջմիածնի, յաղագս անպահանջ
թողլոյ զգումարն 51 ըւրրեաց ի դին պակասեալ իւղոյ և
պանրոյ, յղելոյ ի Տ. Սիոն վարդապետէ՝ ի գործակալութենէ
Նոր Բայեաղիաի. թ. 928:

— Յանուէն նախանդամոյ Վիճ. Կոնսիստ. Վրաստ. և
Իմլիքիթի Տ. Գարեգին վարդապետի, որով պատուիրեցաւ
վճարել երեք հարիւր ըւրրի ի դին խողովակաց գնելոյ ի պէ-
տքս ս. Խաչ վանուցն Արղեաղու. թ. 977:

— Յանուէն Գեր. Տ. Գարեգին եպսի. Սաթուհեան ի
Սանահին, յաղագս տալոյ զչորս աստիճան զպրութեան և
զուրար Յակովբայ Բէժանեան Աղաբարեան. թ. 979:

— Յանուէն Սինօղի ս. Էջմիածնի, որով կարգի Սարգիս
Փոթէեան ի գործավար վանական Կառավարութեան Մայր
Աթոռոյ. թ. 987:

— Յանուեն նոյն Սինոզիի որով պատուիրի առաջի առնել ի տնօրինութիւն Նորին Արքութեան զցուցակ անձանց, ինքրողաց զանաաեղիս ի Վաղարշապատ. թ. 988:

— Յանուեն Սինոզիի ս. Էջմիածնի, որով ծանուցաւ մեկնումն Տ. Սահակ վարդ. Բաղդասարեան ի վիճակն Նուխոյ ըստ կալուածական գործոց վանուցն ճալեթու. թ. 989:

— Յանուեն Վիճ. Կոնսիստ. Արքախայ, յադարս տալոյ Տ. Սահակ վարդ. Բաղդասարեան 100 ռ. ճանապարհածախս ի գնալ ի Նուխի. թ. 990:

— Յանուեն գործակալին Վաղարշապատայ Տ. Սարգիս քհնյի, որով լուծանի պատկն բնակչի Նոր գեղջ զաւառին Ռշաունեաց՝ Յովհաննիսի Եղիազարեան, ընդ պսոնիկ կնոջն, տալով առնն զիրաւունս վերստին ամուսնութեան. թ. 1012:

— Յանուեն Պ. Կարապետի Կոստանեան, որով կարգի ի տեսուչ Հոգեւոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյ. թ. 1014:

— Յանուեն Պ. Սուլխանայ Սուլխանեանց՝ երեցփոխանի ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն Գանձակայ, որով կարգեցաւ ի գանձապետ գանձանակադրամոց ս. Էջմիածնի. թ. 1044:

— Յանուեն վանահօր ս. Թադէոս առաքելոյ վանուցն Արաագու, որով հրամայեցաւ նմա ըստ քաղ. գործոցն զիմել յԱռաջնորդարան Գալբիժոյ. թ. 1060:

— Յանուեն Հոգաբարձութեան Ներսիսեան Հոգ. զպրանոցի Տփլեաց, որով հաստատեցաւ որոշումն նորին վանն տուչութեան կենսաթոշակի ուսուցիչ Գարրիկի Միրզոյեան. թ. 1061:

— Յանուեն Սինոզիի ս. Էջմիածնի, ընդ որում՝ յղեցաւ տոմնն 6000 ըուբլեաց, կտակելոց ի հանգ. Գրիգորէ Անտոնեան Աերերենիկեան ռումանահպատակի՝ յանուեն Հոգ. ճեմարանի Մ. Աթոռոյ. թ. 1071:

— Յանուեն Գեր. Առաջնորդին Եւրոպոյ Տ. Գեորգ եպիսկոպոսի, որով պատուիրեցաւ յայանել Մուշեղայ Քէշիշեան ի Արիսպուլ, եթէ զրկեալ է նա յիրաւանց երբորդ ամուսնութեան. թ. 1076:

— Յանուհն վանական Կառավարութեան Մայր Աթոռոյ, որով պատուիրեցաւ ասլ Կոստանդին սարկաւազի, միաբանի Մայր Աթոռոյ, 350 բուրլիս՝ ի ծախս ուսման նորայ, որ ի համալսարանին Մոսկուայի. թ. 1077:

— Յանուհն Սինօզի ս. Եջմիածնի, որով հրամայեցաւ արձակել ի պաշտամանէ հաշուետեսութեան եկեղեցեաց թեմին Երևանայ զՀայրապետ Մելիք—Թանգեան. թ. 1099:

— Յանուհն Աւագ Լուսարարի Մայր Տաճարի Դեր. Տ. Ղևոնդ եսսի, յաղագս վերածելոյ յատրիճան սարկաւազութեան զերկուս ուրարակիր միաբանս Մ. Աթոռոյ՝ զԻսահակ Տ. Ղաղարեան և զՅարութիւն Մազսուդեան. թ. 1109:

Հայրապետական պարգևք.

Կոնդակ յանուհն Տ. Մկրտիչ քահ. ի Տ. Յակովբեան Նոր Նախիջևանցոյ, որով շնորհեցաւ նմա լանջախաչ քահանայական. թ. 814:

— Յանուհն Տ. Ներսէս քհն. Քաջբերունեան, Առաջնորդական Փոխանորդին Բայազետ քաղաքի Թուրքիոյ, որով շնորհեցան իրաւունք կրելոյ զծաղկեայ փիղոն. թ. 890:

Հայրապետական օրհնութիւնք և զորհունակութիւնք.

Կոնդակ օրհնութեան և գոհունակութեան յանուհն Բազուկցի պ. Երուանդայ Բուզազեան, յաղագս նուիրելոյ նորա 5000 ռ. ի տրամադրութիւն վեհ. Հայրապետի ի յիշատակ հանգուցեալ մօր իւրոյ. թ. 865:

— Որհնութեան և գոհունակութեան յանուհն Տիկին Վարվառայ Քանանեան, յաղագս նուիրեալ 4000 ռ. գողմարին՝ առ ի բանալ ի Ջուղայ քաղաքի նոր ուսումնարան. թ. 883:

— Որհնութեան և քաջալերութեան յանուհն Ժողո-

վըրդեան և Տխականաց ա. Յակովբ եկեղեցւոյ վան քաղաքի, յաղաքս կառուցման նորոգ եկեղեցւոյ խրեանց, որոց և շնորհեցաւ մասն ի նշխարաց ա. Յակովբայ Մճբնայ Հայրապետին և յղեցաւ ընդ ձեռն Գեր. Տ. Սահակ եպս. ի Բաղրեանդեան. թ. 901:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն մուկուարեակ Տիկ. Տիրուհւոյ Կար. Պոպովեանց, յաղաքս նուիրելոյ նորա 4000 ո. առ ի բանալ ուսումնարան մի ի Պարսկաստան. թ. 902:

— Յանուն պ. Յակովբայ Տիրանեան եքեղէր ի նոյն միտս. թ. 903:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Կանիելի Յունանեան, յաղաքս նորոգելոյ նորա զ«Սառն աղբիւր» կոչեցեալ ալն ջրոյ, որ մերձ ի վանս ա. Խաչի Ն. Նախիջևանի. թ. 905:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Տիկին Թադուհւոյ Քիւրքեանց Երեանցւոյ, յաղաքս կտակեալ զբամոցն որ վասն տպագրութեան հայերէն դասագրոց. թ. 1017:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Տիկին Նւայի Տ. Յակոբեան Դուշեցւոյ, յաղաքս կառուցանելոյ նորա ծախիւք խրովք զնոր եկեղեցին ի Դիլիջան աւանի. թ. 1018:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Տիկին նախագահուհւոյ Բարեգործ. Բնի. Հայոց կանանց Աստաբաւի, յաղաքս յղեալ հաշուեցուցակին. թ. 1020:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Վասակայ Մաղաթեան Երեանցւոյ, վասն աշխատութեան նորա ի վերայ Գեթսեմանի ուխտասեղանն Երեանայ. թ. 1036:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Պետ. Խորհրդ. պ. Բէզլարայ Մարտիրոսեան Ստեփանեանց, յաղաքս նուիրելոյ նորա զբեան Մատենադարանի Մայր Աթոռոյ.

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Տիկին Զաւահիրի Պետրոսեան Թայիրեանց Երեանցւոյ, որով տուան

նմա իրաւունք յետ մահուան թաղել առնթեր առն իւրոյ
Ներսիսի, ի գաւթի ս. Սարգիս եկեղեցւոյ Երեւանայ. թ. 1082:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Ղու-
կասու Յովհաննիսեան Գոյլով ի Քիչնէ, յաղագս նուի-
րաբերութեան նորա միոյ Զահի ի պէտս Մայր Տաճարի.
թ. 1093:

ՈՂԲԱՅՈՂ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

Ի ՅԱՇՏԻՇԱՏ ԵՒ ՅՕՇԱԿԱՆ

Ո՞ղ էր այն հարուստ փարթամ,
Որ յԱթենայ ծովափէն դայր,
Բեռնաւորեալ նաւ շահաբեր:
Թանգար էր նա ճոխ դիտութեան,
Ամենարուեստ և թանկագին,
Մարդրիտ գոհար էր իւր վաճառ,
Զրի բաշխէր, ո՞վ որ խնդրէր,
Եւ փոխարէն չառնոյր ոչինչ:

Հրաւէր կարգայր նա բարձրագոյն.
Առէք, ասէր, կղերք Հայոց,
Առէք մանկունք ուսման կարօտ,
Գանձ անկատուտ է իմ վաճառ,
Ոչ որ կարէ հանել ձեզմէ:
Ո՞հ, ո՞վ լսեց նորա հրաւէր,
Եւ ո՞վ գնեց իւր մարդարիտ.
Աւանդ, ոչ որ և ոչ մի:
Որ փարթամ էր ամենածոխ,
Զբաւորեալ աղքատացաւ:

Մշոյ երկիրն էր հայրենիք,
 Իւր խանձարուրն էր Խորնոյ դեղ.
 Զունէր նա տուն և օթեան,
 Աստանդական շրջէր թափառ,
 Յուսն ի ձեռին, պարկն ի յուսին,
 Դեզերում էր Հայոց աշխարհ,
 Զունէր հանգիստ և կայան.
 Քրիստոսին էր նմանակ,
 Զկար տեղի գլխոյն դադար:

Ո՞վ էր այս մարդ, ո՞հ, մոռացեալ
 Աղբի դաւակ իւր Ազգէն,
 Դեռ չմտած ի գերեզման:
 Ասա՛ դու ինձ, ո՞վ ազգ Հայոց,
 Թէ ամաչես տսել զանուն,
 Միթէ կարնա թագուցանել.
 Աշխարհ գիտէ նորա անուն,
 Արեւելքէն մինչ արեւմուտք
 Ոսկի տառով է քանդակուած,
 Եւ պատմութիւն արձանադրած:
 Ասա՛, յայտնի խոտտովանիր,
 Դէթ քաւեցես քո նախնեաց մեղք:
 Եւ ես ասեմ քեզ, դու ծանիր.
 Քերթողահայր փիլիսոփայ
 Խորենացի Մովսէսն էր այն,
 Անձանօթ և ծանուցեալ,
 Այլ ո՞ ծանեաւ այդ անգին գանձ.
 Յայտնի շրջէր և չէր ծածկեալ,
 Զոր չտեսին կուրաց աչք:
 Ասեն երբեմն և շատ անգամ
 Խորենացին լինէր անյայտ.
 Եւ ուր էր նա,—ի յԱշտիշատ ի յԱշտիշատ,
 Սուրբ Սահակայ գերեզման.
 Ուր օրերով և ժամերով
 Սուրբ տապանին առաջ չողած,
 Զայնտրկեալ ինքնախօսէր,

Նա լայր ուժգին, բան ստեղծէր,
Գերեզմանին հետ խօսուի՛ էր.

—Մինչ խայտայի յուսով ի դարձ
Բիւզանդիոնէն Հայոց աշխարհ,
Հոգիս հրճուէր, զուարթ ուրախ,
Ո՛հ, չտեսի դքեզ ողջամբ,
Ողջագուրիլ ի քէն, սո՛ւրբ Հայր,
Գերեզմանիդ հասի, աւանդ.

Գլուխդ վեր առ գերեզմանէդ,
Տես կարօտով քո որդեգիրդ,
Յառաջագէմն եմ քոյդ Մովսէս.

Ո՛հ, մնացի ես որբացեալ:
Ոչ պաշտպան, ոչ խնամակալ,
Ոչ տուն ունիմ, ոչ օթեան,

Առ զիս ի քո գերեզման:
Ո՞ տայր ինձ որ ննջէի
Քո սուրբ շիրմիդ գրկարան,
Եւ հանդէին խոնջեալ սակերքս
Ի քո ծոցիդ հայրական:

Անտերունչ, անհանգիստ եմ,
Վաստակաբեկ եղայ, սուրբ Հայր,
Եւ չգտի յարդող ուսման,
Եւ ոչ երբէք ոք մեկենաս:
Ես հալածեալ եմ, հալածեալ,
Միթէ օտա՞ր եղէ ես ո՛հ
Իմ հարազատ եղբայրներէս,
Կամ որպէս խորթ օտարածին
Հայաստանի Մօրն իմոյ:

Եւ ո՞յք էին իմ հալածիչք,—
Շմուէլի և Բրքիշոյ
Ապաշնորհ ժանտ սրգիքներ,
Անարժանք յանարժանից
Կաշառատրօք ձեռնադրեալք,
Որք եղծին աղարտեցին
Աստուծոյ ասն վայելչութիւն

Եւ մեր սուրբ հարց կարգն ու կանոն.

Որ չարագոյն քան սատանայ

Հակառ էին և թշնամիք

Սահակայ Պարթևի հօր

Հոգեծնունդ որդիքներուն,

Եւ նա չէր ողջ, հոգին հզօր,

Որ պաշտպանէր իւր բարձր աջով:—

Համբուրէր, համբուրէր

Սահակայ հօր սուրբ դամբարան.

Ելնէր ապա և ուր երթայր,—

Ի յՕշական և յՕշական,

Սուրբ Մեսրոպայ գերեզման.

Մտնէր մատուռ գրկէր տապան,

Նոյնաձայն եղանակաւ

Կրկնում էր նա մեծահառաչ

Յաշտիշատի սղբերգականն.

—Ո՛վ հրաշալի դպրութեան Հայր,

Դու դիր տուիր և դպրութիւն.

Դիր չի սիրեր Հայոց ազգ,

Անսիրող է իմաստութեան,

Հոգին հարարտ և բարձրայօն:

Ես ձայն բառնամ առ գերեզմանդ,

Գերեզմանէդ խօսիր հեռ ինձ.

Ես Սովսէսն եմ քո աշակերտ,

ՅԱթենական ճեմարանէն

Ողջամբ դարձայ ես Հայաստան,

Եղսկ ինձ, չդադիր ես, ողջ

Սահակ Մեսրոպայ զոյգ ամուսներ,

Որ հերկեցին Հայոց դաշտեր,

Հայ դպրութեան դարաստաններ,

Յանեցին սերմն դրոց ուսման.

Հունձ բարձրացաւ հասունացաւ,

Եւ ուր է արդ հնձող մշակ.

Ժիր մշակ եմ գերանդաւոր,

Աշխատաւոր ձրի անվարձ,

Հաց բերան և այլ ոչինչ:
 Հայնատարած Հայոց դաշտեր,
 Աւաղ, մնացեր են կորդացած:
 Միթէ ի զո՛ւր աշխատեցայ
 Ես դպրութեան մշակ Մովսէս,
 Տքնելով տիւ ու գիշեր
 Քերթող եղէ և վերաբան.
 Ո՛հ ընդունայն եղև վաստակս,
 Եւ ես մնացի անգործ պարապ:
 Թող այս, գանգատ բառնամ քեզ, հայր.
 Մեր հացալից Հայոց դաշտեր
 Եւ Շիրակայ լիք ամբարներ
 Չեն բաւական կարօտներուն.
 Խեղճուկ Մովսէս լիութեան մէջ
 Մնացեր քաղցած և նօթի:
 Մինչ շրջէի շուարած մօլոր,
 Հասայ մի շէն գիւղի մօտ,
 Թաժա հացի հօտ առի ես
 Եւ հօտին հետ դնացի այն տուն,
 Շիտակ մտայ ես ի տանտուն ¹⁾.
 Տանակին մամիկ հաց էր թխում.
 Ես կանգ առի թորվան մօտիկ,
 Կօռիկ ցպոյս վէրէն յենած,
 Ասի՝ ողջոյն քեզ տանտիկին,
 Ճամբորդ եմ ես յողնած դադրած,
 Երկու օր է հաց չեմ կերած:
 Բարի տանտիկին ինձ դթացաւ,
 Ասաց՝ արի նստիր հանդիստ.
 Թորվան կշտին և տաքացիր.
 Վա՛հ, կը դողաս, ցուրտ ձմեռ է.
 Առ քեզ տաք տաք լոջ լոջ հացեր,
 Թորվան կողէն նոր եմ հաներ:

1) Տան միջի այն որոշ տուն կամ սենեակ,
 ուր թոնիր կայ, վանեցիք տանտուն կասեն:

Տանտկին ասաց իւր հարսներուն,
 Բերէք աման մի թանապուր,
 Մի պնակ էլ եղսով թանհուս¹⁾,
 Թող ուտէ խեղճ ծերունին,
 Օրհնէ զձեզ, որ շատ ապրիք
 Եւ տնաշէն տանտկին լինիք:
 Եւ-եւ կերայ քաղցած քաղցած,
 Մշոյ կանդուով էր այն եփուած:
 Օ՛խ, ի՜նչ անուշ էր թթու թան,
 Անօթի մարդոյն համար
 Թթուն քաղցր է մեղրի նման:
 Հարցուց մամիկ՝ ու ես հազեր,
 Անբախտի՞ ես թէ կրօնաւոր,
 Եւ կամ սգւոր, մեռել ունիս:
 Ասի՝ մնմիկ, վարդապետ եմ,
 Սուգ ունիմ ես մինչև ի մահ,
 Երկու մեռել ունիմ մեծ մեծ.
 Թաղւոր մեռաւ, Պապըս մեռաւ,
 Եւ Հայոց տուն անտէր մնաց:
 Բայց միամիտ պարզ տանտկին՝
 Թէ ի՜նչ էր բան, նա չիմացաւ,
 Ո՞վ էր թաղւոր, ո՞վ էր սրապիկ.
 Եւ ի՜նչ փոյթ էր դեղջուկ կնկան
 Մեր աշխարհի բան իմանալ,
 Երբ անխորհուրդ իմացող միտք
 Անմտացան և չիմացան:
 Ախտացեալ Արտաշիրէն
 Տիրական թագն Արշակունի,
 Ո՛հ, կապտեցին խելակորուսք
 Նախարարք աղբին Հայոց,
 Եւ ո՞ւմ գլուխ դրին, գիտէք.

1) Թանհուս, արբով և հարած թանով
 եփած ճաշ, որուն վերայ իւր ածելով կուտեն.
 Ծերոց համար փափուկ կերակուր է:

Գաղանին և վարաղին,
 Որ երկաթի ժանիքներով
 Պատառեց և խորտակեց
 Տիրադրուժ ապիրատներ:
 Յետոյ յետոյ ստրջացան,
 Երբ յաճախեց հիւանդութիւն,
 Վաղվաղեցին առ Մեծ բժիշկն
 Կորիզլուխ խոնարհելով,
 Պաղատէին մեծագոյ. —

Ո՛վ, Հայրագնւթ դու մեր հովիւ,
 Մեղայ գոչեմք առաջի քո,
 Մեք թիւրեցանք քո սուրբ խրատէն,
 Վաճառեցինք ազատութիւն,
 Ստրկացանք յիմարաբար,
 Արդ արհաւիրք անհնարին
 Թէ ի ներքուստ թէ արտաքուստ
 Մեզ սլաշարեր է յամենուստ
 Մահաստուեր հիւանդութիւն,
 Հրապաշտ ազգին հուր ճարակեալ
 Վառեց լափեց ողջ Հայոց տուն:
 Ո՛հ, մեռանիմք, մեռանիմք,
 Դեզ ու դարման ժտեմք, Սուրբ Հայր:
 Մեծագորով Սահակ Պարթև,
 Յոգւոց հանեալ խորոց սրտէն,
 Պատասխանեց իւր վերջաբան.

— Հիւանդութիւն առ ի մահ է,
 Եւ չէ նման Ղազարոսին,
 Ո՛հ, ես չունիմ դեզ ու դարման,
 Դուք բացիք դուռ ձեր կորստեան,
 Եւ ո՞վ կարէ փակել զայն:
 Դուք մահ բերիք Հայոց աշխարհ,
 Դուք մեռուցիք ազատութիւն
 Եւ տի մեռնիք ստրկութեամբ.
 Դուք մեղապարտ Արտաշիր
 Հանիք ատեան, որ ես դատիմ,

Քրիստոսի բան յուշ առնեմ՝ ձեզ,
Թէ՛ սփ ձեզմէ արդար, սուրբ է,
Թող քար արկցէ Աբտաշիրին։

Հաղար սնգամ՝ աղաչեցի,
Որ իմ հօտին հիւանդ ոչխար
Դուք մի փոխէք գաղանին հետ,
Որ կարծէք թէ առողջ է՝
Հօգւով հիւանդ, անհաւատ է.
Չառիք ի միտ կնիք հաւատոյն
Աւաղանին մկրտութեան։

Հինաուրց Արարաւի
Բարձր կաղնի ծառի վերէն
Բոյն էր դրել մեծ Արագիւլ,
Պարթեական Արշակունիք.
Հայ ժողովուրդ գերթ ճնճղուկ
Ապաւինէր բունին ի շուրջ.
Բոյն քանդեցիք մեծ արագիւլին,
Եւ նետահար արարիւք զայն.
Թռաւ գնաց վիրաւոր,—
Ո՛հ, արագիւլ, արագիւլ,
Էլ չը դարձաւ նա ի յետս.
Առիւք տապար, հարիւք ուժգին,
Ծառն արմատէն տապալեցիք,
Դուք հովանին բարձիւք երկրէն.
Արեւապաշտ աղգին կրակ
Պիտի վառէ զձեզ չարաչար։

Է՛, դուք անգօր ճնճղուկներ,
Ո՞ւր տի գտնէք ձեր ապաւէն.
Եւ ես գիտեմ՝ դուք ղինչ առնէք.
Անմիաբան բաժան հոգին
Քանդել է զձեզ միութենէն.
Դուք իրարմէ անջատ, անկախ,
Անմատչելի բարձանց վերէն
Դնէք ձեր բոյն ինչպէս Արծուի,
Շինէք ամուր ամուր բերդեր,

Եւ անձնապահ ապաստանիք:

Իսկ Հայոց տուն և ժողովուրդ
Լքեալ թողաք բայ անտերունչ,
Մեր հայրենեաց թշնամոյն ոտք
Կոխեն, ճմլեն ինչպէս խաղող:
Եւ ինչ փայթ ձեզ խեղճ ժողովուրդ,
Դուք ապահով էք ապահով.
Յնչ, յուշ առնեմ ձեզ չար հետեւոր
Եւ չարադէպ մեծ ապագայն.
Դուք մոլորեալ անհեռատեսք,
Չառնուք ի միտ վախճանին ելք:

Այլ ես այժմէն գուշակեմ ձեզ
Այն չարաբեր դժպտանէ օրն,
Երբ աւերի երկիր Հայոց
Եւ չքանայ Հայ ժողովուրդ,
Ամայանայ մեր հայրենիք.
Դուք ում իշխան լինիք, ասէք.
Անշուշտ և դուք ի միասին
Ժողովուրդին հետ կորնչիք:

Պատգամախօս մարդարէն
Չայն կուտար Յակոբայ տան.
Ո՛վ Իսրայէլ, Իսրայէլ,
Քո կորուստ քս անէն է,
Եւ ոչ երբէք օտարէն:
Նոյն և ես կրկնեմ այսօր,
Ո՛վ անլսող տուն Հայոց,
Կորուստ քս միշտ ի քէն է,
Ո՛չ Պարսկէն և ոչ Յոյնէն:

Այլ դուք որդիք եղջերիկք
Խցիք ամուր ձեր տկանջներ,
Որ չը լսէք Հօր խրատներ.
Այսուհետեւ կերիջիք դուք
Դառնն պտուղ ձեր արդեանց:

Գնացէք գնացէք, ո՛վ նախարարք,
Ես վշտահար եմ վշտահար,

Զիս մի առնէք անհանգիստ,
 Ապրաչաւանք ապաժամ է:
 Թողէք ողբամ ես զկորուստ
 Արչակունեան թաղին հղօր.
 Թողէք ողբամ ես զթաղումն
 Սարկութեան գերեզմանին,
 Երկնային արդարութեան
 Թաթն գրեց ինձ յանդիման,
 Որպէս անդ ի Բաբելօն,
 Բաղդասարի սպառտի յորմ.
 Ես կարգացի, ողբացի յոյժ,
 Դատաւճիռն արձակուած է.
 Աղատութեան թագ վերացաւ,
 Եւ Հայաստան ստրկացաւ: —

Անցելոյն այս յիշատակ
 Երբ յուշ գան ինձ, լինիմ անյուշ,
 Սիրաս եւ հողիս իմ առչորի,
 Թողում անցնիմ բանիս կարգ:
 Ասի՜ տանուկին, մնաս բարով,
 Օրհնեալ լինիս դու եւ քո տուն,
 Աշխատաւոր զաւակներով,
 Հարսներով եւ թոռներով.
 Աբրահամու տան օրհնութիւն
 Աստուած թափէ քո տան վերէն.
 Գեղացու տուն թող շէն մնայ,
 Դէմ հիւրերուն միշտ բաց լինի:

Մամիկ, խնդրեմ քեզմէ մի բան.
 Ճամբաս երկար է, շատ երկար,
 Տնւր ինձ քանի մի թաժա հաց,
 Դնեմ ի սարկ ճամբուս պաշար:
 Առաց մամիկ իւր հարսներուն,
 Կեօնք մի փոխինդ պատրաստեն շուտ,
 Յամաք հացին հեա թող ուտէ.
 Շնորհակալ եմ, ասի, մամիկ,

Ելայ անէն ես ի դուրս:
 Հարարտ հոգիս իմ՝ յուզուեցաւ,
 Այնչափ կարեմ ես հեղանալ,
 Նման երկնաւոր Վարդապետին:
 Աստ ես լացի դառն իմ վիճակ,
 Կրկնեցի նոյն ողբերգականս,
 Ողբամ՝ զքեզ Հայոց աշխարհ,
 Մովսէսն եղեր է մուրացկան:

Տմարդի ցուրտ իմ եղբարք,
 Զիս դուրս հանին սեղանատնէն,
 Որք ուտէին լի կշտապինդ
 Ժողովուրդին սեղանէն,
 Ասեն՝ Մովսէս Հայ ժառանգ չէ,
 Աթենացի Յոյն է նա,
 Զունի բաժին մեր սեղանէն:

Ես համարին հայրենակից,
 Մշոյ երկրի գաւակ Մովսէս,
 Ժողովուրդի լի սեղանէն
 Ո՛հ, զրկեցին ու մերժեցին,
 Եւ ես մնացի կարօտագին:—

Թէ վստականք փակեցին դուռ,
 Բաց էր քո դէմ արձակ արձակ,
 Մեր հիւրասէր գիւղացւոց դուռ,
 Հէ՛ր դու տըտունջ հանես, Մովսէս,
 Թէ կարօտ եմ, եւ յոյժ կարօտ,
 Ո՛ր տայր ինձ հայ եւ կերակուր,
 Ես մարդ եմ, հացով կապրիմ,
 Զեմ ես հրեշտակ անկերակուր:

Ո՛վ սիրահար դու գպրութեան,
 Ի՞նչ փայթ էր քեզ թէ ջուր թէ հաց,
 Թէ փակ էր քեզ վստեքերու դուռ,
 Թող երթայիր Խորնոյ քո գեղ,
 Հայրենի տուն հանգիստ էր քեզ:
 Մի՛թէ վաղուց մեռած էին
 Հայրենի տան ողջ ընտանիք,

Եւ տուն անշէն էր մնացեր:
Դու խաչակիր և ուխտագիր,
Վազ իսկ թողիր և մոռացար
Հայրենի տուն, յոր դու ծնար,
Ուր կապեցին քո խանձարուր,
Եւ կնքեցին Մովսէս անունդ:

Հայ ժողովուրդ չէ մոռացել,
Աւանդաբար խօսի նա բան,—
Քանի՞ դժար է հաւատալ,—
Թէ մեր Մովսէս Խարենացին
Հոգեպահիկ հացին կարօտ՝
Թողեր գրիչ, թողեր գրքեր,
Գնացեր ջաղացան է եղեր:

Լճւր տարէք և աւետիս
Առ վանական եղբարս ուխտին,
Թող ցնծան, ուրախ լինին,
Քերթաղն եղեր է ջաղացան,
Թողեր գրիչ, տներ կռան,
Զաղցի քարերն է սրում.
Որ ուսուցիչ էր և կրթիչ,
Քերթել զմիտս Հայոց մանկուոյն,
Աւազ, իբրև անուս գեղջուկ,
Արդ ջաղացին է ծառայում:—

Արագ արագ պտոյտ տռէք,
Իմ ապաւէն ջաղցի քարեր,
Մանր աղացէք, ալուր ածէք,
Հայ պատրաստէք Հայոց ազգին.
Դեռ նա միայն հացով կապրի,
Չէ պէտ, ասէ, բան և ուսումն:
Եւ վանական կրօնաւոր հարք
Նոյն կրկնելով քարոզէին.
Զի՞ փայթ է մեզ խոր գիտութիւն,
Լինել բանգէտ ֆիլիսոֆոս,
Բաւ է և շատ Դաւթին սաղմոս,

Զոր ի բերան անեալ ասեմք,
 (Այն առանց միտ առնելու)
 Թէ ի խցին և տաճարին,
 Տիւ ու գիշեր պաշտեմք զՏէր:
 Այլ ինձ այսպէս վիճակեցաւ,
 Ի ջաղացին պաշտել զՏէր:
 Նոյ արդար ի տապանին,
 Որ տառանէր ջրոց վերէն,
 Ի տառանման պաշտէր զՏէր,
 Մինչև տապան դադար առեց
 Մասեաց գլուխ նաւահանգիստ:
 Արքա՛համ մեծ նահապետ,
 Թէ ի վրանին թէ ի գաշտին,
 Բացօթեայ երկնուց առաջ
 Մեծ հաւատով պաշտէր զՏէր:
 Յակօբ ծառայն Աստուծոյ
 Ի Բեթէլին պաշտէր զՏէր,
 Ուր տեսանէր տեսիլ հրաշքին,
 Աստուած իջեր էր ի Բեթէլ,
 Իւր ծառային օգնական.
 Մնարին քար կանգնէր արձան,
 Եւ օծելով սրբագործէր,
 Ի յիշատակ սուրբ աեզին:
 Եւ գեղեցիկըն Յովսէփ,
 Դաւաճանեալ եղբայրներէն,
 Եղիպտոսի խաւար բռնաին
 Պաշտէր Աստուածն ի սրայելի:
 Սինայի անապատում,
 Ուր Մորենին բոցավառէր,
 Հովիւ Մովսէս կօշիկ հանէր,
 Եւ ավիշելով պաշտէր զՏէր:
 Վիրալից նահատակ Յօր,
 Լքեալ թողեալ ընտանիքէն,
 Վէր աղբիւսին օթագայէր,
 Անյուսահատ պաշտէր զՏէր.

Պայքար մտաւ ոստինն դէմ,
 Յաղթանակեց սատանն չարին:
 Դանիէլ ի Բաբելոն,
 Իւր պալատի պատուհանէն,
 Որ հայեր գէտ Երուսաղէմ,
 Աղօթէր առ սուրբ տաճար,
 Ում արգելուած էր աղօթել:
 Յոնան փախչող Մարդարէն,
 Ըմբռնեցաւ ի մեծ կիտէն,
 Ի խոր ծովուն ձկան փարէն
 Աղաղակէր՝ պաշտէր զՏէր:
 Իսկ Ֆիսուս խաչին աւուրս
 Սողոմոնին տաճար թողուց,
 Իջաւ պարտեղ Դէթմանի,
 Զիթաստանեայց ծառերուն տակ
 Աղօթելով պաշտէր զհայր:
 Հապա մուռնամ մեր լուսատուն,
 Լուսաւորիչ Հայոց ազգին,
 Որ անլոյս և անաբև
 Արտաշատի խոր վիրապին
 Անօրինակ ճգունս կրէր,
 Դեանի տակէն պաշտէր զՏէր:
 Վճշ, երջանի՛կ եմ երջանի՛կ,
 Յորեկն արև, դիշեր լուսին,
 Երկնից անհուն ցոլցող աստղունք,
 Հապա երկրիս վայելչութիւնք,
 Դաշտեր, լեռներ, ծառն ու ծաղկունք,
 Կարկաջահոս աղբերակունք,
 Արաքս, Նփրատ դրախտի գետեր,
 Չմառնամ և իմ ջաղցի առուն՝
 Ուրկնազարդ և զովաշունչ,
 Եւ երաժիշտ երգող թռչունք,
 Որ սփռփեն սիրտ իմ տխուր.
 Եւ այս ամէն ես վայելեմ՝
 Եւ փառքս տամ ստեղծողին,

Գետնի երես ի ջաղացին
 Ուրախութեամբ պաշտեմ զՏէր:
 Ազօթարան է տիեզերք՝
 Ուր որ լինի մարդ երկնուց տակ,
 Կարէ պաշտել իւր Տէր Աստուած:

Է՛ ջախջախիկ, ջախջախիկ,
 Հեա քեզ խօսիմ, անխօս փայտիկ,
 Դու իմ ջաղցի խօսնալն ես,
 Ձէնդ անդուր է, բայց ազգարար:
 Երբ լսեմ ձէնդ, ապահով եմ,
 Թէ իմ ջաղաց սաղն է բանում:
 Իսկ երբ կարի ձէնդ ականջէս,
 Ես խոր քնէն զարթնում ի վեր,
 Ո՛հ ջաղացին ջուրն է կտրեր:

Այսօր տօն է Ծննդեան,
 Արի հեա քեզ տօն կատարեմք.
 Չունիմք տաճար մեք փառաւոր,
 Ի ջաղացին կատարեմք տօն.
 Ես վարդապետ, դու էլ դպիր,
 Ես երգեմ գիմ Շարական,
 Խորհուրդ մեծ և սրանչելի,
 Աստուած իջեր է ի մտւր.
 Դու էլ երգէ քո կուկլուկուն:
 Երբորդ պահն է գիշերուան,
 Խօսիր հաւիկ, կրկնէ երկցս,
 Թէ իմ եղբարք ուրացան զիս.
 Երանի՛ թէ Պետրոսի պէս
 Յեա ուրացման դային ի զեղջ,
 Լային լային դառնապէս:
 Ոչ լացին, ոչ զղջացին,
 Ոչ յիշեցին, ոչ հարցուցին՝
 Ո՞ւր է Մովսէս, չէ ի միջի:
 Մի ուրոնէք զիս ի տաճար,
 Հանդիսագիր տօնակատար,

Դասակից ընդ իւր եղբարս
 Հրաշափառ սուրբ Յարութեան
 Տօն կատարէ երգակցելով,
 Աւետիս տայ ցնծութեան՝
 Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց:

Մի սրտէք ի ճեմարան
 Եւ կրթարան Հայոց մանկաւոյն,
 Հայկական և Յունական
 Ճոխ դպրութեանց զեկաւարտող,
 Ուսուցանող և վերձանող
 Նոր արուեստիւ Աթենական:

Այլ ելէք դուք ի Տարօն,
 Յաշտիշատ, Եփրատին մօտ
 Ի ջաղացին դաէք Մովսէս,
 Միթէ կարէք զիս ճանաչել,
 Հնաւի ցնցոտ իմ սեպդեհատ
 Ալլի փոշով է ծածկուեր,
 Ես չեմ մոռնար զիրն ու գրիչ,
 Դեռ ևս արձնիմ ես անարարող,
 Անդադար ջախջախի ձայն
 Ձի շփոթեր միտք իմ ազատ,
 Խնշոյէս մարդոց չար լեզուներ:

Պատմութիւն Հայոց ազգին,
 Գրել խնդրէ Բաղրատունին,
 Եւ ուր գրեմ, ի ջաղացին,
 Ուր չիք դարան և ոչ մատեան,
 Ես ողբ գրեմ ի ջաղացին,
 Եւ զի սրտիս իմ դառնացած
 Ողբն է միայն զիւր ավտանդ:

Փսթոյկեալ ծփող ալիք
 Խռովեալ նաւակս իմ վարեցին,
 Զաղաց դտայ նաւահանդիստ,
 Թէ ապրիմ և թէ մեռնիմ,
 Մօս ի ջաղաց թող թաղեն զիս:
 Լուր տանեն, աւետիս տան

Հեռու և խեղ եղբայրներու՝
 Մեռաւ Մովսէս և թաղեցին.
 Թող հանեն ոխ սրտերէն:
 Ովն ու վրէժ սահման ունին,
 Մինչև ի մահ և գերեզման:
 Ո՛հ, ես այժմէն կասկած ունիմ,
 Միթէ կարէ մարդ հաւատալ,
 Թէ ապիրատ անհաշտ սգիք
 Ահեղ սճիր մոռաբերեն,
 Գերեզմանիս հետ խաղալով,
 Անօրինակ վրէժ լուծեն.
 Տէր, մի թողուր, ցրուէ խորհուրդ:
 Այլ ինձ ինչ փոյթ մարմնոյն համար,
 Որ շնչաւոր սերմն է ի հող,
 Երբ զգենումը մեք հողեօրն.
 Պօղոսն է մեր երաշխաւոր:
 Տէր, աղաչեմ, դու ներելով,
 Մի համարիր նոցա այն մեղք.
 Չունիմ տրտունջ դժէն, ո՛վ Տէր,
 Թեթե խաչիկ աւեր ինձ բաժին,
 Ոչ մահու փայտ և ոչ բեւեռ,
 Ոչ արիւն, ոչ կողին խոց.
 Միթէ պարծիմ ես խաչակիր,
 Միայն արբի քաջախ լեզի
 Դառն ու կծու լեղուներէն:

Մի բարեկամ ունէր Մովսէս,
 Շատ ի վաղուց նախածանօթ.
 Նորա անունն էր Մոսիկ,
 Հարուստ էր նա և ջաղցի տէր.
 Սա գրացի էր Մովսիսին
 Եւ միշտ կուգար և կայցելէր,
 Ջաղցի դորձեր կարգադրէր.
 Նա ճանաչում էր Մովսիսին՝
 Մեծ վարդապետ Հայոց ազգին.

Երբ տեսնում էր, սիրտ դռնովէր,
Ո՛հ, Եկեղեցւոյ սուրբ վարդապետ
Ի՞նչ բան ունի ջաղացին հետ:

Մի օր տեսաւ Մովսէսին դէմք
Որ շատ տխուր էր և տրտում.
Հարցուց Մոսիկ իւր մտերիմ.
Ինչո՞ւ այդչափ, Պատուական Հայր,
Դու տրտում ես, աչերդ ի լաց:

Ասաց Մովսէս՝ մահս մօտ է,
Ես անցուցի քան հարիւր ամի,
Բապասեցի՛, ըստասեցի՛,
Սիմէօնի ծերունւոյն պէս,
Հայաստանի փրկութեան օր
Տեսնել մանուկն ի դրկիտ,
Միսիթարեալ պաղատէի,
Տէր, արձակեա՛ն զիմ հոգիս.
Ո՛հ, չտեսած մեռանիմ ես:

Կառկ ունիմ, ազնիւ Մոսիկ,
Նուիրական է իմ կառկս,
Քեզ կառանգեմ և միայն քեզ,
Դու կատարէ յօժարակամ:

Երբ կը մեռնիմ, թաղէ՛ դու զիս
Մօտ ջաղացի ուռենեաց տակ,
Կանչէ միայն մի քահանայ՝
Յաջախշատի տէր Սահակ:

Չեն պիտոյ ինձ հանդէս թաղման,
Ոչ մեռելի գանձ լալական,
Ոչ շարական որոտնաձայն՝
Բաւ է և շատ, ես հուատում,
Մի հանգստի Աւետարան.
Թող թաղէ զիս քահանայն
Եւ կնքէ իմ գերեզման:
Մի խաչաքար պարզ և անզարդ

Կանգնէ գլխոյս ի յիշատակ,
Այսպէս գրոշմէ արձանագիրս.

Աստ հանդէին մաշեալ սակերք

Մովսիսի Խորենացւոյն,

Որ ողբաց Հայոց աշխարհ,

Ի վերջն եղաւ նա ջաղացական,

Եւ թաղեցաւ ջաղացին մօտ.

Որ անցանէք, ո՛վ ազգ Հայոց,

Մի մոռանաք, տո՛ւք ողորմիս

Մովսիսի ողբացողին:

Մի այլ կտակ էլ կուտնդեմ,

Զմօռանաւ, եղբայր Մոսիկ,

Իմ անուն և յիշատակ,

Ամէն տարի մեռելոցին

Իմ գերեզմանս դու օրհնել տո՛ւք

Յաշտիշատի քահանային.

Եւ մի մեռիկ¹⁾ մաքուր ալտը,

Նուէր արա Սուրբ սեղանին,

Նխար դործէ, պատարագէ,

Յիշէ հոգին խեղճ Մովսիսին:

Իսկ իմ ջաղաց քեզ նուիրեմ,

Յետ իմ մահուս դու տէր լինիս.

Միայն ջաղցի եկամուտէն

Աղքատներուն բաժին հանեո.

Կօրհնեմ դքեզ, բարի Մոսիկ,

Որ դու ապրիս երկար ամօք,

Քո ջաղացներդ յաջող բանին,

Եւ չկարի ջուրն յախանէն:

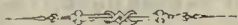
Մի օր խռոված ջաղցական Մովսէս
Ելեր նստեր ջաղցի գլուխ,

1) Մեռիկ, փոքրիկ մի չափ է մտղի նման,
զոր վանեցի ջաղացականեր կը գործածեն, ցորեն
ազալու վարձք առնելու համար:

Ողջ փոշտած շնորհալի գէտք
 Դուց գուց ջրով կուշա լուացեր,
 Լուացեր և դուարթացեր.
 Թուղթն ու գրիչ առեր է ձեռք,
 Հետ լացեր է հետ գրել է.
 Ողբամ՝ զքեզ Հայոց աշխարհ.—
 Թափեր արցունք ջրի առուն,
 Առուն տարեր տուեր Եփրատին,
 Եփրատ տարեր մինչ Ովկիան
 Խորենացուն յորդ արտասուս,
 Հասեր մինչև Ովկիանոս:
 —Եփրատ, Եփրատ և զիմ կաթիլ
 Խորենացու արտասուաց հետ
 Տար և խառնէ քո ջրերուդ:

Անցել, գնացել քան հազար տմ,
 Մովսէս ողբաց Հայոց աշխարհ,
 Ողբով կնքեց իւր գերեզման.
 Յեանոց կտակ թողուց ողբեր:
 Ո՛վ դու հողի ողբանուէր,
 Հայոց ազգի երեմիա.
 Նա ողբաց Երուսաղէմ,
 Յիսուս ելաց Երուսաղէմ,
 Իսկ դու լացիր և ողբացիր
 Քո հայրենի Հայոց աշխարհ
 Ո՛ւր ես այժմիկ,—թողեր ջաղաց,
 Ելար, մտար լուսոյ կայան,
 Ուր դտար դու Սահակ, Մեսրոպ,
 Քո անձկալի հոգեւոր Հարք.
 Դառար առին ողբերդ ու լաց:
 Դու լուցիր, այլ քո ողբերդ
 Պիտի խօսին մինչ յաւիտեան.
 Հէր չտարար հետ քեզ ողբերդ,
 Եւ յետ մահուդ չմոռացար,
 Կտակ թողեր մնացորդաց՝

Շարունակե՛լ, շարունակե՛լ,
 Քո կտակ կատարի միշտ,
 Դու մի հոգար, հանգիստ եղիր,
 Ողբացեալ Մայր Հայաստան
 Ծնանի նա միշտ իւր ողբերգակ:
 Շատ են և շատ ձայնարկուք.
 Եմ, եմ և ես մի ձայնարկու
 Շարունակող ողբերգութեանդ,
 Յորչափ շնչէ շունչն ի հոգիս,
 Մովսիսի ողբացողիդ
 Կտակակատար ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԻԿ.

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ԳՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԻՍԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Ե.

ԼԱՒԱԴՈՅՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ:

ԱԻՅՏԱՐԱՆԻ երկու էական դադարփարները որոշե-
 լուց յետոյ երրորդն ըստ ինքեան հետևում է-
 րը դիտենք՝ ինչ է Աստուած մեզ համար, դժուար չի
 լինի այլևս ըմբռնել, թէ ինչ է պահանջում՝ նա մեզնից,
 ինչ սկզբունքներով է կամենում, որ առաջնորդուենք
 կեանքի մէջ:—Քրիստոնէութեան նկատմամբ ամենամեծ
 թիւրիմացութիւններէ մէկն այն է, որ շատերը կարծում
 են, թէ կարելի է ամենևին նշանակութիւն չտալ նորա
 կրօնական հիմունքներին, չընդունել նորա դաւանական

ճշմարտութիւնները, և այնուամենայնիւ բարձր դնահատել նորա բարոյական սկզբունքներն ու նոցա համաձայն կեանք վարել: Սակայն արդէն հետեւն գարաւոր վորձից յետոյ մարդիկ հասել էին այն եղբակացութեան, թէ լոկ ազնուութեան ու բարութեան խրատներ տալով ոչ դիւ ազնիւ և բարի գործներ չի կարելի: Երբ աւետարանի քարոզութիւնն սկսուեցաւ՝ ժամանակի լուսաւորութեան կենտրոններում հետաքրքրութեան գլխաւոր առարկան մարդոց բարոյական կեանքն էր. բայց որչափ շատ էին ճառում և գրում բարոյական սկզբունքների մասին, որչափ աւելի բանաւոր հիմունքներով բացատրում բարոյական օրէնքների վսեմութիւնն ու կարեւորութիւնը՝ այնչափ աւելի քիչ էին գտնուում հետեւողներ այդ կանոնների. անբարոյականութիւնն տեսնում և ահուկի կերպարանք էր ստանում: Աւետարանը ճշմարիտ բարոյականութեան ազբիւրը ցոյց տուեց և շատ պատակաւոր հոգիներ շտապեցին այնտեղ իրենց ծառաւ յադեցնելու. կեանքը կերպարանաւորիս եղաւ և նոր զօրութիւններ սկսեցին իշխել նորա վերայ, նոր ընթացք և նոր բովանդակութիւն տալ նորան: Այժմ այդ նոր կեանքն ևս հնացել է ըստ երևութին և նորութիւնների սիրահար մարդկութիւնը կրկին նոր առաջնորդող սկզբունքներ է օրհնում: Նա չի կարող չխոստովանել, որ քրիստոնէական բարոյականութիւնը իւր համար անհասանելի բարձրութիւն է ներկայացնում, և դեռ ոչ մի հանճարեղ միտք այդ բարձրութեան միւս կողմը չի անցել. բայց մեր ժառանգի իմաստունները երեւակայում են, թէ քրիստոնէական բարոյականութիւնը նորա համար մեծ ոյժ չունի և հարկաւոր ազդեցութիւնը չի գործում ներկայ սերունդի վերայ, որ զանազան կրօնական տեսութիւններ նորա ուղիղ ըմբռնման արգելք են լինում և լուսաւորութեան հետեւ պահում նորանից: Եւ սակայն քրիստոնէական բարոյականութեան էութիւնը՝ նորան բնորոշող և ամէն տեսակ բարոյադիտական համակարգութիւնների նկատմամբ առաւելութիւն տուող կողմը հենց այն է, որ նա հաւատքից է բղխում. ոչ հարկաւ

բուն կրօնական կեանքի հետ անմիջական առնչութիւն չունեցող վերացական տեսութիւններէց, այլ այն հաստատուն համոզումից, թէ իրերի նիւթական դրութեան ետեւ՝ նորա վերայ իշխող, մի հոգեւոր, մի բարոյական դրութիւն կայ, որ մարդկային կեանքի աղբիւրն է, որով սնուել, որի համաձայն ընթանալ, գէպի որն ամբողջ էութեամբ ձգտել պէտք է՝ ճշմարիտ կեանք ունենալու և վախճանական նպատակին հասնելու համար։ Իսկ երբ գիտենք, որ այդ հոգեւոր դրութեան մէջ իշխողը՝ մի բարի Հօր անսասան կամքն է, որ ամբողջ տիեզերքը ուսոգող կենդանութեան աղբիւրը սիրող սրտից է բղխում՝ մեզ համար այլ ևս կասկած չինել չի կարող, թէ մեր սեփական կեանքի առաջնորդող սկզբունքն ինչ պէտք է լինի։ Ըլսող մի շաւիղ դժուած է մեր հանդէպ, որի վերայ վստահ ենք, թէ պէտք է անսայթաք յառաջ գնանք։

Ըստ այսմ քրիստոնէական բարոյականութեան համար առաջին ամենակարեւոր կէտն է՝ ըմբռնել, որ բարոյական արժէք ունի միայն համոզմունքով կատարած և հաւատոյ արդիւնք եղող գործը։ Երբ հրէաները հարցնում էին Փրկչին, թէ ինչ պէտք է անեն որ արդար լինեն՝ Նա ցոյց էր տալիս օրէնքը։ Իսկ ինչ մէջ կէտ առ կէտ սրոշուած էր արդարութեան պահանջը։ Հարկուոր էր միայն հասկանալ և կատարել այն, ինչպէս Աստուած կամեցել էր։ Եւ սակայն Նա իւր հետեւողներէց պահանջում էր տարբեր և աւելի բարձր արդարութիւն, քան ունէին փարիսեցիները, որոնք այնչափ հետամուտ էին օրէնքի իւրաքանչիւր տառն ամենայն ճշտութեամբ կատարելու։ Ինչո՞ւ այդպէս։ Հարկաւ առաջինը նորա համար, որ փարիսեցիները տառապաշտ էին, յաճախ քմահաճ բացատրութիւններ տալով տառին՝ կատարում էին ոչ թէ Աստուծոյ կամքը, այլ սեփական ցանկութիւնների թեւադրութիւնը։ Բայց այդ էականը չէր։ Նոյն իսկ խղճի մտօք և ամենայն ճշտութեամբ կատարուած օրէնքը մնում էր միշտ օրէնք՝ դրսից եկած մի հրաման, որ կարելի էր կատարել խօքորով ու գործով, առանց հոգևով մասնակցելու և սրտի մէջ մի բան զգա-

լու. այդպէս էլ նոքա կատարում էին: Իսկ Փրկիչն այն էր առաջ հարցնում, թէ հոգու մէջ ինչ է կատարուում: Նա, վերցնելով Հին Կտակարանի հիմնական օրէնքները՝ ցոյց է տալիս մի առ մի, թէ ինչպիսի բարոյական սկզբունքներ էրից են նոքա բղխում, և ապա հասկացնում է, որ միայն այդ սկզբունքները իւրացնելուց և ներքին ու արտաքին բոլոր շարժումները նոցա համաձայն սկզբունքից յետոյ կարելի է ասել, թէ բուն պատուէրը կատարել ենք:

Այդ պատճառով Նա խտիր Գառապարտում է հին ու նոր աշխարհի այն յայտնի փարիսեցիութիւնը, որ չի հարցնում, թէ ո՞վ է գործում և ի՞նչ դրդիչներով, այլ թէ ո՞ւմ համար և ի՞նչ նպատակով է գործած, և ուրեմն ամենից բարձր է գնահատում այն գործերը, որոնք ըստ երևութիւն անմիջապէս Աստուծոյ համար են—պաշտամունքն ու զոհն ու ծամապահութիւնը: Բուռն զայսոյթ է յայտնում Փրկիչն այն կեղծ ու անհոգի բարեպաշտներ ի դէմ, որոնք սովորեցնում են ծնողին ու եղբօրը զրկել, նոցա բերանից վերջին պատուը խլել, ու նուէր բերել Աստուծոյ սեղանին, Նա վերանորոգում է Իսրայէլի մեծ մարգարէների այնքան անգամ կրկնուած ու անխելի մնացած քաղաքը, թէ Աստուած ողորմութիւն՝ սրտի գութ, է կամենում, և ոչ զոհ, թէ մերժելով մերժում է այն նուէրները, որոնք անմաքուր ձեռքով և ամբարշտութեամբ ու անիրաւութեամբ լի սրտով են բերուած: Այսպիսով Փրկիչը որոշ սահման է դնում պաշտամունքի և բարոյականութեան մէջ և սղարջում, որ երբէք մէկը միւսին չպէտք է ծառայէ, այլ, ինչպէս ջերմեռանդ սրտից բղխած պաշտօնը միայն Աստուծուն հաճոյ լինել կարող է՝ այնպէս և միայն բարի սրտից բղխած բարի գործը ընդունելի մինչեւն այն բարեգործութիւնը, որ կողմնակի նպատակով է կատարուում՝ լինի նոյն իսկ յանուն և ի հաճոյս Աստուծոյ, կեղծիք է միշտ և զուրկ ամէն բարոյական արժէքից:

Նւ սակայն իւրաքանչիւր բարի գործ, ինչպէս և ամէն բարեաց սկիզբ ու ծնունդ եղբայրական սիրոյ զգա-

ցումը՝ արդիւնք պէտք է լինի ճշմարիտ Աստուծոյ ճանաչողութեան և տեղի ունենալ չի կարող, եթէ մեր ամբողջ ներքին էութեամբ չենք խոնարհել Նորա առաջ և շերմացրել մեր սիրտը Նորա էութիւնից ծագող ճառագայթներով, որ համակ սէր է։ Բարին չպէտք է դործել Աստուծուն՝ իբրև վարձատրողի, հաճոյ լինելու դիտաւորութեամբ։ Բայց բարի համարել պէտք է այն միայն, որի համար ներքին զգացումն ասում է, թէ հաճոյ է Աստուծոյ, թէ կատարումն է Աստուծոյ կամքի։ Եւ եթէ մենք ընդունում ենք, որ սիրոյ մեծ սկզբունքը պէտք է բարոյական կեանքի ղեկավարողը լինի, ապա կարեւոր է մի հաստատուն չափ ունենալ, որով կշռուի այն և իւր գաղափարական բարձրութեան վերայ պահուի, հակառակ դէպքում ինչ մեղսական շարժումներ և ապօրինի ցանկութիւններ կարելի չէր սիրոյ անուան տակ ծածկել։ Ահա այդ չափն է տալիս Փրկիչը, երբ իւր նշանաւոր բացատրութիւնները օրէնքի ուղիւ ըմբռնման մասին կնքում է մի բաղմամբովանդակ յորդորով. «Արդ, եղբւրսը դուք կատարեալք, որպէս և Հայրն ձեր Երկնաւոր կատարեալ է»։ Երկնաւոր Հօր կատարելութիւնը գիտելով ուրեմն կարող ենք միայն ըմբռնել, թէ ինչ է բարոյական կատարելութիւնը, և Նորա ողորմածութիւնից ու անյիշատակութիւնից ողորմածութիւն, Նորա բարութիւնից բարութիւն, Նորա սիրուց սէր ճանաչել՝ դէպի Նա տաճած կրօնական զգացմունքից բարոյական դործ յառաջ բերել, և այդպէս կատարելով մեր պարտքը ընկերի նկատմամբ՝ հատուցած լինել և Աստուծոյ առաջ ունեցած պարտքը։

Կ. Վ.

ՄԵՂԱՒՈՐԻ ԴԱՐՁՐ.

Ղուկ. ԺԹ. 1—10:

Իւրաքանչիւր մարդ աւելի կամ նուազ չափով ենթակայ է իր նմանների արձակած դատավճռին: Այդ դատավճռից է կախուած որոշ չափով նրա կեանքի ձեւակերպութիւնը: Եթէ արար աշխարհ ճանաչում է մեզ իբրեւ վատ, խոյս է տալիս մեր ընկերութիւնից՝ այդ դէպքում մենք ինչքան էլ աշխատենք յառաջագիմել, մեր ճիգերը խեղդամահ կը լինին, որովհետեւ այն միջավայրը, որտեղ ապրում եւք, ամէն կերպ խափանառիթ է հանդիսանում մեր յաջողութեան և յառաջագիմելութեան:

Իւրաքանչիւր մարդու աշխարհում ունեցած կոչումը կարող է լինել նրա համար խիտն դարգացնելու նրա բնաւորութիւնը, և կամ մի բեռն, որ իր ծանրութեան ներքոյ դետին կը գլորէ նրան: Ով վայելում է ջանասէր և պատուաւոր մարդու համբաւ, համարուում է ճշմարտասէր և արհեստավար, ամէն կերպ պէտք է աշխատէ, որ արդարացի է հասարակաց կարծիքը, որ իր կեանքը համաձայն լինի հասարակութեան տուած այդ դատավճռին: Նա պէտք է ամուսէ, տեսնելով որ դեռ չի հասել բնաւորութեան այն բարձրութեան, որը իր կոչումն է պահանջում իրանից:

Նրան հակառակ՝ ով ուրիշների աչքում չունի ոչ մի արժանիք և համարուում է բնաւորութիւնից զուրկ մէկը, այդպիսին իր մէջ չի գտնում ոչ մի մղում՝ կռուելու այն մեղքերի դէմ, որ իր վերայ նկատում են ուրիշները, այդպիսին չի ամաչիլ, որ ինքն այն է դեռ, ինչ որ վաղուց է եղել մարդկանց կարծիքով: Իսկ անթիւ անհամար սրտեր, որոնց վշտերի պատմութիւնը սարսուռ է ազդում մարդուն և որոնք թէև շարունակ կռուում են բարու համար, բայց ենթակայ լինելով իրանց նմանների անողորմ դատավճռին՝ յետ են մղուում միշտ և խեղդուում վատահամբաւ

ւութեան ճահճում, Աստծուն են միայն յայտնի: Ով դժբախտութիւն է ունեցել պատկանելու մի վատանուն ընտանիքի, չի ստացել ոչ կրթութիւն, ոչ խնամք՝ դռնուել է միշտ արհամարհանքի տակ, այդպիսին ամէն տեղ անվստահութեան կը հանդիպի: Թող նա ճշմարտութիւն խօսի, մարդիկ կընդունեն այդ իբրեւ կեղծիք. թող նա մի իրաւացի դործ կատարէ, ուրիշներն այդ կանուանեն ետաւիրութիւն, վառամոլութիւն: Ովքեր իրանց արդար են համարում, խոյս կը տան նրա ընկերութիւնից, և այդպիսով կը մատնեն նրան մեղաւորների ձեռքը: Ի զմէս է փորձում նա լողալ հոսանքի դէմ: Ընկերների չար օրինակը, նրանց կորստաբեր գառաւճիւղը կը բխացնէ նրա խիղճը:—Յուսահատած կը զնայ նա մեղաւորների ճանտ պարհով, քանի որ արդարութեան սղին փակ է մնում նրա առաջ:

Մի այսպիսի ճակատագիր ունեցել էր Զաքէոսը: Նա մաքսապետ էր և ծառայում էր Հռոմայեցիներին. նրա պաշտօնն էր իր հայրենիքի թշնամիների օգտին հաւաքել այնքան ատելի դարձած հարկը, բնական է որ այդ բոլորը նրա ազգակիցների սրտում առաջ բերէր միայն ատելութեան և զգուհիքի զգացում, և պատճառ լինէր, որ նրա հետ յարաբերութեան ամէն կապ խզէին: Նա, ընկնելով հեթանոսների ու մեղաւորների ընկերութեան մէջ, եղել էր իբրեւ նրանցից մէկը: Նւ երբ կամենում էր նա փրկել իր անձը չարերի ընկերութիւնից, մեղապարտ ընթացքից և մեղապարտ յարաբերութիւններից, նրա դործ դրած այժը ընդհարուում էր իր ազգակիցների նախապաշարմունքի հետ: Չկար մէկը, որ օգնութեան ձեռք պարզէր նրան: Բարեպաշտների ընկերութիւնից հալածուած՝ նա մնում էր մեղաւորների ընկեր, նրանց մեղքերի ընկերը:

Յիսուս ըմբռնում է այս մեղաւոր և մեղատանջ սրտի ճիգն ու տենչը: Նա արհամարհուած մաքսապետի հետ վարուում է իբրեւ իրան հաւասար մէկի հետ: Դրանով ազատում է նրան այն ընդհանուր արհամարհանքից, որի պատճառով կորցրել էր Զաքէոս իր բարի լինելու և բարիք

անելու տրամադրութիւնը: Նրանք, որոնք արհամարհում են նրան, մեծարում են Յիսուսին: Ի հարկէ նրանք կը կամենային զայրանալ և Յիսուսի վերայ, բայց ի զուր կլինէր, քանի որ նրա վերայ մեղքի մի նշոյլ անգամ դանել չէին կարող: Արդ, երբ ինքը Փրկիչն է յարգում Զաքէոսին, էլ ո՞վ կարող է արհամարհել նրան, ինքը Զաքէոսն այլեւս պատճառ չի տեսնում արհամարհելու իրան: Սուրբ և արդար Աստուածորդու սէրը վերադարձնում է նրան այն ոյժը, որով կարողանում է կրկին յարգել ինքն իրան: Նա նրան զօրութիւն է տալիս՝ մաքառելու իր մեղաւոր ընկերների հայեացքների դէմ, իր մինչև այսօր վարած կեանքի սկզբունքների դէմ՝ զգում է զօրութիւն նոր մարդ լինելու: Մէջ բերենք Զաքէոսի իր խօսքերը, որոնք շատ բնորոշ կերպով ցոյց են տալիս նրա կրած փախխսութիւնը. «Տէր, ահա զիէս ընչից խնց տաց աղքատաց, և եթէ զոք զրկեցի, հատուցից չորեքկին»: Մեղաւորն այսպիսով խզում է կապը իր մութ անցեալի հետ՝ ինքնապաշտօնաւ իր գործած անարդարութիւնները:

Յիսուսի սէրը, այն մաքուր և զօրաւոր սէրը, որ Աստուծուն է միայն յատուկ, մեղքով թշուառացած հոգիների համար մի սքանչելի ոյժ է, որ նորոգում, կերպարանափոխ է անում մեղապարտ կամքը: Յիսուսի աշակերտներն ինչքան աւելի անջինջ և վառ սրահն իրանց կեանքում երկնաւոր Վարդապետի պատկերը, այնքան աւելի մասնակից կը լինեն այդ ոյժին: Մեղաւորն երբ արժանանում է մի սիրոյ, որը չի բղիւսում դէպի իր մեղքերը ցոյց տուած թաքուն համակրանքից, այլ այնպիսի անձնաւորութիւնից, որին յարգում են բոլոր մարդիկ, և որ իբրև կենդանի օրէնք զարթեցնում է իր, մեղաւորի, խիզճը՝ այն ժամանակ նա ինքն իրան աւելի բարձրացած է զգում քան առաջ և ազատուած այն ճնշումից, որով իր մեղաւոր անցեալն ու իր նմանների արհամարհանքը ծանրանում էին իր վերայ: Այսօրինակ սէրը կընդունի նա վստահութեամբ, իսկ վստահութիւնը դէպի այն մարդը, որի աչքում ինքն իրան լաւ է զգում, կը ներշնչէ արու-

Թիւն և ոյժ լնւ լինելաւ: Ով իր կեանքով սրբում է մեղքը,
կարող է և իր սիրով փրկել մեղաւորին:

(Christliche Welt, 1902. Թարգմ. Յ. սկ.)

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

(430) Գլուխ Բ.

ՓԻՆԻՊՊՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԵՒ ԲԱՐՆՈՐՈԳՉԱԿԱՆ ԳՊՐՈՅՆԵՐ

1635—1655.

Մովսէս Կաթողիկոսը մահուան մահճում, զիջանելով իր շուրջը հաւաքուած միաբանների և բաղմաթիւ այլ վարդապետների թախանձանքին, յայտնում է իր ցանկութիւնը՝ ընտրել իրեն յաջորդ Փիլիպպոս Եպիսկոպոս Հաղբակեցուն: Մեծ հայրապետի այս ցանկութիւնը դիւրաւ է դառնում մի տարի յետոյ. հայ ազգի հեռաւոր անդամները, յարգելով իրենց սիրելի հայրապետի կամքը, թղթերով ընտրում են Փիլիպպոսին, որ և օծուում է 1633 թ. յունուար 13-ին:

Փիլիպպոսը Հաղբակ գաւառի Երնկան գիւղից էր. 14 տարեկան հասնում գնում է Մեծ-անապատ, բայց այստեղ նորան չեն ընդունում փոքր լինելուն պատճառով. 8 ամիս նա փոնքից դուրս է մնում, մինչև որ Մովսէս վարդապետը արեւմուտքից գալով՝ Սարգիս Եպիսկոպոսի յանձնարարութեամբ վերցնում է իւր մօտ իրր աշակերտ Ապայ ՆՁ 1488 Յայմաւուրքի յիշատակարանի համաձայն «եմուտ ի ներքոյ ծանր կրօնից և կայեալ ի ճգունս մինչև յարբունս հասակի և ի տիս երիտասարդութեան, և այսուհետև բռնաբարեալ ի վարժապետէն իւրմէ ի Մովսիսէ մեծէ, առնու

զիւշդ քահանայութեան և վարդապետութեան. Յետ փոխման սորին (Մովսիսի) նստուցին յաթու հայրապետութեան երկրահաւան վկայութեամբ զհայր մեր զաւր Փիլիպպոս, ի թուին ՈՁԲ»։ Այս տեղեկութիւնների վերայ այն պէտք է աւելացնել, որ Փիլիպպոս ուղարկուել է արեւմտեան հայերի մէջ իբր նուիրակ և իւր սուրբ վարքով և գեղեցիկ քարոզներով մեծ համբաւ է ձեռք բերել. դորա ապացոյց Դաւրիթեցու և Զաքարիա պատմիչի մէջ բերած բազմաթիւ հրաշքները, որոնք Փիլիպպոսի ձեռքով կատարուած են համարուում։

Փիլիպպոսը ուրեմն բարենորոգիչ դպրոցից դուրս եկած հեղինակաւոր մի անձնաւորութիւն էր. հայրապետական աթոռը նստելով՝ պիտի շարունակէր իւր մեծ նախորդի և իւր մեծ վարժապետի սկսած գործը, և հանգամանքներն ևս աննպաստ չէին։

Պարսկաստանի զահի վերայ բարձրացել էր շահ Աբասը, ինչպէս յիշեցինք՝ խելօք և հանդարտաբարոյ մի մարդ, որը հեռեւում էր իւր հօր քաղաքականութեան, այսինքն, առաջ քաշելով հայ աւարը՝ սորա ձեռքով երկրի վաճառականութիւնը, արհեստը ծաղկեցնել էր ուղում։ Այս խոհամքաղաքականութիւնն էր պատճառը, որ Նոր—Ջուղան քանի զընտց աւելի փարթամացաւ. նոյնպէս և ուրիշ տեղի հայերը։ Շահի այս օրինակին հեռեւում էին և խաները, երեսնի Ամիրդուռնէ խանի տեղ անցել էր նորա որդին Փահմադ—դուլի խանը, մի շատ հայտաւր մարդ և արգարագորով իշխան։ Հայերը, այս ընդհանուր ապահով դրութիւնից օգտուելով՝ եկեղեցական վերանորոգութիւնը բուռն ոգևորութեամբ առաջ էին մղում։

Փիլիպպոսին մնում էր ժողովրդի և հոգևորականութեան ոգևորութիւնը գործ դարձնել. այդպէս էլ լինում է։ № 1488 յայտնաւորքի յիշատակարանը վկայում է. «Սիւրբ կաթողիկոսութեան իւրոյ (Փիլիպպոսի) զօրացաւ սա հանգիսի կրօնիք և ամենալայելուչ քաղաքավարութեամբ, ելից զաշխարհ ուղիւ կարգօք և ընդարձակեաց չարոցս և դատաստանս, և ժողովեալ յոլով մանկունս տայ ընթերցում»։

աստուածային բանից. յորոց ժամանեալ յարբունս հասկի
և ուսման՝ պարգևէ արժանաւորաց իշխանութիւնս, շնորհս
և վիճակս որք արձակեցան ի բազում տեղիս և առկա ին
ևս պիտեն արձակել»: Այս վկայութեան միջ շեշտուած է,
որ Փիլիպպոս կաթողիկոսի ժամանակը ընդարձակուում են
գպրոցներ և կրթուած հոգևորականները բազմանում և այդ
տեղեկութիւնը պատմական իրողութեան բոլորովին համապա-
աստեան է:

Յորա ժամանակ Սիւնեաց անապատը իւր զործունէու-
թիւնը շարունակում էր. այստեղ մուտք էր զործել այսպէս
կոչուած արտաքին դիտութիւն, այսինքն Արիստոտելի և
Պորփիւրի մի քանի փիլիսոփայական գրութեան ծանօթու-
թիւն, միացած քերականական տարբական գիտելիքների հետ:
Այս գիտութիւնը մուտ գործեց այնտեղ Բաղէշի Ամբուլու
փանքի Բարսեղ վարդապետի Ներսէս Բեղլու կոչուած աշա-
կերտի ձեռքով: Ինքը Բարսեղ վարդապետը, որի գաւազանը
Տաթևացուց էր գալիս, տաժանելի և բազմամեայ աշխա-
տանքից յետոյ միայն կարողացել էր իր վանքի ձեռագիրներով
ուսումնասիրել Սահմանաց և Պորփիւրի Պարապմանց գիրքը:
Բաղսեղի աշակերտներից միայն Ներսէսը կարողացաւ հաս-
կանալ և սովորել իւր ուսուցչի դաս տուածը: Սա ինչպէս
աւաջ յիշել ենք, գնաց երկու տարու չափ մնաց Սիւնեաց
անապատում և դաս տուեց բոլորին: Այստեղ էլ միայն Մեկ-
քէնէթ Վժանեցին կարողացաւ հետեւել իւր ուսուցչին, որը
վերցրելով իւր ընդունակ աշակերտին՝ Ախմ աարաւ, ապա
մի առ ժամանակ մնալուց յետոյ եկաւ Էջմիածին, և Մով-
սիսի վերջին տարիներում ու Փիլիպպոսի ժամանակ դասա-
խառնում էր Էջմիածնում: Այստեղ չմուսնանք յիշել, որ
Փիլիպպոսը անյարմար համարելով Էջմիածնի գպրոցը Յով-
հաննա լանքում թողնել, փոխում է Էջմիածին, վանքի ա-
րևելեան կողմի շինութիւններից մէկի միջ տեղաւորում, և
Մեկքիսէթին այս գպրոցի ուսուցիչ կարգում: Սա ի թիւս
այլոց ուսուցանում էր նաև այն նշանաւոր վարդապետնե-
րին, որոնք Ահհատան իրր նուիրակ էին գնացել և կաթողիկ
պատերններից ծաղրուել էին նորա համար, որ չէին իմացել

Թէ «վարեմ» բառը անուն է, թէ բայ: Խօսքս Խաչատուր Կե-
սարացու և իւրայինների մասին է:

Այսպիսով Հարանց անապատի և Ամրաօլու վանքի դըպ-
րոցների աշակերտը դառնում է ուսուցիչ Էջմիածնում և
ունենում է Խաչատուր Կեսարացու և մանաւանդ Սիմէօն
Զուղայեցու նման աշակերտներ: Ուրեմն ինչպէս որ արե-
մատեան և արեւելեան, այսինքն Վանայ ծովի շրջակայքում
ծագող վանքերը և Սիւնեաց անապատը միացեալ ոյժով տուին
Էջմիածնին Մովսիսի նման մի կաթողիկոս, այնպէս էլ այժմ
նոքա միայած մեծ զարկ տուին Էջմիածնի դպրոցին, որը
իւր կողմից ամուլ չմնաց, այլ տուեց հայ եկեղեցուն դիա-
նական վարդապետներ և մանաւանդ առաջ բերաւ Նոր
Զուղայի դպրոցը:

Նոր Զուղայի դպրոցի հիմնադիրը վերոյիշեալ Խաչատուր
Կեսարացին է. իսկ այդ դպրոցի մեծ ներկայացուցիչն է Սի-
մէօն Զուղայեցին, որը Վճառեցոյն աշակերտելուց յետոյ եր-
կար ժամանակ այս դպրոցին աշակերտեց:

Փլիխպոս կաթողիկոսի ժամանակ ուրեմն ոչ միայն
դպրոցների թիւն է շատանում, այլ նաև աշակերտների
գիտութեան սահմանն է ընդարձակում: Դպրոցի աշակերտ-
ները ժամանակի ամենագիտնական մարդիկ լինելով՝ դուրս
էին գալիս և հոգևորական դառնում, որովհետև ժամանակի
հասկացողութեամբ գիտուն մարդիկ պէտք է վարդապետ դառ-
նային: Եւ իրաւ Փլիխպոս կաթողիկոսը նոքա վարդա-
պետական գաւազան տալով՝ մի մի տեղի առաջնորդ կամ վա-
նահայր էր նշանակում: Դաւթի Քաղիչեցին զարմացած
բացականչում է. «Այլ և զթիւ վարդապետաց ի ժամա-
նակի սորա ո՞ր կ'որէ ընդ դրով արկանել. զի ձեռնադրեաց սա
աւելի քան զՆ. (400) եպիսկոպոս և վարդապետ, որոց ա-
մենեցուն գլուխ և վերակացու Յակոբ Զուղայեցի»: Կաթո-
ղիկոսը Յակոբ Զուղայեցուն յանձնում է Կարաշամի ս. Ստե-
փաննոսի վանքը, որը նա հիմքից քանդելով՝ հոյակապ կերպով
վերաշինում է, իւր բոլոր պարադաններով: Մովսիսի աշակերտ
Նսալի վարդապետին ևս եպիսկոպոս ձեռնադրում ու Երնջակի
ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ է կարգում, որ նոյնպէս

այդ վանքը նորոգում է: Շինուում են նաև Մոդնին, Յովհաննավանքը, Արտաղի Փաղէոս առաքելոյ և այլ բազմաթիւ վանքեր և եկեղեցիներ, որոնց վերայ երկար կանգ առնելու կարիք չկայ. միայն մասնանիշ ենք անում Ռափրիժեցու պատմութեան Իջ. դուստր, որպէս զի ընթերցողը կարգալով տեսնի և գաղափար կազմէ վերաշինելու և վերանորոգելու այն բուռն ձրգտման մասին, որ զբաւել էր այդ զարբ:

Վերանորոգութիւնը առժամանակ կանգ է առնում 1635 թուին տեղի ունեցող պատերազմի պատճառով: Այդ թուին Սուլթան Մուրադ Գ-ը գալիս է Երևան, 9 օրուայ մէջ առնում է և Փահմաղ—Ղուլին գերեւով՝ յետ է դառնում: Դորան հեռուում է Շահ—Աէֆու արշաւանքը, 165 յին: Սա 100000 զօրքով եկաւ պաշարեց Երևանը և 93 օրում առաւ: Ռափրիժեցու համաձայն այս երկուստեք արշաւանքները տակն ու վերայ են անում Արարատեան գաւառը, մանաւանդ ս. Եջմիածինը: Բայց բարեբախտաբար 1639-ին կնքուում է խաղաղութեան դաշն երկու պետութիւնների մէջ, որի զօրութեամբ արևելեան Հայաստանը դարձեալ Պարսից ձեռքն էր մնում, իսկ Բաղդատը Յամանցուց: Այս դաշնադրութեան զօրութիւնը տեւց 88 տարի, որի ժամանակ արևելեան հայերը բաւական ազատ շունչ քաշեցին:

Քաղաղութիւնը վերահաստատուելուց անմիջապէս յետոյ Փիլիպպոս կաթողիկոսը սկսում է քանդածը վերաշինել և նոր շինութիւններ ևս աւելացնել եղածի վերայ: Մայր Աթոռի շատ շէնքեր վրել էին և նա այդտեղից էլ սկսեց՝ վանքը նորոգեց: № 894 Ճաշոցի յիշատակարանի համաձայն «կազմեաց ամրադոյն մածուցմամբ, ընդ նմին և բերդունս եռակի և զեղերս դոնեաց շուրջանակի»: Շինեց սեղանատուն, արևելեան կողմի խցեր, և «զարևելեան կողման ձեռակերտս ծաղէ ի ծաղ սա շինեաց. եդ և արտաքոյ պարսպի սորին շինութիւնս ոմանս զերից յարկաց ձիթատանեայց և դասպատանս ի բնակութիւն ձիոց և ջորուց և զայլ մասնաւոր պիտոյից տեղիս, հանդերձ այդեստանօք և բուրաստանօք, յոլովակի հոգացմամբ»: Ս. Եջմիածնից յետոյ նա մի կողմից նորոգում է Անանիա առաքելայի վանքը Երևա-

նում, որը վրէլ էր այս պատերազմների ժամանակ, և ապա 1662 թուին Հռիփսիմէի և Գայիանէի վանքերը: Այս վերջին երկու վանքերի նորոգութիւնը աւելում է Յ տարի: շինութեան վերայ հսկում էր Յովհաննէս անուշտով մի արեղայ, որը գտնում է ս. Գայիանէի նշխարները: Երկու վանքերի պատերի վերայ կայ հետեւեալ համառօտ արձանագրութիւնը. «Ի թուին ՌՃԻ Քրիստոսի ծառայ Փիլիպոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց վերստին նորոգեաց զեկեղեցիս սրբոց Կուսանաց Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց»:

Փիլիպոսի մեծագործութեանց շարքի մէջ աեղ է բնունում նորա Էջմիածին ջուր բերելը, որը բազմութիւնիւ Նիւթական զոհողութիւններէց յետոյ հազիւ զլուխ է եկել: Ապարանում Գլւզալ—դէրէով մի գետակ հոսում էր դէպի Նիրախ, առանց աղբարնակութեան օդառկար լինելու. և հայրապետը այդ գետակի առաջը կտրում է և բերում թափում է Քատակի մէջ. յետոյ շահի հրովարտակով իրաւունք է ստանում 10 ջրաղաց ջուր վերցնել նորանից և առուններով բերել Էջմիածին: Նա այդ ջրերը վանքի արեւմտեան կողմով տանում է դէպի Գայիանէի վանքը: Ապա ստորերկրայ ջրանցքներով Մ. Տաճարի յատակին խոնաւութիւն աղղող ջրերը հաւաքում և բերում խառնում է այդ առուին:

Մայր Աթոռի այս արարքին բարեգարգութեան հետ զուգընթացաբար դնում է և աճելով աճում ներքին բարոյական—կրօնական ոյժը: Մենք արդէն տեսանք, թէ Փիլիպոս կաթողիկոսի ժամանակ ինչպէս ծագում էին զըպրոցները, ինչպէս ս. Էջմիածնի դպրոցը փոխադրուելով Էջմիածին, հայրապետի անմիջական հսկողութեան տակ, աւելի մեծ յաջողութեամբ առաջ է գնում: Այս դպրոցներից զուրս եկած հոգեւորականները ոչ միայն զբաւ, այլ և հէնց Մայր Աթոռում կազմեցին մի պատկառելի թիւ միաբանների: Դաւիթ Բաղիշեցին դրեթէ ցնծալով պատմում է. «Աջօք մերօք տեսանեմք ս. Էջմիածին անթիւ վարդապետը և արեղայք խորագնաղգեստք, կրօնաւորք աւելի քան 500»: Այս թիւը որքան էլ չափազանցութիւն լինի, այնուամենայնիւ ճիշտ է այն, որ այս ժամանակ զբաղէա միաբանների

Թիւը մեծ էր, որոնք պարապում էին անգաղար ընթերցանութեամբ կամ հին հաղուագիւտ գրքեր արտադրելով: Բաւական է յիշել, որ 1646 Թուից սկսած Առաքել անուհով մի արեղայ արտադրել է Քերականութիւն, Սահմանայ գիրք, Պարիիւր, Տոմար, Մեկնութիւն սաղմոսի, Տրամաբանութիւն և այլն: Պէտք է ենթադրել, որ եթէ մէկն այդչափ գիրք է արտադրել, ապա բազմաթիւ գրքեր արտադրուած պէտք է լինին այս ժամանակում: № 894 ճաշոցի յիշատակարանում յիշած է, որ այս ժամանակի զանազան տեղերից հաւաքում էին «զգրեանց բաղմնութիւնս զանազան մասնից առ ի լրումն հոգևոր և մարմնաւոր ակորժակաց հաւարակաց»: Գրքերի վերայ առանձին հոգս էր քաշում ինքը հայրապետը, սորա ցույմամբ և յորդորանքով գրուած է օրինակ № 894 ճաշոցը, այլ և ժամագրքերի, ծխական—կրօնական գրքեր, որոնք առանձին ջանքերով մանրակրկիտ ճշտութեամբ և նկարներով պատրաստուում էին:

Այս բոլոր զբաղմունքների մէջ սուրբ հայրապետը չէր մոռանում, որ Մայր Աթոռից կողոպտել էին մի Թանկագին գանձ, Ս. Լուսաւորչի հրաշափառ աջը՝ «Ձայն աջն, որ պարծանք էր Հայաստանեայցս և պահպան տանն Թորգոմայ», այլ և նշանակ հայրապետութեան: Անշուշտ ս. հայրապետը այնպէս էր հասկանում, որ Ս. Աջն ու ս. Էջմիածին, Էջմիածինն ու հայրապետական աթոռը միատեղ պիտի լինին: Ահա թէ ինչու ահադին չարչարանք յանձն առած դնում է Պարսկաստան, Նոր—Ջուղա, ուր Ս. Աջն էր գտնուում: Ջուղայեցիք հայրապետին աղաչում են չտանել իրանցից այդ սրբազան մասունքը, նոքա չէին կարող բաժանուել Ս. Աջից, որովհետեւ հաւատում էին, որ նա նոցա փրկում և հովանաւորում է այդ օտար աշխարհում: Նոքա չլսելով հայրապետին, որ տեսնում էր թէ Ս. Աջի խակական տեղը Ս. Էջմիածինն է և այնտեղ էլ պիտի լինի, արդեւքներ էին յարուցանում նորա մտադրութիւնը խանդարելու համար, բայց կաթուղիկոսը շահի հրովարտակով իրաւունք ստացաւ Աջն Էջմիածին տանել, և երբ ժողովուրդը կրկին ընդդիմացաւ, նա զայրացաւ Խօջայ—Նազարի որդւոյ, որոնց տան մնում էր Աջը, և ամբողջ Ջուղա-

չեցւոյ վերայ. այնպէս որ ժողովուրդը վախեցած նորա արգար զայրոյթից, մանաւանդ թէ չկամենալով աւելի ևս վրշտացնել, յանձնում է նորան, և նա հանդիսաւոր կերպով բերում է Մայր Աթոռը: «Եւ եղև այս անպատում ուրախութիւն ամենայն Հոյոց» վկայում է Դավրիժեցին:

Ա. Աջի վերադառնալովը եկեղեցական հանդէսները և արարողութիւնները առանձին շուք են ստանում, մանաւանդ որ ս. հայրապետը ինքը հոգ էր տանում որչափ կարելի է փառաւոր կացուցանել եկեղեցական հանդէսները. որովհետև նա «էր յոյժ աօնասէր, պայծառացուցանող աօնից, զարգարող եկեղեցեաց և պատուիչ աօնից տէրունականաց»: Գործ համար էլ նա «Առատացուցեալ և զարբութեան սպասն և զոսկերէնս և զարծաթեղէնսն և զկերպասեղէնսն և նկարակերտս կերտուածոց հանդերձ այլովք փայլչականօք զարդիւք»: միւս կողմից ժամահարգութեան հաստատ կարգեր սահմանելով՝ առաջ էր բերում մի հիասքանչ տպաւորութիւն, որը ստացել են ոչ միայն հայ հեռաւոր և մօտաւոր ուխտաւորները, այլ նաև պարսիկ իշխանաւորներն ու խաները:

Այսպէս, Երեւանի Քեօթիւկ Մահմէտ խանը խնդրում է հայրապետին Ջորջնեաց աօնը իւր առջև, Զանգուռի վերայ կատարել, իսկ Փիլիպպոս կաթողիկոսը վանքերի առաջնորդների և իւր միաբանների ահագին բազմութեամբ և մի արտակարգ թափօրով կատարում է Ջորջնեաց հանդէսը: Այս արտակարգ փառահեղութիւնը թուրք խուժանի կրօնամոլութիւնն ու նախանձն է զրգւում, որ շուացնելով ալմկելով կամենում է թափօրը խանդարել, բայց չի յաջողում, և թուրքերը չարաչար պատժուում են, մինչ հայրապետը խանից պարգևատրուում է:

Մայր Աթոռի ներքին ու արտաքին կեանքի բարգաւաճման հետ աճեց և հայրապետի հեղինակութիւնը թէ հայ և թէ թուրք տարրի վերայ. «Եւ եղև սրբոյ հայրապետս օր յաւուրս զօրանալ, զի Տէր էր ընդ նմա»: գրում է Դավրիժեցին: Եւ նա գիտէր իւր հեղինակութիւնը դործ գնել, ինչպէս հայ եկեղեցու և Մայր Աթոռի բարեկարգութեան, այնպէս էլ հայ ժողովրդի բարօրութեան համար, որով ԼՂ-

միածնի և հայրապետութեան հիմքը ժողովրդի սրտի և հոգու մէջ աւելի ամրապնդուած էր: Այսպէս Ղարա—Ղուբաթ անունով մի բռնաւոր հարկահան, որը ժողովրդին չափաւանջ նեղուած էր, ստիպուած էր հայրապետի հեղինակութեան առաջ տեղի տալ: Բայց ոչ միայն մի հարկահան, այլ նոյն իսկ երեւանի խաները տեղիք ունէին վախենալու կաթուղիկոսից, որովհետեւ նորա վկայութիւնը խանի վատութեան մասին կարող էր կործանել նորան: Ինչպէս օր. Քեօթիւկ Մահմետի վերաբերութեամբ պատահեց:

Մայր Աթուռի և Էջմիածնի հայրապետութեան ձեռք բերած այս մեծ հեղինակութեան շնորհիւ մի կողմից նորա թշնամիները պարտուում են, միւս կողմից բարեկամները իրենց «Քրիստոսահիմն և լուսանկար, երկնաքանդակ և ատենասարսա, սերտբեւոյն» և հրեշտակապատ Ս. Աթուռի լուսոյ մօր» փառքի նախանձախնդրութեամբ վառուում:

Երկրորդ կարգի անձնաւորութիւններից է Դաւիթ Բաղիշեցին, որը Փիլիպպոսի աշակերտ եղած և նորանից ձեռնադրուած ու Ամրտօլու առաջնորդ նշանակուած Մեսրոպ Լուսինոսի աշակերտն է, և որը թողել է մի փոքրիկ ժամանակագրութիւն: Սա պատմում է, որ Աթամարի Փշրուկ կոչուած կաթուղիկոսը կաշառքի ոյժով կամենում էր Վանայ և Բաղէշի կուսակալութիւնների մէջ ապրող հայերին իւր իշխանութեան տակ առնել, Աթամարի թեմ՝ դարձնել, բայց «զայն տեսեալ մեծ վարդապետին Մեսրոպայ մօր՝ մի տեսանել զարհամարհանա մօր լուսոյ», — ամբողջ հողւով զինուում են և չեն թոյլ տալիս այդ ոտնձգութիւնն անելու: Երկու տարուայ մէջ Աթամարցիք թուրք զինուորների սուրիների ոյժով փորձում են նոյն բանը եօթն անգամ, բայց ի վերջ ժողովուրդը լսելով իւր առաջնորդին՝ քշել է տալիս Աթամարցիներին իւր երկրից:

Բայց միայն Աթամարը չէր, որ ստիպուած էր տեղի տալ ս. Էջմիածնի ժողովրդի վերայ ունեցած բարոյական հեղինակութեան առաջ: Գանձասարի Աթոռն ևս, որ այս ժամանակներում անկարգ գրութեան մէջ էր, կրում է իւր վերայ ս. Էջմիածնի հայրապետի հեղինակութեան ոյժը: Այդ աթոռ

ուի Գլխիգոր կաթուղիկոսը Փիլիպպոսի ցուցմամբ և հրամանով է ընտրուում: Այդ բաւական չէ. Խաչէնցիք և շրջակայ գաւառի բնակիչները ցանկանալով լքել իրենց Գանձասարի Աթոռը, Արմէն կաթուղիկոսի վկայութեան համաձայն, ինքնաբերաբար խնդրում են Իրանի զահակայից, թոյլ տալ իրենց մնալն ու Էջմիածնի իշխանութեան տակ:

Անշուշտ այս երեոյթն է պատճառը, որ Սի Արմէն կաթուղիկոսը իւր թղթում, ուղղած Փիլիպպոսին, սորան Ազուանից Աթոսի յափշտակող է անուանում: Արմէն կաթուղիկոսի թուղթը, որը բերուած է Տաշեանի ցուցակի մէջ, կրում է հետեւեալ խորագիրը. «Պաշտպանութիւն իրաւանց սրբոյ աթոռոյս Տանն Արիկիոյ»: Այս թղթից երևում է, որ Փիլիպպոսը նախօրօք նորան մի թուղթ է գրել, որի բովանդակութիւնը թէ և չի բերած, բայց ոգովհետեւ այդ թղթին ի պատասխան գրած Արմէնի թուղթը վերաբերում է երկու աթոռների իրաւասութեան խնդրին, մեք կարող ենք եզրակացնել, որ այդ թուղթն ևս մի այդպիսի բովանդակութիւն պիտի ունենար, և հաւանօրէն Փիլիպպոսը նպատակ է ունեցել Արմէն կաթուղիկոսի ռոնաձգութեանց առաջն առնել: Սիմէնը ընդհակառակն իւր թղթով աշխատում է սպառնացանել, թէ Սի Աթոսը ի հնուց անախ ընդհանրական է, թէ այդ աթոռի զօրացման համար է աշխատել ինքը Տաթեային և սորա աշակերաններից երկուսը Սի աթոռն են նստել, և թէ այժմ էլ նա ունի շատ նշանաւոր վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, որ ցրուած են մինչև արևելեան Հայաստան. ի վերջոյ նա զայրացած ասում է. «Չայլոց վիճակ և զայլոց թեմ յափշտակեցեր՝ թէ՛ զԱզուանս և թէ՛ զայլս»:

Այս գրադրութիւնների վերայ չգիտենք ինչքան է անցնում, երբ Փիլիպպոս կաթուղիկոսը, թէ և մի այլ պատճառից զրգուած, գնում էր արեւմտեան Հայաստան, վերջ տալու երկու աթոռների իրաւասութեան խնդրին:

1651 թուին ու հայրապետը, Յակոբ Զուղայեցուն տեղապահ կարգելով՝ բաղմաթիւ եպիսկոպոսների և վարդապետների ուղեկցութեամբ ճանապարհ էր ընկնում Նրուսա-

ղէմ՝ դնալու և այնտեղից Կ. Պոլիս: Հայրապետի այս ուղեռութեան զրդիչ պատճառներ շատ կային, ամենազլխաւորը Կ. Պոլսի հայերի մէջ տիրող խառն զրուծիւնն էր: Այդ տեղի հայերը բաժանուել էին երկու կուսակցութեան. մէկը աւելի հին ժամանակներում՝ զաղթած և այնտեղ հաստատած հարուստների կուսակցութիւնն էր, միւսը՝ դաւառնելից նոր զաղթածների կամ աղքատ ամբոխինը: Սոցանից իւրաքանչիւրն անխտիր, ամէն միջոցի դիմելով՝ կամենում էր իւր մարդկանցից բարձրացնել պատրիարքական աթոռը և դոցա միջոցաւ ձնշել հակառակորդներին: Այս անվերջ խռովութիւնների, այլ և Կ. Պոլսում ծագած հրդեհի պատճառով, այնտեղի եկեղեցիների վերայ 40 օսկի պարսք էր դիպուել: Պարսքը գնալով աճում էր, կռիւը՝ գնալով բոլորքուում: Այս բոլորին մի դարման տանելու համար շատերն այնտեղից դիմում էին կաթողիկոսին՝ վերջ տալ այդ անտանելի զրուծեանը:

Հենց որ Հայրապետի Եջմիածնից դուրս գալու լուրը Կ. Պոլիս հասաւ, հայ իշխանաւորները նորա ապահովութեան համար կառավարութիւնից խնդրեցին և հրաման ստացան, որ պաշտօնական անձինք ուղեկցեն հայրապետին, և վերջինս ազատ համարձակ շրջադայեց արևմտեան Հայաստանի գլխաւոր քաղաքներն ու գիւղերը: Ճնշուած հայ ազգաբնակիչութեան համար հայրապետի այսպիսի շքեղ փառքով երեւոյլ մի շտեննուած երեւոյթ էր, և անպատում ողեռութեան տախիմ, որ բարձրացնում էր ազգային և կրօնական նախանձախնդրութեան ոգին: Ս. հայրապետը, ուր որ հասնում էր՝ քարոզում, խրատում, օրհնում էր իւր ժողովրդին և ամէն տեղ կարգ վերահաստատում և այս առաքելութեան համար ստանում էր իւր ժողովրդից առատ նուէրներ: Երուսաղէմ հասնելով՝ նա իւր ժողովրդից ստացած նուէրներով Ս. Յակոբի վանքը սալայատակում է դեղնցիկ և դոյնդոյն քարերով:

Այստեղ օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ Սոխ Սիմէոնի յաջորդ, Ներսէս կաթողիկոսն ևս երուսաղէմ ուխտ էր եկել, ցանկացաւ որոշ սահմաններ դնել այս երկու

աթոռների իրաւասութեան միջև, որը և դարերի տեւականութիւն ունեցաւ:

Յայտնի է, թէ ինչքան խորհրդածութիւններ են տեղի ունեցել երկու կաթողիկոսների միջև և թէ այդտեղ որչափ դեր է խաղացել Նրուսաղէմի Աստուածատուր վարդապետը, միայն Դավրիժեցին և միւսները այդ խորհրդածութիւնների արդիւնք 13 կանոնների մի շարք են առաջ բերում: Այդ կանոններից առաջինը և երկրորդը երկու հայրապետական աթոռների միջև որոշ կարգ են սահմանում, որով իւրաքանչիւր աթոռի իրաւասութիւնը արդէն իսկ սովորյալ իրաւունքով որոշուած թեմերի միջև է ամփոփուում: Գորանով երկու աթոռների ապագայ ընդհարման առաջն առնուում էր: Երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ և եօթներորդ կանոնները եպիսկոպոսների և առաջնորդների իրաւունքն են որոշում: Ութերորդը վերաբերում է արժանաւորներին միայն վարդապետական գաւազան տալու, ինն՝ բորդը՝ քահանայի ձեռնադրութեան, տասն և տասն և մէկ երորդը՝ հատոյթին, տասներկուերորդը՝ ամուսնութեան, իսկ տասներեքերորդը՝ այլի քահանաների վիճակն էր որոշում: Առաջին կանոնից յետոյ իրաւական մեծ նշանակութիւն ունին երրորդը, վեցերորդը և եօթներորդը, որոնց մասին վերջը խօսք կը լինի:

Այս կարգերը սահմանելուց յետոյ Փիլիպպոսն ստում է նաւ և գնում է Վ. Պոլիս, ուր մնում է մի ամբողջ տարի: Ս. Հայրապետը նախ հաշտեցնում է երկու կուսակցութիւններին միմեանց հետ, ապա առանձին հաւատարմատարներ կարգելով և իւր հայրապետական հեղինակութիւնը գործ դնելով մի քանի ամսուայ մէջ յաջողւում է ժողովարարութեամբ պարագերը վճարել:

Բայց սորանով չլիքջացան մեծ հայրապետի զործերը. նա պիտի սպեղանի գանէր բժշկելու համար մի մեծ վերք, որը Մելքիսեթէկ կաթողիկոսը բացել էր հայ ժողովրդի մի բարդաւաճ մասի կրծքում:

Նիկիոյ Թորոսովիչ իւր դայթակղեցուցիչ վարմունքի համար տեղական ժողովրդի զգուանքին, Լեհաստան զնայող Գրի-

գոր Աեսարացու բանադրանքին և Մովսէս կաթողիկոսի յանդիմանութեանն էր արժանացել, ժողովրդի և տոաջնորդի մէջ գեղութիւնն ու խռովութիւնները անվերջ էին: Մովսէս կաթողիկոսն ուղարկում է Նահաստան Խաչատուր Աեսարացուն, որ վերջ տայ խռովութիւններին: Սա Նահաստան հասնելով, ժողովրդի և նորա գաղաւորների կողմը բռնեց և կամեցաւ դատի ենթարկել Նիկոլին. բայց Նիկոլը աւելի խորամանկ և կտրուկ մարդ էր, մինչ Աեսարացին անվճռական և անճարակ: Նիկոլը օգուտ քաղելով սորա անվճռականութիւնից և ժամանակ վաստակելով՝ պապին հնազանդութիւնը երդումն տուաւ և Յիսուսեանների օղնութեամբ ձեռք ձգեց տեղի եկեղեցիները և եկեղեցական գոյքը: Այնպէս որ Խաչատուր վարդապետն անկարող մի բան անելու, դառնում է Եջմիածին և Մովսէս կաթողիկոսին պատմում եղելութիւնը: Վերջինս ճարահատեալ նամակներ գրեց Նահոց Վլադիսլաւ թագաւորին, Ելիովի արքեպիսկոպոսին և պապին և խնդրեց նոցանից վերջ տալ հայերի նեղութիւններին. բայց ի դուր անցաւ այդ բոլորը: Փէպէտե թագաւորը շատ աշխատեց և նոյն իսկ փորձեց անձամբ առնել Նիկոլի ձեռքից եկեղեցիները և տալ հայերին. բայց Նիկոլը հայորդութեան բաժակը ձեռքին գիմաւորեց թագաւորին և այդ եղբաւական միջոցով կարողացաւ թագաւորի բարի մտադրութիւնը ապարդիւն դարձնել: Այսպիսով ժողովուրդը մնաց զրկուած եկեղեցիներից, եկեղեցական պաշտամունքներից ու խորհուրդներից: Նահահայերը ստիպուած 1643-ին նորից պատուիրակ են ուղարկում Փիլիպպոս կաթողիկոսի մօտ իրենց միջից Պան Գրիգորին, որը հանդիպում է հայրապետին Շօշ քաղաքում, ուր և ժողով է լինում: Ժողովի հետեանքը լինում է այն, որ Պան Գրիգորը վերադառնում է Նահաստան կաթողիկոսի կոնդակը ձեռքին, որով վերջինս իւր հաւատարիմ ժողովուրդն օրհնելուց յետոյ, յոյս է աւելիս նոցա, որ շուտով մի բարձրաստիճան եկեղեցական կուղարկէ վերջ տալու եղած խռովութիւններին*:

* Փիլիպպոսի Վլադիսլաւ թագաւորին ուղղած թղթի բռն
Յալիս - Օգոստոս

1647-ին կաթողիկ քարոզիչ Փիլոմալլին կաթողիկոսի յանձնարարական թղթերով Լեհաստան էր գնում, որտեղից յետոյ անյառ Հռովմա առանց գրութիւնը բարեութել ջանալու:

Խնդիրն այս վիճակի մէջ էր, երբ կաթողիկոսը Կ. Պոլիս հասաւ: Նիկիոյն որը սպառել էր եկեղեցիներն ամբողջ դոյքը, ճարահատած և նոյն իսկ եղուխաների խորհրդով Լեհաստանից եկաւ Կ. Պոլիս, որպէս զի մի կերպ կարողանայ բանաբանքից աղաւթուել և այդպիսով ժողովրդի հետ առ ժամանակ հաշտուել: Ժողովուրդը իւր կողմից ուղարկում է Խաչկօ անուն դատաւորին, որպէս զի Նիկիոյն ամբողջ դիմակը պատուէ և միջոց չտայ նորան խաբել կաթողիկոսին: Բայց կաթողիկոսը Նիկիոյն գլխաւոր խոստումներից խաբուեցաւ. նա պարտաւորուում էր ս. Էջմիածնին հպատակել, չփոփոխել եկեղեցական արարողութիւններից և ոչ մինչ չյիշատակել պապի անունը եկեղեցիներում (միայն ինքը Նիկիոյն իրաւունք ստացաւ պատարադի ժամանակ յիշել պապին). այս պայմաններով Նիկիոյն արձակեց բանադրանքից և կարգեց կրկին առաջնորդ: Ժողովուրդը, որ դարձեալ չէր ուզում համակերպուել կաթողիկոսի ուղարկած ներկայացուցիչ Յովհան վարդապետի յորդորներին զիջանելով, հաշտուում է իւր առաջնորդի հետ: Յայտնի է սակայն, որ այս հաշտութիւնը մի մեծ սխալ էր, որով Փիլիպպոս կաթողիկոսը հայ եկեղեցու այդ հռաւոր և ծաղկած համայնքը անդիտակցաբար թողնում էր կաթողիկ քարոզիչների ձեռքին. իսկ նուրբա շատ չանցած ուխտադրուժ Նիկիոյն ձեռնառուութեամբ խորթացնում են աննկատելի կերպով հայ համայնքը Մայր Աթոռից:

1654 ին Ս. Հայրապետը այս կնճռոտ խնդրին լաւ վերջ տուած համարելով ժողովրդի առատ նուէրներն առած, «երեւելի եկեղեցական անօթովը և մարմնաւոր կարասիւք» ճոխա-

վանդակութիւնից իմանում ենք, որ այդ բարձրատիճան եկեղեցականը ընտում է Գրիգոր եպիսկոպոսը. նա այդ թուղթը Լեհաստան տանելով թաղաւորին պիտի յանձնէր: Ուրեմն ս. հայրապետը իւր խոստումն ու պարտականութիւնը կատարել է:

ցած, այլ և Բրուսացի Անտոն չալարի անունով վաճառականից էջմիածնի զանդակատուն շինելու խոստումն ընդունած, մեծ շքով գառնում է Մայր Աթոռը և խեղճ, հակառակ Երևանի Մահմատ—Առլի խանի արգելքին՝ ձգում է զանգակատան հիմքը: Բայց դեռ կեսը չհասած վախճանուում է 1655-ի մարտի 25-ին, 63 տարեկան հասակում: Նորա մահուան առթիւ հաւաքուած հոգեւորականների և աշխարհականների բաղմունքիւնը, ցանկացաւ թողել նորան զանգակատան աակ. բայց երբ ոչ մի կերպ հնար չեղաւ թոյլտուութիւն ստանալ Երևանի խանից, տարան թաղեցին Հռիփսիմի վանքում, հիւսիսային խորանի առաջ:

Սորա 22 տարուայ հայրապետութիւնը ամենաախառաւոր և արգիւնաւէտ մի շրջան եղաւ թէ Հայ եկեղեցու և Մայր Աթոռի պայծառութեան և թէ հայրապետական հեղինակութեան համար: Դավրիժեցին վերջին անգամ ընդհանուր կերպով նկարագրելով, թէ նա ինչ է արել Մայր Աթոռի համար, ասում է. «Մանաւանդ բարձրագահ Աթոռն Ս. Էջմիածին, սովաւ առաւել հաստատեցաւ և փարթամացաւ եկեղեցական անօթով, ոսկով և արծաթով և մեծագին զդեստիւք և պատուական գրեհօք փարդապետականօք բաղմօք, այնպէս և մարմնաւորօք սպասիւք և կահիւք պղնձեղինօք և բրդեղինօք և այլովք սյուսիսօք, և հոյլք անրան կենդանեաց՝ ուղաք և ջորիք և ջուկք խաշանց, անդէոց, այլ և արտա այգիս և բուրաստանս». ապա գրուատում է նորան հետեւեալ խօսքերով. «Բազմազան կերպիւ հոգեւոր և մարմնաւոր արդեամբք օգտակար լինել աշխարհիս. զի իբրեւ գրեղթ ամուր էր նա շուրջ զազգաւն Հայոց ընդդէմ մահմէտակոնաց, որք ոչ կարէին հարստահարել և զղուել զհայս, վասն զի ամենայն ներհակք և ախոյեանք, որք իբրեւ զլեւոն հզօր ընդդէմ կային, ամենեքեան խորտակալք ի միջոյ բարձան, եթէ եկեղեցականք, եթէ աշխարհականք և թէ այլուսեռ և այլազոր փառաւոր իշխանք: Լեալ ամաց վաթսունից արդոյաւոր և մեծաշուք առաջի ամենայն ահաւց Հայոց, Հոռոմոց, Վրաց, Օսմանցոց, Պարսից, մեծամեծ իշխանաց, նաեւ թագաւորաց իսկ»: Սորան համապատասխան է

Բաղիշեցու վիպութիւնը, որ ասում է. «Սա (Փիլիպպոս) զարգարեալ ամենայն առաքինութեամբ, եւ համբաւ սորա ընդ ամենայն տիեզերս, մինչ զի պատարագս դայր նմա ի պապէն Հռովմայ (?), բազում անգամ ի Կ. Պոլսէ, ի Վրաց թագաւորէ»:

Անհետաքրքրական չէ այստեղ մէջ բերել Ֆրանսացի Դավէռնիէ ճանապարհորդի հատուկոր նկարագրութիւնը ս. Եջմիածնում տեսած կեանքի և Մայր Աթոռի թողած տպաւորութեան մասին: 1655-ին ինչպէս պատմում է Հ. Ալիշանը իւր «Այրարատ»ի մէջ, գալիս է Եջմիածին Դավէռնիէն: Նա նկարագրում է «Նկեղեցին, այլև սեղանատուն հանդերձ զահաւորակաւ կաթողիկոսին և ճօխ խրախուսն ի վերջում աւուր բարեկենդանի», ապա տեսնւնդառաջի հանդէսն ու հրափռութիւնը: Նոյն այդ օրը յարդելի ուղևորը հրաւեր է ստանում կաթողիկոսից ներկայ լինելու գովէշների կուռին: Հրաւերն ընդունելով նա մի շրջապարսպի վերայից տեսնում է 8 վիթխարի և ուժեղ գովէշներ, որոնց կուռեցնելու համար փակել էին այդ տեղում: Նոցանից երկուսը և ամենափոքովիները առաջին ընդհարումից տապաստ ընկան, իսկ միւսները խեղեցան: Գովէշների կուռի նկարագրութիւնից յետոյ նա նկարագրում է եկեղեցու ներքը, «Իսկ վասն ճօխութեան և սպառուց և զարդարանաց եկեղեցւոյն ոչ ուրեք հաւասար նմին տեսեալ յեկեղեցիս քրիստոնէից, բովանդակ դասն պըճնեալ էր Վենետիկեան ոսկեղիպակաւ և գետինն ընտիր կապերտիւք, ի վերայ սեղանոյն բազմէր խաչն ի միջի վեցից ոսկեղէն աշտանակաց (Մեծ պատի օրերն էին), իսկ ի վերայ աստիճանաց չորք մեծ աշտանակք արծաթիք, հինգ ոտնաչափ բարձրութեամբ»: Մայր Աթոռն ուրեմն այնպիսի փառապարգութիւն ունէր Փիլիպպոս կաթողիկոսի ժամանակ, որ այժմ իսկ երազական է թուում: Մենք իրաւունք չունինք այս նկարագրութիւնը բառացի ձառութեամբ չընդունելու: Բերենք նորանից մի ուրիշ կտոր ևս. «Ի մտանելն առ կաթողիկոս ի սենեակ մի վոքը նստեալ էին, ըստ արեւելեան տարադու, առաջի նորա 4 արքեպիսկոպոսք և 9 եպիսկոպոսք, և յանկարծ եմուտ ի ներքս ճգնաւոր մի գծակերք

և ազեղատես, որոյ և 22 ամաւ յետ չէր բնաւ խօսեցեալ ընդ ումէք, և յայնմ աւուր հրամայեաց նմա կաթուղիկոս, և նա հնազանդեալ առ ժամայն բարբառեցաւ»:

Մ. Խ. 77/1

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԱԶԳԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՆԻ ԿԵՐՊԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ.

Արևելագէտների միջազգային ժ.Գ. համաժողովում, որ տեղի ունեցաւ Համբուրգում այս սեպտեմբերի 5—10-ին, Հայդելբերգի համալսարանի աստուածաբանութեան պրոֆեսոր հայագէտ Մերքս մի դասախօսութիւն կարդաց՝ «Հին Կտակարանի ազգեցութիւնը տիեզերական պատմութեան զարգացման և կերպաւորութեան վրայ» վերնադրով: Այդ դասախօսութիւնը ժողովականների կողմից արժանացել է մի բոլորովին մասնակի հաւանութեան, ինչպէս յայտնում է Hamburger Nachrichten թերթը, տալով յիշեալ դասախօսութեան բովանդակութիւնը, որից և մենք տոնում ենք:

Այն, ինչ որ մենք համաշխարհային պատմութիւն ենք անուանում, այնպիսի կարեւոր տեղ է բռնում քաղաքակրթեալ մարդու գիտակցութեան, փիլիսոփայութեան և կրօնի մէջ, որ ինքն ըստ ինքեան հարց է ծագում — ի՞նչպէս է առաջ եկել «համաշխարհային պատմութիւն» դադափարը: Այս դադափարն իր պատմութիւնն ունի. նա զլուխ է եկել հելլենականութեան և եբրայականութեան ձուլումով: Իւրաքանչիւր պատմութիւն ի բնէ ազգային է: Հերոդոտ արդէն մեծ հետաքրքրութիւն է ցոյց տալիս շրջաբնակ ազգերի պատմութեան համար՝ թէպէտ նա էլ օտարների մասին պատմում է միայն այն, ինչ որ յոյների հետ առնչուածութիւն ունէր: Յետագայ յոյն պատմիչները, ինչպէս օրինակ Քսենոֆոն, Թուկիդիդէս, այս տեսակէտով աւելի յա-

ռաջադիմութիւնն ցոյց չեն տալիս: Յառաջադիմութիւնն տեսնում ենք մենք մանաւանդ յանձին Պոլիբիոսի: Երբ յունականութիւնն արդէն ընկել էր և նա Հռոմում էր ապրում, սկսեց այն միտքը պաշտպանել, թէ պատմութիւնն իսկապէս անտարբեր տենչանքների մի շարք չէ: Պատմութեան մէջ նա մտցնում է մի բարոյական գաղափար, այն դատողութեամբ թէ՝ արդեօք բոլոր ժողովրդների նուաճելը Հռոմի իշխանութեան տակ մի բաղդաւորութիւն չէ՞, և թէ՝ հասկանալի չէ՞ պատմութեան մէջ մի ղեկավարող զօրութեան գոյութիւնը: Եւ այսպէս աշխատում է նա դէպքերը փոխադարձ կապակցութեան մէջ հասկանալ: Նաեւ պատմութեան մէջ բաժանում է դիպուածական պատճառները ներքին իրական պատճառներից: Այդ կերպով նա տարածում է իր հայեացքը ամբողջ ընդարձակ աշխարհի վերայ, կամենում է մի «ընդհանրական պատմութիւն» գրել: սակայն նա շատ քիչ տեղեկութիւն ունի աշխարհիս չորս կողմերի երկրներէից: Յառաջադիմութիւնը նրանումն է, որ այստեղ աղգերը մի բարձրագոյն միութիւն են ներկայացնում, դէպի մի որոշ նըպատակ ուղղւում:

Այն գաղափարը, թէ Հռոմի պետութիւնը մի իդէալի լրումն է, ուրիշներն աւելի առաջ են տանում: Հարկւր տարի յետոյ, Կեսարի ժամանակ, առաջ է գալիս «կոյնէ յիստորիա»-ի (ընդհանուր պատմութիւն) գաղափարը, ինչպէս դործ է անում Գիոգոր, որ Ստոյիկեան գաղափարների հետեւողն է: Նրա կարծիքով, ինչպէս որ ասողերը մի միութիւն են ներկայացնում՝ մի պետութիւն, այնպէս և կայ աշխարհիս վրայ մի ընդհանուր դրութիւն, մի հանրամարդկային պետութիւն, որի քաղաքացիներն են առանձին առանձին ժողովուրդները: Այս գաղափարն այլևս առաջ չի տարւում: Էպիկտետ ասում է, միանգամայն կրօնական իմաստ տալով իւր խօսքին, թէ բոլոր մարդիկ Ստեղծող ունին՝ մի Աստուած:

Մինչև այստեղ էր հասել հեթանոս աշխարհը: Սակայն պակասում էր դեռ այն բոլորը, ինչ որ համաշխարհային պատմութիւնը կարելի է դարձնում, յատկապէս ժամանա-

կադրութիւնը: Այս միտքն արդէն զբաղեցնում էր Ղիողոր-
բին: Այսպէս փորձեց նա գրել մի յոյն — հռոմէական ժա-
մանակագրութիւն, տրոյական պատերազմից մինչև քաղաքա-
ցիներէի պատերազմը 1138 տարի հաշուելով: Սակայն այստեղ
եգիպտական, բաբելոնեան, ասորեստանական անցքերը հա-
շուել չեն առնուում, որովհետև նրանք այս շաւքի տակ բե-
րուել չէին կարող: Արեւմտաքի և արևելքի պատմութիւն-
ներն իրար հետ կապակցելու կարիքն առաջ եկաւ քրիս-
տոնեաների հեթանոսների հետ շփուելուց յետոյ, երբ Հին
Կտակարանը հելլենականութեան կողմից ընդունւելութիւն
գտաւ: Հրէական պատմութիւնն էլ աղղային է, ունի զրոյց-
ներ և տեղական աւանդութիւններ, առանձին ցեղերի զիւ-
ցադներգութիւններ, սիրային և ամուսնական պատմութիւն-
ներ: Ապա գալիս է անցումը դէպի ժամանակագրականը, և
վերջապէս հիւսիսային և հարաւային պետութիւնների իս-
կական պատմութիւնը: Յիշատակելի է, որ Հին Կտակարանի
պատմութիւնը դրոշները դէպի յետ են գնում մինչև իրենց
օրէնքի ծագումը, և ապա տւելի ևս յետ: Այստեղ է առաջին անգամ
ծագում մարդկային սեռի մի լինելու դա-
դափարը, որ իւրացնում են յոյները Ա. դարում (Ք. ծ.
ա.), և այնուհետև պատմութիւնը ընդունուում է իբրև մի
ամբողջութիւն, որի կառավարողն է Աստուծոց տրուած բա-
րոյական ոյժը: Եւ այսպէս, պատմութեան ասպարէզը դառ-
նում է աշխարհը, իսկ վախճանը՝ բարոյական նպատակա-
կէտը: Բարոյական աշխարհն իր էութեամբ ըմբռնել — ահա
ինչ է մեր նպատակը:

Շուտե՛ն հաուէր ասում է՝ մարդիկ պարտաւոր են պատ-
մութիւնը, ինչպէս բանականութիւն, իրենց առաջնորդ ըն-
տելը: Ուստի անհրաժեշտ է, որ պատմութիւնը գրելիս նա-
խադասուին ղեկավարող մտքերը, և ոչ թէ անթիւ անտար-
բեր զիպուածներ: Պատմութեան մէջ այս նպատակին հա-
սել են առաջին անգամ Հին Կտակարանի պատմութեան
գրուածները. նոցանից 800 տարի յետոյ հաղիւ յոյները
հասնում են այդ նպատակին: Զուր տեղ չեն իրենք հրէա-
ները դոցա մարդարէնների ձեռքով զրած համարում: Մար-

գարէների գործունէութեան նպատակն էր ցոյց տալ աստուածային գաղափարի իշխելը, նախախնամութեան պաշտպանութիւնը պատմութեան ընթացքի մէջ: Արդէն Ամովսը ժխտում է, թէ հրէայ ժողովուրդը միայն ընտրեալ է, որովհետեւ այդ չէր համապատասխանում միաստուածութեան համաշխարհային տեսութեան:

Համաշխարհային պատմութեան իրական կողմն էր այս: Նրա ձեռական կողմը ժամանակագրութիւնն է, որ կազմուում է նոյնպէս այսպէս:

Վերջին ժամանակներս շատ է խօսուում Բաբելոնի և Աստուածաշնչի (Հին Ատալարան) փոխադարձ յարաբերութեան մասին, իբր ամէն տեսակ մանրամասնութիւններ մէկը միւսին է փոխ առել: Որ Բաբելոնի Փիւնիկիայի և Խորայէլի մէջ փոխադարձ շփումներ են տեղի ունեցել՝ այդ յայտնի էր մեզ վաղուց: Այդ գտնում ենք արդէն Բերոսոսի մօտ (Եւսերիոսի զրքում): Բեհուադիր արձանագրութիւններն այս տեսակէտով շատ նոր բան չեն երևան հանել: Նախնական պատմութեան (Մենդ. 1—12) ամէն տեսակ առարկայական զուգակիւնների մէջ, որ տալիս է Բաբելոնի պատմութիւնը, կայ մի հիմնական տարբերութիւն: Բաբելացիներն ու Փիւնիկացիք նիւթապաշտ են և էփօլուցիոնիստ, իսկ Խորայէլացիք նախախնամող Աստուծոյ ժողովուրդ: Փշոսկր բերող վաճառականներ կամ ոսկի պեղող հանքագործներ չեն, որոնք ստեղծել են Զեւսի կամ Աթենասի իդէալական պատկերը: Ֆիզիան է զլուխ բերել այն, գնելով նրա մէջ իր ստեղծագործող գաղափարը: Նա կստեղծագործէր նաեւ այն դէպքում, եթէ նրան փոխարէն փողոսկրի և ոսկու մարմար և բրոնզ տային: Այսպէս և Հին Ատալարանի պատմիչները նիւթի մէջ մտքերէ են գաղափարը և այդ կանէին, եթէ նոյն իսկ ձեռքի տակ չունենային այն նիւթը, որ նրանց առաջ էր դրուած: այլ մի ուրիշ նիւթ: Այս դէպքում ուրեմն փոխառութիւնների խնդիրը կարեւոր չէ: Իշխող գաղափարները պէտք է ինկատի ունենալ, իսկ մանրամասնութիւնները մի կողմը թողնել:

Հին Ատալարանի ժամանակագրութիւնը միջոց էր զա-

նազան աղբերի պատմութիւնը միացնելու. իսկ քրիստոնէական ջատագովները պատրաստեցին հելլենական և հրեական պատմութիւնը միացնելու հոգը: Հնում Կղևմէս Ս. զէքսանդրացին, իսկ նոր ժամանակներում Նրայերմախեր պնդում են, թէ քրիստոնէութեան նախապատրաստութեան գործում աշխատել են հաւասար չափով թէ հրէաները և թէ յոյները: Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութիւնն սկսում է «Բանի» գործունէութեան նկարագրութիւնով. իսկ նրա քրոնիկոնը կազմուած է Հին Կտակարանի հիման վրայ, Յուլիոս Աֆրիկացու հեռանդութեամբ: Այսպիսով Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութիւնը ներկայացնում է մի խառնուրդ յոյ պատմութեան և Հին Կտակարանի պատմական ըմբռնողութեան ու ժամանակագրութեան:

Համաշխարհային պատմութեան գաղափարն արդիւնք է ուրեմն հին — քրիստոնէական փիլիսոփայութեան, որը պատմութեան ամբողջութիւնը մի սխառեմի վերածեց: Արարների մէջ չէր կարող ծագել համաշխարհային պատմութեան գաղափարը, որովհետեւ նրանց պակասում էր մի միացնող սկզբունք: Իսլամը բաժանում է բոլոր ժողովուրդներին երկու մասի — նուաճողներ և նուաճուողներ, մինչդեռ համաշխարհային պատմութեան գաղափարը կառուցուել է եզրայրութեան վրայ:

Ա. Ս. Արեղեան.

Նորերս լոյս տեսաւ Հալլէի համալսարանի աստուածաբանութեան անուանի ուսուցչապետ Փր. Լօօֆտի Sym-bolik (Բաղդադական Դաւանագիտութիւն) գրքի Ա. հատորը, որ խօսում է Արեւելեան եկեղեցիների ու Կաթոլիկ եկեղեցու մասին (Բ. հատորի մէջ կմունեն Բողոքական դաւանութիւնները): Իւր տեսակի մէջ նորագոյն և ամէնից կա-

տարեալ գործը լինելով, ամենասնկողմնապահ եւ լուրջ մի գիտնականի գրչի տակից ելած՝ այս գիրքը կարող է ի միջի այլոց ամէնից մշտնադաւանաւոր տալ, թէ որչափ տեղեկութիւն եւ ինչ հայեացքներ ունին ներկայումս Հայոց եկեղեցու մասին գիտնական աշխարհի մէջ: Ուստի աւելորդ չհամարեցինք ստորեւ յառաջ քերել մեր եկեղեցուն վերաբերեալ հատուածը՝ գրելով քառացի թանգամանութեամբ, գեղչելով միայն ծանօթութիւնները: Յարգելի ուսուցչատե-տի համար իբրեւ աղբիւր ծառայել են Կատտենբուրշի, Պետեր-մաննի, Գուտշմիդի, Տէր Միքէլեանի եւն գրուածները եւ մեր երկու յօդուածները: Ինչպէս ընթերցողը կտեսնէ՝ այդ աղբիւրները տեղ տեղ նորան մոլորեցնում են եւ թիւրի-մացութիւնների պատճառ տալիս, որոնց նկատմամբ մեր դիտողութիւնները կաննք յաջորդ համարում:

Կ. Վ.

Հ Ա Յ Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Ն

Նետտորական եկեղեցուց աւելի հին, թէև դաւա-նանքով նրանից յետոյ բաժանուած Արեւելեան պետական եկեղեցուց, Հայ եկեղեցին է՝ արեւելեան ազգային եկեղե-ցիների մէջ ամէնից նշանաւորը, ամէնից պատկառելին և հոգևոր կողմով ամէնից կենդանին: Եթէ արեւելի եկեղե-ցիների համար առհասարակ ազգային բնաւորութիւնը հիմք է դարձել առանձնանալու և ինքնուրոյն դիւր բռնե-լու՝ ևս առաւել Հայ եկեղեցւոյ համար: Ե. դարի առաջին կէսերից սկիզբն առնող մի շարք աւանդութիւններ այդ ազ-գային եկեղեցու անմիջական հիմնադիր են համարում իրեն Գրիգորիսին: Այդ աւանդութեանց համաձայն երբ Հայ ժողո-վուրդը Թագէտ և Բարդուղիմէոս առաքեալների և նրանց յաջորդների քարոզութեամբ պատրաստուեցաւ քրիստո-նէութիւնն ընդունելու, և մասամբ ընդունեց, Գրիգորոս մի անգամ ևս իջաւ երկնքից «յատկապէս ի փրկութիւն հայ ժողովրդեան» և պատուիրեց Գրիգոր Լուսաւորչին (+ 331)

Հին Հայաստանի Վաղարշապատ մայրաքաղաքում իր ցոյց տուած յատակագծով մի եկեղեցի կանգնել, որը իր հովանու տակ էր առնելու համայն հայութիւնը։ Եւ ահա կառուցին Էջմիածնի տաճարը, որտեղ մինչև օրս նստում է ամենայն Հայոց հայրապետը։ Իսկապէս Գրիգոր Լուսաւորիչ, Հայ (սխալ է ասել «Լուսաւորչական») կամ «Գրիգորեան») եկեղեցու բուն առաքեալը, եղել է մի հայ քաւորդիչ, որի դործունէութեան արդիւնքն էր քրիստոնէութեան Հայաստանում Տրդատի դարձից յետոյ, Գ. դարու սկզբին, աղգային կրօն դառնալը։ Հայ եկեղեցին աղգային քրիստոնէական եկեղեցիների մէջ ամէնից հինն է։ Եկեղեցի և աղգ, գոնէ Ն. դարից ի վեր, անանջատ կերպով միացած են եղել այստեղ. հայերի հասկացողութեամբ դեռ մինչև այսօր «Հայ» և «քրիստոնէայ» անունները հոմանիշ գաղափարներ են, և այդ իր աղգային անկախութիւնը կորցրած ժողովրդի համար Էջմիածնի հայրապետը ոչ միայն եկեղեցու ներկայացուցիչ է, այլ և աղգութեան։ «Ամէն կողմի Հայերը, որոնց ճակատը մկրտութեան աւազանում օծուում է Ս. Էջմիածնից ստացուած միւռնոյ՛մ դրանով և ի մի են ձուլուում և կազմում մի մարմին, որի սիրան Սրարաւի մօտ Էջմիածնում է բաբախում» *։

Իրօք Հայ եկեղեցին ոչ այնչափ հին է, ոչ սկզբից և եթ այնպէս աղգային և անկախ, ոչ էլ նրա կենտրոնը հէնց առաջին օրից Էջմիածինն է եղել, ինչպէս աւանդութիւնն է ընդունում։ Յիրաւի արդէն Գ. դարում Հայաստանի մէջ քրիստոնէաներ կային՝ գլխաւորապէս ասորական աղգեցութեամբ յառաջ եկած, բայց մինչև առաքեալների ժամանակ հայ — քրիստոնէութիւնը չի հասնում։ Ժողովրդի դարձը Տրդատի օրով արդիւնք էր անշուշտ որոշ քաղաքական հանդամանքների, և ոչ թէ Էջմիածնի տաճարը, այլ Տարօն գաւառի Աշտիշատում, աղգային հեթանոսա-

* Ս. յո, ինչպէս և վերեւի չափերաները մէջ տունում՝ խօսքերը մեր մի յօդուածից են։

կան սրբութիւնների տեղ կառուցած Քրիստոսի եկեղեցին էր սկզբում «Մայր ամենայն եկեղեցեաց Հայոց»:

Սկսած այն օրից, երբ Սասանեանները Պարսկաստանում Արշակունիների հարստութեան վերջ էին դրել և երբեմնակի յաջողութեամբ փորձում էին նոյն ծագումն ունեցող Հայ Արշակունիներից ևս խլել նոցա թագաւորութիւնը, Հայերը թշնամացել էին Պարսիկների հետ և ստիպուած էին պաշտպանութիւն ընդունել Հռոմէական պետութիւնից: Քաղաքական այսպիսի պայմաններում՝ կայսերութեան սահմանների մէջ կրթութիւն ստացած Գրիգոր լուսաւորիչը Հայաստանում քրիստոնէութեան հիմքը դրաւ: Նրա հետ մէկտեղ Յոյներ ու Ասորիներ ևս դեր էին կատարում քրիստոնէութիւնը տարածելու գործում: Այսպիսով եկեղեցու վարչական կազմակերպութեան մէջ ևս իրենց հետքն են թողել քաղաքական հանդամանքները, Գրիգոր լուսաւորչին Հայաստանի վերայ եպիսկոպոս էր ձեռնադրել Պոնտոսի Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը, և մինչև Ներսէս Մեծ, Գրիգորի թոռան թոռը, որը կրօնաւորութեան ներմուծողն եղաւ Հայաստանում, Գրիգորի յաջորդները՝ հայ եպիսկոպոսները («կաթողիկոսունք»), Կեսարիայումն էին ստանում իրանց ձեռնադրութիւնը: Այս յարաբերութիւնը խզելուց յետոյ միայն Հայերն ունեցան առանձին հայրապետութիւն և կազմեցին առանձին անկախ եկեղեցի: 363 թուից սկսած Հայերի բարեկամական յարաբերութիւնն հռոմէական պետութեան հետ սկսում է նորից լարուել, Հայաստանը բաժանւում է Հռոմէական և Պարսիկ պետութիւնների մէջ 387 թ.-ին (Փոքր Հայք, և Մեծ կամ Պարսկահայք): Մեծ Հայքում առ ժամանակ մնում են յիշուի Արշակունի թագաւորներ, բայց նրանք պարզապէս հարկատու իշխաններ էին, և չատ չանցած (428-ին) չքանւում է անկախութեան այդ վերջին ստուերն ևս: Հայաստանն այնուհետև դարեր շարունակ կռուալինձոր է լինում իր հզօր հարեանների համար: Սակայն այս չարչարանայ պատմութեան օրերում իսկ, Մեծն Սահակի (390—439) հայրապետութեան միջոցին, քրիստոնէութիւնը Հա-

յաստանում՝ բոլորովին ազգային բնաւորութիւն է ընդունում, որի արտայայտութիւնն է ս. Գրքի հայերէն թարգմանուելը Մեսրոպի ձեռքով՝ Հայ գրականութեան սկզբնաւորութիւնը (Եղմիածնի աւանդութիւնն է ս. այդ ժամանակ ծնունդ առած պէտք է լինի)։ Այսպիսով եկեղեցին դառնում է ազգի պահպանութեան խարխալը և երկուսը միասին անվտանգ անցնում են պատմութեան այդ ողբալի շրջանը, որ սպառնալից էր, մահաւանդ է. դարի սկզբում, երբ Բիւղանդիոնի ազգեցեւորութիւնը չափից աւելի զօրացել էր Պարսիկների թուլութեան պատճառով։ Ազգութեան ծաղկման մի նոր շրջան էր Հայաստանում 885—1046 թ., երբ Բագրատունիների հարստութիւնն է հանդէս գալիս։ 1045-ից յետոյ, մահաւանդ երբ 1080 թ.-ին Կիլիկիայում գաղթական հայերի ձեռքով հիմնուած Ռուբինեանց հարստութիւնը, Սիւ մայրաքաղաքով՝ Կործանուեց (1375-ին), Հայերը մի անգամ ընդ միշտ կորցրին իրենց ազգային անկախութիւնը։ Նոցա հայրենիքը բաժանել են իրենց մէջ թուրք, Ռուս և Պարսիկ պետութիւնները, և շատ հայեր ապրում են հայրենիքից դուրս ցրուած։ Ազգային եկեղեցին սակայն պահել է իր անկախութիւնը։

Այդ անկախութիւնը դժուար թէ դրուիս դար, եթէ Ն. դարի կէսերից սկսած դաւանական մի խտրութիւն պատուար չկանգնէր Բիւղանդական եկեղեցու դէմ։ Հայերը, որ Նիկիոյ տիեզերական ժողովում ունեցան իրենց ներկայացուցիչը, չէին մասնակցել ոչ 381-ի և ոչ 431-ի ժողովներին, և այդպէս նաև Քաղկեդոնի ժողովից (451) հեռու մնացին։ Առաջին երկու ժողովների որոշումներն ընդունուեցան յետոյ իբրեւ ուղղափառ՝ առանց նկատուելու հարկաւ իբրեւ «տիեզերական ժողովների» վճիռներ։ Գալով Քաղկեդոնի ժողովին՝ արդէն Ն. դարում կտրական կերպով մերժուեցաւ թէ հայերի և թէ վրացիների ու աղուանների կողմից, որոնք ենթարկուում էին Հայոց հայրապետի իշխանութեանը։ Արդարեւ յետոյ հայերի բռնած գիրքը, — քաղաքական կապերի, շարունակ կրկնուող միութեան փորձերի և 1075 թ.-ից պապական աթոռի հետ ու-

նեցած յարաբերութիւնների պատճառով—Քաղկեդոնի և յաջորդ դարերում գումարուած արևելեան տիեզերական ժողովների նկատմամբ երբեմնապէս հաստատ չէ եղել։ Սակայն բոլորի վախճանն այն եղաւ, որ հայերի մեծամասնութիւնը հաւատարիմ մնաց իր մայրենի եկեղեցուն՝ մերժելով միշտ քաղկեդոնականութիւնը, մինչդեռ վրացիները 580 թ. ներքից ի վեր յոյների ազդեցութեան ենթարկուեցան և ընդունեցին Քաղկեդոնի ժողովը, Աղուանից երկրում քրիստոնէութիւնը տեղի տուեց մահմեդականութեան, իսկ հայերից մի փոքրիկ հատուած յարեց ընդ միշտ Հռոմին։

Ինչպէս որ ըստ այսմ Հայ եկեղեցին դաւանաբանական շփոթութիւններից ծագած դժուարութիւններին և պառակտումներին յաղթեց վերջապէս, այդպէս և զլուխ հանել կարողացաւ իւր նուիրապետական միութեան վըտանդ սպառնացող քաղաքական բարդութիւններից ու նոցա հետեանքներից։ Էջմիածնի հայրապետական աթոռը յաճախ տեղից տեղ է փոխադրուել։ Զ. դարից ի վեր, գուցէ և աւելի վաղ, Դուինն էր դարեր շարունակ հայրապետանիստը, Ժ. դարում մի առ ժամանակ Վանայ լճի Աղթամար կղզին, ապա Անին՝ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը, 1147 թ.—ից յետոյ Հռոմիկան, վերջապէս Սիւրճ Ռուբինեանց մայրաքաղաքը։ Այս տեղափոխութիւնները առիթ էին մասնակի հայրապետական իշխանութիւնների յառաջ գալուն։ Միջին դարերում երկար միջոց միաժամանակ մի քանի կաթողիկոսներ էին լինում։ Քաղաքական և եկեղեցական շփոթ հանդամանքներն ևս նպաստում էին կաթողիկոսութեան բաժան բաժան լինելուն։ Այնուամենայնիւ հին Էջմիածինը, ուր 1443 թ.—ին նորից կաթողիկոս հաստատուեցաւ, Սոյ մի վիճելի ընտրութեան պատճառով՝ վերանորոգեց իւր պատմութեամբ և տաճարութեամբ նուիրաբորժուած գիրքը։ Յիրաւի այսօր Էջմիածնի հայրապետից զատ չորս հայ պատրիարքներ ևս կան.—Աղթամար կղզու վերայ և Սսում նստում են դեռ այսօր մի մի «կաթողիկոս», Երուսաղէմը 1311-ից, Կ. Պո-

լիսը 1461-ից ի վեր մի մի «պատրիարք» ունին,—և այս չորս տաճկահպատակ պատրիարքները, որոնց կողմից Կ. Պոլսոյ պատրիարքը ընդհանուր ներկայացուցիչ է Բ. Դրան առաջ, իրենց եկեղեցական վարչութեան մէջ անկախ են. Էջմիածնի կաթողիկոսի իշխանութիւնը, որին օժանդակ է կարգուած Ռուսաց Կայսեր կողմից 1836 թ.-ին երկու արքեպիսկոպոսներից, երկու եպիսկոպոսներից և չորս վարդապետներից բաղկացած մի Սինոդ՝ տարածուում է Ռուսաց և Պարսից հպատակ հայերի վերայ և աւելի նեղ սահման ունի քան Կ. Պոլսոյ պատրիարքինը։ Սակայն միայն Էջմիածնի կաթողիկոսը իրաւունք ունի եպիսկոպոս ձեռնադրելու և միւռսն օրհնելու ամբողջ ժողովրդի համար. միւս երկու կաթողիկոսներն այդպիսի իրաւունք վաճելում են միայն իրենց փոքր վիճակի համար, մինչ երուսողեմի և Կ. Պոլսոյ պատրիարքները զուրկ են այդ իրաւունքից։ Բացի գորանից բոլոր հայոց եկեղեցիներում էջմիածնի կաթողիկոսը յիշուում է։ Իսկ երբ նորա աթոռը թափուր է մնում՝ Էջմիածնում գումարուում է ընտրողական ժողով երկու կանդիտատներ որոշելու համար, որոնք առաջարկուում են Ռուսաց կառավարութեան, այդ ժողովին իրաւունք ունին հայոց թեմերից, որոնց թիւն ընդամենը յիսունի չափ է, իւրաքանչիւրը երկու ներկայացուցիչ ուղարկելու։

Հայերն ևս մի ժամանակ անցրին (ԺԴ—ԺԷ դար), երբ նոցա ներկան՝ իրենց եկեղեցւոյ և եկեղեցական գրականութեան փառաւոր անցեալի համեմատութեամբ, գրեթէ նոյնչափ ողորմելի էր, որչափ միւս արևելեան ազգային եկեղեցիների այժմեան դրութիւնը։ ԺԷ. դարից ի վեր այս անկման դէմ մեծ ջանքեր են լինում։ Մխիթարեանց օրինակը հայոց ազգային եկեղեցւոյ վերայ ևս ազդեցութիւն է գործել, և 1828 թ.-ից սկսած, երբ նախկին Պարսկահայաստանի մեծագոյն մասն Էջմիածնի հետ Ռուսաց իշխանութեան ներքոյ մտաւ, ժամանակակից քաղաքակրթութեան համար այս բաժնի հայոց եկեղեցւում յառաջադիմութեան աւելի ազատ ճանապարհ է բացուել, քան

տաճկահայատակ հայերի մօտ, որոնց միայն մի փոքր մասը, այն ևս հայրենիքից դուրս՝ ժամանակակից կրթութիւն ճաշակել կարող էր։ Հայ եկեղեցին այժմ քաղաքում կրթութիւնից զուրկ եկեղեցի չէ։ Նա տպարաններ ունի, կրօնական կրթութիւն է տալիս. Էջմիածնի կաթողիկոսի հաւանութեամբ Մոսկուայում լոյս է տեսել մի «Հրահանգքրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան Հայ. եկեղեցւոյ»*։ Էջմիածնում կայ մի հոգևոր դպրոց, որի ուսուցիչների մի մասը արտասահմանում՝ նաև մեղ մօտ Գերմանիայում, են իրենց կրթութիւնն ստացել։ Մինչև իսկ պարբերական եկեղեցական հրատարակութիւնն ևս չի պակասում**։ Այսպիսով մենք միջոց ունինք փոքր ինչ ի մօտոյ ծանօթանալու Հայ եկեղեցւոյ դաւանական, նոյն իսկ աստուածաբանական ինքնուրոյնութեանը։

Հայերը Քաղկեդոնի ժողովը մերժելով հանդերձ չեն կամենում միաբնակների հետ հաշիւ ունենալ. Եւսիքէս և Յուլիանոս Հաղիկառնացին իբրև աղանդաւոր են ճանացուած։ Սակայն միաբնակների կողմից 524 թ.-ին «Սուրբ Աստուած»ի վերայ եղած յաւելումը (խաչեցար-ը) ընդունել են և Յակոբիկների հետ եկեղեցական հաղորդակցութիւն ունին։ Միւս կողմից պատմութեան ընթացքում նորա երբեմն աւելի ընդարձակ զիջողութիւններ են արել յոյներին քան Սեվերեանները. Ներսէս Դ. Կլայեցի կաթողիկոսը, որ «Ծնորհալի» է կոչուում (1166—1173) և այսօր ևս ամէնից աւելի յարգուած հայրերի շարքումն է՝ շատ հաշտարար գիրք բռնելով յունաց նկատմամբ, ճանաչում է մի Քրիստոսի մէջ երկու կամք—«այլ ի միոյ էութենէն կրկին եղելոց կամաց՝ ըստ այլ և այլ ժամանակի»***։

* Մտեր մագլոտորոսի հեղ.։

** «Արարատ» ամսագիրը։

*** Տես. Սահմանք հաւատոյ—ի խնդրոյ աստուածատէր Թաւաւորին Հոռոմոց Մանուէլի։—Սակայն ինքը Յարգելի ուսուցչապետը նկատում է, որ քիչ յետոյ ասած է. «Ի միոյ անձնիշխան կամաց աստուածութեանն երկուց լինել անհակառակաբար»։

Սակայն Ներսէս Դ.-ի դրուածներում ևս բուն հայկական տեսակէտը պարզ երևում է։ Քաղկեդոնականութեան մէջ հայերին ամէնից աւելի անդուրը տրեւումը բերած տարնն է՝ Լիոնի տումարի—«ներգործէ իւրաքանչիւր բնութեամբն» դարձուածքը։ Այս կրկնակի «ներգործութեանց» համաձայն ըմբռնուող երկու բնութեանց ուսումը Նեստորական գոյն ունի նոցա աչքում՝ նկատուում է իբրև ուրացումն անձի միութեան։ Սակայն նոքա ևս բնութեանց շփոթումն թոյլ չեն տալիս. «յերկուց բնութեանց մի», «միաւարեալ մի բնութիւն», «մի բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարմնացեալ»,—սոքա են արտայայտիչ ասացուածները։ Այս հայեացքը, որ դեռ մինչև այժմ պաշտպանում են հայ աստուածաբանները՝ ինչպէս և 482 թ.-ին հրատարակուած *Հննոտիկոնը*, որ հաւանութիւն դառաւ Հայաստանում, կամ Սեբրոսի ուսումը՝ կարելի է բնորոշել իբրև Մեծ Կապադովկիացիների*, «եկեղեցւոյ ուղղափառ վարդապետների», Եւտիքականութեան (այսինքն Նիւրեղի սխալ հասկացուած Քրիստոսաբանութեան) և Նեստորականութեան մերժմամբ՝ զտուած և ձևաւորուած հայեացքների հաւատարիմ պաշտպանութիւն։ Ըստ այսմ նաև պատարագի միջոցին կարգացուող հանդանակը ամբողջովին 370—400 թ.-ների դրոշմն է կրում. մի կողմ թողած այդ հանդանակի ծագման խնդիրը՝ նա ներկայացնում է մի բազմաբնութիւն նիկիականից և որ և է միլլորութեան հանդանակի հատուածներից՝ հակապոլինարեան, հակամարկելեան և Հոգեմարտների դէմ ուղղուած յաւելումներով։ Յամենայն դէպս այս հանդանակից, ինչպէս և բուն միլլորութեան հանդանակից կամ այն «խոստովանիմը»-ից, որ առաջ գործ էր ածուում միշտ առաւօտեան ժամերգութեան միջոցին, այժմ երբեմն միայն՝ Հայ եկեղեցու իսկութիւնը նոյնչափ քիչ կարելի է ճանաչել, որչափ 400 թ.-ի Յունաց եկեղեցին այն ժամանակուայ հան-

* Քրիզոստ Աստուածաբանն, Բարսեղ Կեսարացու, Քրիզոստ Նիւոսացու։

դանակներից՝ Յիրաւի այդ հանգանակները պարունակում են դաւանանքը՝ բառի անձուկ իմաստով, այսինքն Ներսիսի դուժեան և Քրիստոսի մարդեղութեան դադափարները, բայց ոչ եկեղեցւոյ ամբողջ վարդապետութիւնը:

Յիշեալ հանգանակներից դուրս եկեղեցւոյ վարդապետութեան վերաբերեալ բոլոր խնդիրներում վճռական նշանակութիւն ունի ս. Գրքի և եկեղեցւոյ «ուղղափառ վարդապետները» վկայութիւնը: Սակայն շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայ հոգեւորականութեան գերակշռող մեծամասնութիւնը զուրկ է աստուածաբանական կրթութիւնից և անտեղեակ հայկական աւանդութիւններին՝ յաճախ մուտք են դնում անհարազատ դադափարներ, օրթոդոքս եկեղեցւոյ աղբեցութեամբ, և հասարակ ժողովրդի մէջ անարդեւ գործում է «երկրորդակարգ քրիստոնէութիւնը»^{***}: Աւանդութեամբ և եկեղեցւոյ կարգաւորութեամբ նուիրագործուած գլխաւոր եկեղեցական կարգերն են. ա) Մկրտութիւն, որի հետ անմիջապէս տրուում է դրոշմը^{**} և, այդպէս ասած, մանուկների «չրթանց հաղորդութիւնը»^բ խոստովանութիւն հաղորդութիւնից առաջ, որ մասամբ հրապարակային է, մասամբ առանձնական, և որի համար արձակում տրուում է երբեմն ապաշխարութեան որոշ պահք բռնելուց յետոյ: գ) Պատարագը, որ կատարուում է անխմոր հացով և անապակ գինով, և հաղորդութեան ասորերի փոխարկումն ընդունում է հին յայների ըմբռնման համեմատ: Թէև քաւարանի դադափար չունին հայերը, այնուամենայնիւ պատարագը լինում է «ի յիշատակ կենդանեաց և ննջեցելոց»: Դարա հետ մէկտեղ յաճախ հաշուում են եօթն խորհուրդներ. Մկրտութիւն, Դրոշմ, Հաղորդութիւն, Ապաշխարութիւն (այ. խոստովանութիւն), Չեռնադրութիւն, Ամուսնութիւն, և Օծումն հի-

* Սուրբերէ, մասունքներէ պաշտամունք, ուխտեր, նախապաշարմունքներ ևլն: Կ. Վ.

** Կաթուղի եկեղեցին, ինչպէս յայտնի է, մկրտութիւնէջ բաժան և տարիներ յետոյ է դրոշմ տալիս: Կ. Վ.

անդաց (վերջինս գործադրուում է միայն քահանաների համար): Օրթոդոքս հայեացքների այսպիսի ազդեցութիւնը երևում է նոյն իսկ վերև յիշուած քրիստոնէականի վերայ, որ անշուշտ, վաւերացեալ լինելով հանդերձ՝ անսխալական չէ: Մոռացուում է նմանապէս, հոգևորականութեան մէջ իսկ՝ բուն հայկական աւանդութիւնը պատկերների նկատմամբ, որ միայն մի սեղանի պատկեր է ընդունում և ոչ «իկոնոստաս», կամ բուն հայկական տեսակէտը սուրբերի մասին, որ նոցա բարեխօսութեան հետ թոյլ է տալիս մի տեսակ միջնորդական աղօթք ևս եկեղեցու կողմից նոցա համար՝ պատարագի մէջ նոցա յիշելով,—և տեղը բռնում են օրթոդոքս հայեացքներ:

Պաշտամունքը թէպէտ այնպէս թատերական ընաւորութիւն չունի, ինչպէս օրթոդոքս եկեղեցւոյ մէջ, այնուամենայնիւ շատ զարդացած է և արարողութիւններով ճոխ՝ ունի այնպիսի կարգեր, որոնք կարող են սնոտիապաշտութեան տեղիք տալ: Ամէն առաւօտ վաղ, երբեմն արդէն ժ. 3-ին, ժամերգութիւն կայ, ինչպէս և երեկոյեան: Կիրակնօրեայ ժամերգութիւնը պատարագի հետ տևում է 2—3 ժամ. տօնական ժամասացութիւններն աւելի ևս երկար: Ընդհակառակն քարողի օրերում, որ յաճախ չեն, չնայելով քարողի երկար լինելուն՝ ժամասացութիւնը շատ ժամանակ չի բռնում: Տօնական օրերը խիստ բաղմամբիւ են, գրեթէ հաւասար յունականին: Պէտք է նկատել, որ Յիսուսի ծննդեան և մկրտութեան տօնը յունուարի 6-ին է կատարուում և Սատուածածնի վերափոխման տօնը՝ լինելով հայերի համար շարժական տօն, օգոստոսի 12-ի և 18-ի մէջ է ընկնում: Պահոց օրերը՝ հաշուելով շաբաթուայ պահքերը, ուրբաթը և չորեքշաբթին, 189 են:

Հոգևորականութիւնը բաժանուում է երկու կարգի՝ բարձր և ստորին: Առաջին կարգին պատկանում են արքեպիսկոպոսները,—որոնց մէջ էջմիածնում նստող «Բրիտտոսի փոխանորդը», միւս երկու կաթողիկոսները և երեսուսուղէմի ու Կ. Պոլսի պատրիարքները,—եպիսկոպոսներն ու վարդապետները. վերջիններս մէջ կան դարձեալ աստի-

ճանաւորութիւններ: Երկրորդ կարգին պատկանում են քահանաները, աւագ սարկաւաղները, սարկաւաղները, կիսասարկաւաղները և չորս անուանական ստորին աստիճանների պաշտօնեաներ՝ ջահընկախներ, ընթերցողներ, երգմանցույիշներ և դռնապաններ: Բարձր կարգի հոգևորական լինում են բացառապէս կրօնաւորները. վանքերն են եպիսկոպոսների աթոռանիստները: Աւագ սարկաւաղները կրօնաւոր են. քահանաները, սարկաւաղներն ու կիսասարկաւաղները կարող են մի անգամ ամուսնանալ: Կրօնաւորները ս. Բարսեղի կանոնադրութեամբ են աւարում: Աշխարհիկ քահանաները, որոնց եկամուտը օրինակաւորութիւններից, տասանորդից և կամաւոր նուէրներից է՝ յաճախ շատ քիչ բան են ստանում և ստիպուած են մի կողմնակի դործով ևս պարտաւերու: Կրօնաւորների և միւս հոգևորականների հազուստը, նաև եկեղեցական զգեստը՝ նման է, ինչպէս Հայոց ուրիշ շատ բաներ, Յոյներին:

1831 թ.-ից ի վեր Հայերի մէջ, առաւելապէս ամերիկացի միսիոնարներ՝ աշխատում են բողոքականութիւն տարածել: Միսիոնարների դործունէութիւնն առանց արդիւնքի չի եղել նաև Տաճկահայաստանում. ընդամենը կլինեն մօտ 40 հազար բողոքական Հայեր: Սակայն մի կողմ թողած այդ թուի փոքրութիւնը բոլոր Հայերի համեմատութեամբ, որոնց թիւը մօտ 2¹/₂ միլիոն պէտք է լինի՝ այդ հաշուում 100000 կաթոլիկ Հայեր, — ըստ իս կարելի է տարբեր կարծիք ունենալ, քան յայտնում է նոյն իսկ Վարդէկ*, բողոքական միսիոնի նպատակահարմարութեան մասին մի ազգի մէջ, որ պահել է իւր ազգային

* Ներկայումս Գերմանիայում գրեթէ ամենահմուտ և նուանի ղեկավարը միսիոնարական գործի, ու Realencyclopädie կոչուած հանրագիտական բառարանի վերջին հրատարակութեան մէջ բողոքական միսիոնները համառօտ պատմութիւնը առել է և երեւի օգտակար է համարել միսիոնարները գործունէութիւնը Հայոց մէջ, մինչդեռ ինքը Պրոֆ. Լօօֆս գորտ անաեղի լինելու մասին ուրիշ անգամներ ևս գրել ու խօսել է: Կ. Վ.

ինքնուրոյնութեան կատարեալ գիտակցութիւնը, որովհետեւ մի կողմից անհնարին չի թուում՝ այստեղ քրիստոնէութեան վերակենդանացումն ու զօրացումը ներքուստ, և միւս կողմից միախնդիր իրեն յարողներին ազդի ընդհանրութիւնից կտրելով՝ զրկում է նաև բարոյական կապերից: Պէտք է չմոռանալ, որ Հայոց եկեղեցին ազգային եկեղեցի է:

Մի հայ վերջերս ուշադրութիւն հրաւիրեց * հարաւային Ռուսաստանում գտնուած մի հայկական աղանդի վերայ, որ մկրտութիւն և դրոշմ, պատարագ, սրբոց և խաչի երկրպագութիւն, ուխտագնացութիւններ ևլն մերժում է և բոլոր իւր հետեւողներին մի նոր մկրտութիւն է պահանջում: Դոցա թանգրակեցի են անուանում, և անկարելի չէ, որ նոքա կապ ունենան մի և նոյն անունը կրող միջնադարեան աղանդի հետ:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ԲՈՒԴԴԱՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ **

Առաջին հարցն է այստեղ, թէ արդեօք այդ կրօններից մէկը միւսի վրայ անմիջական ազդեցութիւն ունե-

* Խօսքը մեր մի դրուածքի մասին է, որ լոյս է տեսել Zeitschrift d. Kirchengeschichte թերթի մէջ, և օգտուելով գլխաւորապէս Ա. Նրեյեանի «Փորձում տպուած ուսումնասիրութիւնն է տեղեկութիւն է առլիս «Նոր Թոնգրակեցիները» մասին, որոնք յայտնուել էին մեր դարու սկզբներին Նիքաիի Արեւմտեւ գիւղում (և ո՛չ հար. Ռուսաստանում): Կ. Վ.

** Այս յօդուածը քաղում ենք նորերս լոյս տեսած մի դեղեցիկ գրքոյից, որի հեղինակն է Բադելի համալսարանի տատուածարանութեան անուանի ուսուցչապետ Ալֆրէդ Բերթոլետ և որ իւր կողմից հիւստուածք է Օլդենբերգի նշանաւոր գրուածքից և այլ յայտնի գրքերից:

ցել է՝ արդեօք 6—5 դար առաջ հրապարակ ելած բուդդայականութիւնը որեւէ ազդեցութիւն գործել է քրիստոնէութեան ծաղման վրայ։ Շատերը կարծում են, որ այդ ազդեցութիւնը տեղի է ունեցել, քանի որ շատ նման դժեր կան երկու կրօնների աւանդութիւնների մէջ։ Սիւմէօն ծերունու, սիրեցեալ Յովհաննէսի, Յուդայի, աւետեաց, հրաշալի ծննդեան, փորձութեան, առաքեալների քարոզութեան ուղարկելու, Սամարացի կնոջ—պատմութիւնների՝ մինչև իսկ աւետարանի խօսքերի և առակների, համեմատ կամ նման աւանդութիւններ կան նաև բուդդայականութեան մէջ։ Այս հանդամանքը առիթ է տուել շատերին կարծելու, որ բուդդայականութեան ազդեցութեամբ են այդպիսի բաներ գտնւում նման քրիստոնէութեան մէջ։ Բոլորովին մի կողմ ենք թողնում մի քանիսի, գլխաւորապէս Նոթովիչի՝ այն երևակայական և անմիտ ենթադրութիւնը, թէ Քրիստոս իւր մկրտութիւնից առաջ Հինդուկաստանում բուդդայականութեան աշակերտ է եղած։ Բուդդիսթ Ջայդէլը կամենում էր ապացուցանել, որ մեր ներկայ աւետարանների վրայ բուդդայական գրականութիւնը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել, այս ենթադրութիւնը ըստ ինքեան կարող էր հաւանական լինել, բայց Ջայդէլի ապացոյցները շատ թոյլ են։ Այդ ենթադրութիւնը ասպացուցանելու միջոց առ այժմ չունինք և չենք էլ կարող որոշել թէ ինչ ճանապարհով է եղել ազդեցութիւնը, բայց բոլորովին անհաւանական համարել պէտք չէ։ Եթէ այժմ հաստատապէս սնդուում են շատերը, թէ Յոյների Եզովպոսի առակները հնդկական ծաղումն ունին, այն ժամանակ հասկանալի կլինի նաև այդպիսի ազդեցութիւն քրիստոնէութեան վրայ։ Սակայն շատ հաւանական է, որ այդ ազդեցութիւնը բանաւոր, և ոչ դրաւոր, ճանապարհով կատարուած լինի։ Ինչ որ է, այս հնարաւոր ազդեցութիւններից ոչ մէկը չի վերաբերում քրիստոնէութեան որեւէ էական կէտին, այլ նրա աւանդութիւններին միայն։ Ուրեմն կրօնի էութեան տեսակէտից միանգամայն անհետաքրքրական են դոքա։ Բախտի մի խաղն է սակայն, որ

յետոյ Բուդդան իբրեւ Յովսափաթ ընդունելութիւն է դառել կաթողիկ եկեղեցու սրբոց շարքում և միւսնոյն ժամանակ այսպէս կոչուած «Թովմասի (Յիսուսի աշակերտ) դործեր»ը, Գուաշմիւրի ապացուցման համաձայն, դառնում են ներկայումս մի բուդդայական սրբի դարձի պատմութեան մէջ:

Կարելի էր համեմատութիւնը երկու անձնաւորութիւններից, Յիսուսից և Բուդդայից, սկսել և դրանց տարբերութեամբ կրօնների առանձնայատկութիւնները բացատրել: Սակայն այդ անձնաւորութիւնների պատկերը մի կողմից բաւականաչափ սուր կերպով դժագրուած չէ, միւս կողմից շատ զարգարուած է: Այնուամենայնիւ ինչպէս քրիստոնէութեան ոյժը Քրիստոսի, այնպէս և բուդդայականութեան ոյժը Բուդդայի մեծ անձնաւորութեան մէջ պէտք է որոնել. թէև նրա մեղամաղձոտ խրատները շատ հեռու են Յիսուսի սրբազան զայրոյթից, որ արտայայտուած է օրինակ սքանչելի կերպով փարիսեցւոց դէմ ասած ճառի մէջ. այլ և չի կարելի համեմատել երկուսի ուսուցման եղանակը. Բուդդայի ուսուցման եղանակը յոգնեցուցիչ և սքոլաստիքական բնաւորութիւն ունի, Յիսուսինը պարզ է և բնական: Այնուամենայնիւ Բուդդան մեծ անձնաւորութիւն է. այդ երևում է Բենարէսում տեղի ունեցած յայտնի տեսարանից, ուր 5 ճգնաւորներ Բուդդային, իբրեւ ուրացողի (որովհետև առաջ նա էլ նոյն ճգնաւորական խմբին էր պատկանում), ոչ մի պատիւ չեն տալիս, սակայն շուտով յաղթահարւում են նրա վեհ երևոյթից և դէմքի արտայայտութիւնից և դառնում են նրա առաջին ու յարգանքով լի աշակերտները. «այդ բոլոր պէից ի վեր աշխարհում 6 հատ սրբեր կային», բաւական է միայն յիշել այն խօսքերը, որ ասում է նրանցից աւագագոյնը, Սունիտան. «Ծագմամբ հասարակ սերնդից եմ, աղքատ և սակաւապետ. հասարակ էր այն դործը, որ ես կատարում էի՝ ես հաւաքում էի թառամած ծաղիկներ. մարդիկ արհամարհում էին ինձ և ծաղրում՝ ես հեղ հոգւով յարգանք էի մատուցանում շատերին. այդ ժամանակ տե-

այս Բուդդային իւր ճգնաւորների խմբի հետ, երբ նա, մեծ հերոսը, ներս էր մտնում Մագադայի ամենավեհ քաղաքը։ Այն ժամանակ ես դէն նետեցի իմ բռնը և մտեցայ նրան յարդանքս մատուցանելու։ Խղճալով վրաս կանգնեց մարդկանցից մեծագոյնը, ես ընկայ վարդապետի ոտները և խնդրեցի նրան, բոլոր էականերից ամենաբարձրին, ինձ իբրեւ ճգնաւոր ընդունելու։ Այն ժամանակ ողորմած վարդապետը, ամբողջ աշխարհի վրայ գլխացողը, պատասխանեց, «Այրի ինձ մօտ, ով ճգնաւոր»։ այս էր այն ձեռնագրութիւնը, որ ես ընդունեցի»։

Ամենայն իրաւամբ Հոպկինսը համարում է Բուդդային այն մարդկանցից, որոնց լսի անձնաւորութիւնը բաւական է ոչ միայն առաջնորդ, այլ և կուռք դարձնելու նրանց մարդկանց համար։ Աւելի միամիտ կերպով արտայայտում է ծերունի Մարիօ Պօլօն միեւնոյն միտքը. «Si Budda fuisset Christianus, fuisset apud deum maximus factus» (եթէ Բուդդան քրիստոնեայ լինէր, Աստուած նրան ամենաբարձր տեղը կդասէր)։

Ինքը Բուդդան իւր անձնաւորութեանը այդպիսի կեդրոնական տեղ տալ չէ կամենում. նա համարում է իրեն միայն առաջինը այն շատերից, որոնք անգլիտութեան ձուն կտորել են և նրա միջից դուրս եկել, իւր մահից անմիջապէս առաջ պահանջում է նա իւր աշակերտներից, որ իւր անձնաւորութիւնը բոլորովին մի կողմ թողնեն. նրա վերջին խօսքը իւր սիրելի աշակերտ Մնանդային հետեւեալն է. «Կարող է պատահել, որ դուք այսպէս մտածէք. խօսքը կորցրեց իւր վարդապետին, մենք այլ ևս վարդապետ չունինք. բայց Դուք այդպէս չպիտի մտածէք, Մնանդա, այն վարդապետութիւնը, Անանդա, և այն օրէնքը, որ ես Ձեզ ուսուցի և քարոզեցի՝ ձեր վարդապետը կլինի, երբ ես մեռնեմ»։ Ով որ բուդդայականութեան սկզբնական էութիւնը ճանաչել է ուզում, չպիտի մոռանայ այս խօսքերը։ Միանգամայն իրաւացի կերպով է Օլդենբէրգն ասում. «Բուդդայական վարդապետութիւնը կարող է բոլոր էական կէտերում այն լինել, ինչ որ է, ա-

ուանց Բուդդայի անձնաւորութեան էլ»։ Այստեղ արդէն տեսնում ենք մի մեծ տարբերութիւն բուդդայականութեան և քրիստոնէութեան մէջ, և սա խիստ նշանաւոր է այն տեսակէտից, որ մենք այստեղ անձնական տարրի յետադասումն ենք նկատում կրօնի մէջ։

Երկու կրօնների համեմատութեան համար աւելի լաւ է մի այլ կէտից սկսել, որ երկուսին էլ յատուկ է երկուսն էլ կամենում են «փրկութեան կրօն» լինել (Erlösungsreligion). Բուդդայականութեան ամենայայանի մտքերից մէկն է՝ ինչպէս որ մեծ ծովը, ով աշակերտներ, միայն մի համ ունի իւր մէջ, այն է աղի համը. այնպէս էլ, ով աշակերտներ, այս վարդապետութիւնն ու օրէնքը միայն մի համով՝ այն է փրկութեան համով է լցուած»։ Որ քրիստոնէութիւնը նոյնպէս փրկութեան կրօն է, կարելի չկայ ապացուցանելու. բաւական է միայն յիշել, որ նրա հիմնադիրը փրկիչ է կոչւում։ Դէպի փրկութիւն մղողը քրիստոնէութեան մէջ մեղքի, մարդկային յանցանքի զգացումն է։ Ինչ որ Բուդդային է դէպի փրկութիւն մղում, այդ, համաձայն յայտնի աւանդութեան, որ անշուշտ ուղիղ կերպով է ըմբռնուել՝ ծերութեան, հիւանդութեան և մահի նրա վրայ արած ճնշիչ տպաւորութիւնն է։

Բայց ծերութիւնը, հիւանդութիւնը և մահը մարդոց դրութիւններ են, և ոչ գործ՝ այս աշխարհի ցաւ ու տանջանք են, բայց ոչ չարը. կարճ ասած, դժբա բնական երեւոյթներ են, և ոչ բարոյական։ Բայց այդ երեքը Բուդդայի համար բաւական են փրկութեան ձգտելու. «եթէ երեք բան աշխարհումն չլինէին, ով աշակերտներ, այն ժամանակ չէր դայ կատարեալը՝ սուրբ և բարձրագոյն Բուդդան, այս աշխարհը, այն ժամանակ աշխարհս չէր լուսաւորի այն վարդապետութիւնն ու օրէնքը, որ Նատարեալն է քարոզում. ինչ են այդ երեք բաները, ծնունդ, ծերութիւն և մահ»։ Բուդդայական հաւատամքի առաջին նախադասութիւնն է դարձել այդ պատճառով. «Ով ճգնաւորներ, այս է ճշմարտութիւնը տանջանքի մասին. ծնունդը տանջանք է, ծերութիւնը տանջանք է, հիւանդութիւնը

տանջանք է, մահը տանջանք է, չսիրածի հետ միացած լինելը տանջանք է, սիրելուց բաժանուելը տանջանք է, չստանալ այն, ինչ որ մարդ կամենում է, տանջանք է. կարճ ասած, աշխարհայինից հնգակի կերպով կախուած լինելը տանջանք է»։ Ուրեմն բուդդայականութիւնը կամենում է տանջանքից, զուտ երևութական դրութիւնից փրկել. «Մի բան եմ միայն քարոզում այսօր, ինչպէս առաջ, ո՛վ աշակերտներ, տանջանք և տանջանքի ոչնչացումն»։ Այստեղ տեսնում ենք արդէն երկու կրօնների տարբերութիւնը. նոքա ծնունդ են բոլորովին տարբեր տրամադրութիւնների։

Հնդիկ ժողովուրդը, որ անշուշտ մի ժամանակ դործունեայ և կենսունակ ազգ էր, քանի որ դեռ թերակղզու հիւսիս արևմտեան մասում էր բնակւում՝ ենթարկուեց հասարակածային տաք ու խեղդող կլիմայի ազդեցութեան, հայրենիքը փոխելուց յետոյ։ Այդ փոփոխութեան հետեանքն եղաւ այն կենազուրկ և յոգնած զգացմունքը աշխարհայինի և իւր տանջանքների, որի լի ու լի պատկերը Բուդդան է ներկայացնում, որը մինչև անգամ ընտանեկան երջանկութիւնն է մերժում։ Բուդդայականութիւնը յառաջ չէ դալիս միայն Բուդդայի անձնական զգացմունքից, այլ մի ընդհանուր պատկեր է իւր ժամանակի տրամադրութեան, և Բուդդան յաջողութիւն ունեցաւ ոչ այն պատճառով, որ նա աւելի պակաս հնդկական եղանակով էր մտածում, քան սերիչները, այլ ընդհակառակը, որովհետեւ նա իւր բարեփոխութիւնները հնդկական ժողովրդի հոգւն էր յարմարեցնում և ինքն անձնապէս այդ տրամադրութեան կատարեալ ներկայացուցիչն էր։

Բոլորովին այլ կերպ է ընթանում զարգացումը Իսրայէլի ժողովրդի մէջ։ Այստեղ չկան այլ ևս այն հայեցողական կամ սպեկուլատիւ ձգտումները, ինչ որ հնդիկների մէջ. դորա փոխարէն մի երկար շղթայ կենդանի և փոխադարձ յարաբերութեան՝ պատմութիւն ստեղծող և պատմութիւնը ղեկավարող Աստուծոյ հետ. մի Աստուծոյ, որ սկսած Իսրայէլի ազգ դառնալու օրից, Եգիպտոս

սից ելնելուց, ուր նա իւր հզօր օգնութիւնը ցոյց տուեց, միշտ ի նորոյ ստեղծագործում և իւր հզօր բաղուկը աշխարհի վրայ տարածելով, յառաջ է տանում իւր կամքը, չնայելով իւր ժողովրդի անհասկացողութեան և հակառակութեան, չի կամենում բաժանուել նրանից, որովհետև մի հաստատուն նախագիծ ունի նրա համար։ Նա իւր ազդիւն մեծ փառքի հասցնել է կամենում, բայց այդ դեռ տեղի չի ունենում չնորհիւ հակառակող զօրութիւնների և ժողովրդի մեղքի։ Այս ձգտումների և յոյսերի միջից, այս դէպի ապագան ուղղուած տրամադրութեան մէջ յառաջ եկաւ ու ծնունդ առաւ քրիստոնէութիւնը։ «Աստուծոյ արքայութիւնը մօտեցել է» — քարոզով է սկսում Յիսուս, և նրա վարդապետութիւնը մինչև վերջն էլ դէպի դալիքն ուղղուած է մնում։ Նրա ամբողջ քարոզի նպատակն է զարթոցնել մարդկանց խիղճը յաւիտենականութեան հանդէպ։ Սա բոլորովին այլ բան է, քան միայն այս աշխարհի տանջանքից փրկելը։ Նոր յառաջացած կրօնը այստեղ չի հիմնում յօռետեսական հայեցողութեան վերջին նախադասութեան վրայ՝ այլ մի կենդանի և անճնական պատմութեան փաստի վերայ, մի պատմութեան Աստուծոյ և իւր ժողովրդի մէջ, և կամենում է այն արդելքները ոչնչացնել, որոնք այս պատմութեան կատարելութեան խոչընդոտ են հանդիսացել։ Այդ պատճառով այս կրօնը հէնց ինքը դառնում է մի կտոր պատմութիւն Աստուածութեան և մարդկութեան մէջ, մի պատմութիւն ողորմած հօր և իւր որդւոյ մէջ, ինչպէս որ Յիսուս «Հայր մեր»-ի միջոցաւ ուսուցանում է, — մի պատմութիւն մարդկային հոգււ և իւր Աստուծոյ մէջ։ Օգոստինոսն ասում է. «Աստուծուն և Հոգուն եւ՛ր կամենում ճանաչել, ուրիշ ոչինչ, ոչինչ»։

Այս է քրիստոնէութեան և բուդդայականութեան ամենախոր տարբերութիւնը։ Այստեղ կրօնի հիմնաքարը պատմութիւնն է, այնտեղ ընդհակառակը հայեցողութիւնը (Spekulation)։

Եթէ այդ հայեցողութիւնը մօտիկից քննենք, կատեսենք որ բուդդայականութեան հաւատամքի երկրորդ նա-

խաղաասութիւնը մեզ առաջնորդել կարող է այս կէտում. «Տանձանքի յառաջ գալու սուրբ ճշմարտութիւնն այս է, ով ճգնաւորներ, սա մի ծարաւ է, որը մի վերածնութիւնից դէպի միւսն է առաջնորդում մի ծարաւ՝ ցանկութիւնների, ծարաւ՝ լինելու, ծարաւ զօրութեան»։ Այստեղ ամէնից առաջ մեր ուշագրութիւնը գրաւողը մի երևոյթ է, որն ինքն ըստ ինքեան աւելի հին է, քան բուդդայականութիւնը, բայց որ այդ կրօնի համար էական նշանակութիւն է ստացել։ Ամէնից առաջ պէտք է նկատենք որ այստեղ ևս բուդդայականութեան մի անհետնողականութիւնն ունինք մեր առաջ, որովհետեւ հէնց վերածնութեան դադաւարի մէջ մի ահագին կտոր բնազանցութիւն կայ, որից իբրեւ թէ բուդդայականութիւնը ազատ պիտի լինի։ Թէ ինչ չափով ֆանտաստիքական է այս վերածնութեան պատկերացումը, կարող է յոյց տալ Բուդդայի ճառը 30 անապատականների առաջ։ «Ի՞նչ էք կարծում, ով աշակերտներ, ձեր արիւնն է շատ, որ այս վերածնութեան ճանապարհի վրայ միշտ և միշտ ձեր գլխատուելու ժամանակ հոսում է, թէ չորս մեծ ծովերի ջրերը».

— «Ո՞վ տէր, ինչքան մեծք վեհի ուսմունքը հասկացել ենք, որով միշտ դէպի նոր ծնունդ և նոր մահ ենք ընթանում, մեր գլխատուելու ժամանակ աւելի արիւն ենք թափել, քան թէ 4 մեծ ծովերի մէջ ջուր կայ»։

Այնուհետեւ Բուդդան գովում է նրանց պատասխանը և կրկին հաստատում, որ յիրաւի իւր աշակերտները աւելի արիւն են թափել, քան թէ 4 մեծ ծովերի ջրերը, մինչ նորա վերածնունդ են իբրեւ ոչխարներ, գառներ, եղջեր, կովեր ևլն։

Ի՞նչ հիմունքներով բուդդայականը կորող է այս ձեւի վերածնութեան դադաւար յառաջ բերել իւր սեպհական փորձերից, արդեօք այստեղ դեր է կատարում անցեալ էակների մասին եղած յիշողութիւնը։ Բայց բուդդայականութիւնը հերքում է այդ լիովին։ Ինչպէս յայտնի է, Պղատունը ուղում էր այդ երևոյթի վրայ հոգու անմահութեան ապացոյցը հիմնել։ Սակայն դոյաւոր հոգի (Substan-

tielle Seele) բուդդայականութիւնը ամենեւին չի ընդունում. «Ո՛վ աշակերտներ, ինչ որ մարդիկ հոգի, միտք կամ հասկացողութիւն են անուանում, գիշեր ու ցերեկ յառաջանալով և ոչնչալով միշտ փոփոխւում է»:

Այստեղ նկատում ենք բուդդայականութեան մի նոր անհետեւողականութիւնը. հակառակ բոլոր գոյաւոր խնայականութեան և հոգու մերժման, բուդդայականութիւնը կատարեալ լուսաւորեալին (Բուդդա), այլ և առանձնապէս քանքարաւոր մարդկանց, մի կարողութիւն է վերագրում՝ դիտելու իւր բոլոր նախկին եղելութիւնները (Existenz). հասարակ մահկանացուն, որ այդ շնորհը չունի, մնում է միայն հարցնել, թէ արդեօք իւր այժմեան տանջանքները կարող են անցեալ մեղքերի քաւութիւն համարուել, թէ ոչ: Վերջապէս բուդդայական վերածնութեան դէմ է և ժառանգականութեան օրէնքը: Ըստ Բուդդայի մարդ միայն իւր նախկին գործերի, իւր «կարման»ի արդիւնքն է. «Իմ գործը այն որովայնն է, որ ծնում է, իմ գործը այն սեռն է, որին ես աղգակից եմ»: Սա մերժումն է ամենայն ժառանգականութեան, որ սակայն ամէն բոլորէ հօր և որդու մէջ նկատել կարելի է: Այս մերժումը զանց է առնում բուդդայականութիւնը մի բարոյական պարտականութիւն, որ ունի իւրաքանչիւր ծնող դէպի իւր որդին կրթութեան տեսակէտից. եթէ ամէն մէկը իւր նախկին գործերի ծնունդն է միայն, ապա ուրեմն ծնողն ազատ է բոլոր պարտականութիւններից:

Այն շատ լուսաւորւածները, որոնք կարծում են թէ բուդդայականութիւնը աւելի բարձր է քան քրիստոնէութիւնը, որովհետեւ որոշ բուդդայական ուղղութիւններ իւրենց համաձայնութիւնն են շեշտում նորագոյն գիտութեան հետ, մինչ օրինակ այն հարցին թէ արդեօք հրաշք կայ՝ բացարձակ «ոչ» են պատասխանում, — թող լաւ դիտեն, որ միջոցներ չքամեն և ուղտեր կլանեն. բուդդայականութեան վերածնութեան դադափարը բաւական է նորախեղճութիւնն ապացուցանելու համար, նա հիմնուած է լիովին բնազանցական հողի վրայ:

Ասացինք որ քրիստոնէութիւնը ներկայացնում է մի պատմութիւն հոգու իւր Աստուծոյ հետ ունեցած հաղորդակցութեան, մինչ բուդդայականութիւնը հոգու էականորդոյութիւնը մերժում է, չի խնայում միևնոյն ժամանակ նաև Աստուծուն, յայտնի է որ Բուդդան իւր սխտեմի մէջ Աստուծուն ոչ մի տեղ չէ տալիս: Սակայն կրօն առանց Աստուծոյ ըստ ինքեան մի հակասութիւն է. այդ պատճառով շատերը հարցրել են, թէ արդեօք բուդդայականութիւնը կրօն կոչուելու իրաւունք ունի: Բուդդայականութեան բարեկամները մեղմացնում են խնդիրը նրանով, որ ասում են՝ բուդդայականութիւնը դէթ անաստուած չէ, այլ միայն մարդուն ամենաբարձր Աստուծոյ գահը բարձրացնել է կամենում: Սա ի հարկէ բառերի կոխ է. գլխաւորն այն է, որ բուդդայականութիւնը մարդուն բոլորովին անօգնական, ինքն իւր գլխին է թողնում. «Քսեա»-ով գրգռիր քսեաւը, քսեաւով քննիր եսդ, այն ժամանակ կարող ես եսդ պահպանել և երջանկութեան մէջ ապրել, ով ճգնաւոր, որովհետև «ես»ի պահպանը «ես»ն է, «ես»ի ապաստանը «ես»ն է»:

Քրիստոնէութեան տեսակէտից այս խօսքերին ի պատասխան կարելի է գնել Օգոստինոսի խօսքը. «Իսկ ստեղծեցիր մեզ ուղղեալ առ քեզ, և մեր սիրտը անհանդիստ է, մինչև որ քեզ մօտ իւր հանդիստը գտնէ»։ Կամ Սաղմոսի խօսքերը. «Հոգիս ծարաւ է Աստուծոյ, կենդանի Աստուծոյ» (Սաղմ. 42,3): Նման զգացում ունեցել են մի ժամանակ նաև հնդիկները, «Ո՞վ պիտի օգնէ մեզ ոչ մի գլխացող չկայ, բացի նոցանից, այդ պատճառով կարօտս դէպի աստուածները դարձաւ», կարդում ենք դեռ Րիգվեդայի մէջ:

Աստուած աւելի մեծ է, քան մեր սիրտը (Ա. Յովհ. 3,20), ահա քրիստոնէութեան պատասխանը մարդկային սրտից այն կողմ չանցնող բուդդայականութեան: Ըստ բուդդայականութեան մարդն ինքն իրեն պիտի վերկէ, սրանով նա ցոյց է տալիս իւր կատարեալ անսպասման ընտելութիւնը, որովհետև իւրաքանչիւր անձնականի ձգտումն

է իրենից այն կողմ անցնել, կատարելանալ այլ անձնական էակաների հետ. նա կարօտ է այս ցուրտ աշխարհի մէջ մի սրտի, որ իւր համար է բաբախում: Դորա հակառակ բուդդայականութիւնը դարձաւ միայնութեան ամենամեծ կրօնը. իսկ սա մարդկային ամենամեծ թշուառութիւնն է, որ մենք բոլոր մեզ նման և մեղինից բարձր հոգիների հետ յարաբերութիւն ունենալուց զրկուած ենք և միայնգամայն մենակութեան մէջ:

Եւ յիշուի բուդդայականութիւնը չկարողացաւ իւր զարգացման ընթացքում առանց Աստուծոյ մնալ. Բուդդան դարձաւ բուդդայականների Աստուածը, և այս հաստիքը դէպի Բուդդան և ոչ թէ նրա վարդապետութեան ոգիւնցութիւնը եղաւ պատճառ, ըստ Բենդերի, բուդդայական եկեղեցու կազմուելուն: Դեռ 1858 թուականին Յեյլնոմ, ի պատիւ Բուդդայի մի ատամի՝ ահագին տօն կատարուեցաւ: Այս էր այն արդար դատաստանը, որ բուդդայականութիւնը իւր անաստուածութեան վրայ իւր ձեռքով կատարեց:

Բուդդայի անաստուածութիւնը մեզ աւելի հասկանալի է կացուցանում նրա յոռեռեսութիւնը: Հարկաւ քրիստոնէութեան հիմնադիրն էլ ասում է, որ կան մարդիկ, որոնք աւելի լաւ կլինէր ծնուած չլինէին (Մատթ. 26, 24), Բուդդայի «ծնունդը տանջանք է» ասացուածքի նշման. բայց ինչպէս յայտնի է, այդ խօսքը վերաբերում է Յուդային: Առհասարակ ամբողջ հնագոյն քրիստոնէութիւնը մեղքի զօրութեան հանդէպ այն կարծիքի է, թէ ամբողջ աշխարհը չարութեան մէջ է (Ա. Յովհ. 5, 19, համեմատել՝ Գաղատ. 1, 4): Սակայն Քրիստոսի միւս աշակերտների համար մի այլ խօսք է ասած. «Երանի այն աչքերին, որ այն են տեսնում, ինչ որ դուք» (Ղուկաս. 10, 23). ուրեմն ոչ թէ ծնուած կամ չծնուած լինելը, ոչ թէ զուտ երևութական դրութիւնն է, որ Յիսուսի համար գլխաւոր դեր է կատարում, այլ դարձեալ «կեանքի պատմութիւնը»՝ այն, ինչ որ մարդու գլխով անց է կենում և այն, ինչ որ մարդ իւր կեանքից շինում է: Այստեղ հանդէս է գալիս

քրիստոնէութեան մէջ հս այն զաղափարը, ինչ որ մենք բուդդայականութեան մէջ տեսանք վերածնութեան զաղափարը, այն տարբերութեամբ միայն, որ մինչ բուդդայականութեան համար վերածնութիւն նշանակում է յայտարարել որ կեանքը առհասարակ ապրելու արժանի չէ, քրիստոնէութեան պահանջն է մի վերածնութիւն, որ նոր կեանք է բերում, ապրելու արժանի կեանք: Յիսուս կարող էր այսպէս մտածել և այսպէս զգալ, որովհետև նորա համար տանջանքը Աստուծոյ է գալիս, և մարդ միայն հնազանդել կարող է. ոչ մի ճնճղուկ գետին չի ընկնում առանց երկնաւոր Հօր կամքին (Մատթ. 10, 29): Այս հաւատը տալիս է մինչև անգամ այնպիսի լաւատեսութիւն բնութեան և կեանքի մասին, որ նա թռչունների ու ծաղիկների մարդկանց համար իբրև օրինակ դործ դնել կարող է (Մատթ. 6, 26 և հետևեալը):

Հիւանդութիւնը տանջանք է, ասում է բուդդայականութիւնը. քրիստոնէութեան պատասխանն է. «Թէպէտ և մեր արտաքին մարդը ոչնչանում է, սակայն մեր ներքին մարդը օր ըստ օրէ նորոգւում է» (Բ. Կորնթ. 4, 16). Արտաքին տանջանքներից ոչ մէկը հոգուն չի հասնում, այլ բոլորը միայն արտաքին մարմնին են վերաբերում: Այս հասկացողութիւնը անըմբռնելի է յուստեսութեան համար. այդ պատճառով շատ ուղիղ է նկատում Ֆրիդրիխ Ֆիշերը, թէ յուստեսութիւնը իսկապէս նիւթապաշտութիւն է, քանի որ նա կեանքի բարոյական գործօնները առ ոչինչ է համարում, այն պատճառով միայն, որ նորա շօշափելի բաներ չեն:

Մի այլ կողմից ևս դէմ առ դէմ կանգնած են քրիստոնէութեան աստուածականութիւնն ու բուդդայականութեան անաստուածութիւնը. քրիստոնէութիւնը սովորեցնում և զգալ է տալիս, որ հաւատացեալին ոչ մի բան չէ կարող Աստուծոյ սիրուց յետ կասեցնել (Հռովմ. 8, 38 ...) Այդ տեսակէտից էլ Պօղոս առաքեալը այլ կերպ է հասկանում տանջանքը. նա ոչինչ է համեմատած այն երանութեան հետ, որ մեզ պէտք է յայանուի: Այսպիսի մըտ-

քերը ստիպում են քրիստոնեային ոչ թէ տանջանքն ըստ ինքեան ուշադրութեան առարկայ դարձնել, այլ ուղղել հայեացքը դէպի յուսոյ երանելի դաշտը, և հէնց սորանով քրիստոնէութիւնը բուդդայականութեան վրայ անկասկած յաղթանակ է կանգնեցնում. որովհետեւ բուդդայականութիւնը ընդհակառակն սովորեցնում է, կամովին և մտադիւրութեամբ դիտել իւր տանջանքը և այդ տանջանքի մէջ իւր հեայեացքը խորացնել, և ի վերջոյ, եթէ հնար է, ոչնչացնել այն: Այդ է բուդդայականի իսկական նպատակը. և բուդդայականութեան հաւատաւորի երրորդ նախադասութեան բովանդակութիւնն է՝ «դէպի կեանք ձգտող ծարաւի վերացումն, ցանկութեան ամբողջական ոչնչացումը»: Սա միանգամայն բացասական իդէալ է՝ ամէն ցանկութիւն մեռցնել մարդու մէջ, մարդուն անօգնական մենակ թողնել, որպէս զի նա իրեն ոչնչացնէ, և ապա այդ իբրեւ բոլոր յաղթութիւններից ամենամեծը հրատարակել, ինչպէս անում է բուդդայականութիւնը. «Ոչ թէ նա է ամենամեծ հերոսը, որը պատերազմի դաշտում հարիւր հազարաւորների է ընկճում, այլ նա, որ միայն իրեն է յաղթահարում»: Այսպիսով մարդ հասնում է մի դրութեան, որ բարու և չարի սահմանից այն կողմն է, և այդ դրութիւնն է վերադրւում Բուդդային իրեն: Սա մի կատարեալ կրաւորականութիւն է, մի կեանք, ուր մեռած է ամենայն ցանկութիւն և ամենայն ձգտումն. և երկու կոճենների պահանջած կեանքն ու նրանց տարբերութիւնը շատ լաւ տեսնել կարելի է նրանց հիմնադիրների վախճանի մէջ: Բուդդան մեռնում է 80 տարեկան հասակում հանգիստ, բնական օրէնքի համաձայն. իւր վերջին խօսքերն են իւր սիրելի աշակերտ Անանդային. «Ո՛չ այդպէս, մի ողբար, մի լար, չէ՞ որ առաջ եմ ասել քեզ Անանդա, որ մարդ պէտք է բաժանուի, զրկուի այն բանից, ինչ որ իրեն սիրելի է և հաճելի. ինչպէս կարելի է, Անանդա, որ ծնուածը, զարգացածը, անցաւորութեան ենթական, չանցնի. այդպիսի բան չի կարող լինել»: Այսպէս է խօսում կատարեալ կրաւորականութիւնը:

Դորա հակառակ Յիսուս, որ Պետրոսի իրեն խնայելու համար տուած խորհրդի մէջ սատանայական միտք է տեսնում (Մատթ. 16²⁵), երկտասարդ հասկում տանում է իւր անձը կոչման կռուի մէջ դէպի բռնի մահ խաչի վրայ, որպէս զի մեռնելու ընդէին ասել կարողանայ կատարելագոյն ներգործականութեան խօսքը՝ «կատարեալ է»:

Իզուր է աշխատում նոր բուդդայական շատագովութիւնը ապացուցանել, որ կրաւորական չէ իւր կրօնը, այդ բանը կրկնակի կերպով ապացուցանելու համար բաւական է յիշել, թէ ինչ դիրք է բռնում բուդդայականութիւնը ամուսնութեան ինդրի նկատմամբ: «Իմաստունը պիտի զգուշանայ դրանից (ամուսնանալուց) այնպէս, ինչպէս որ մարդայրուող ածուխից է զգուշանում»։ Դրայ վերայ աւելացնենք և այն, որ Բուդդայի իւր խօսքերով որդի ունենալը ոչ թէ ուրախութիւն է իւր համար, այլ տանջանք, որովհետեւ սրբին մի շղթայ է իւր համար. կամ Բուդդայի աշակերտ Սանդամայի վարմունքը դէպի իւր կինը և որդին: Բուդդայականութեան այդ սուրբը թողնում է իւր կնոջը և որդուն անօգնական և չի արժանացնում նրանց մի հայեացքի տնգամ. իւր կնոջ և որդու դժբախտութեան առաջ կանգնած է նա առանց սրի է դպացմունքի, և Բուդդան որ այս տեսարանին ներկայ է, կնոջ հեռանալուց յետոյ հետեւեալն է արտասանում.

«Եկողը (կինը) նրան չի ուրախացնում,

«Գնացողը նրան տրամութիւն չի պատճառում.

«Վարօտից ազատուած ճգնաւորին,

«Այն, նրան միայն սուրը կանուանեմ ես».

Ահա Բուդդայի բերած օգուտը Հնդկաստանին, որի ժողովուրդը սկզբում այլ կերպ էր մտածում այդ խնդիրների մասին և դժգոհ էր անորդութիւն, անկնութիւն քարոզող Բուդդայից:

Հասարակ մահկանացուից խլում է Բուդդան փրկութեան բոլոր յոյսը. նրա ճանապարհի վրայ միայն իսկական ճգնաւորը յաջողութիւն ունենալ կարող է. մինչև անգամ աշխարհական հետեւողները նիրութանային չեն հաս-

նում՝ նրանց բաժինն է առառաւելն մի փոքր ի շատէ բարւոք վերածնութիւն. իսկական նպատակը, Նիրուանայի հասնելը, մնում է միայն ճգնաւորի (Բհիկշու) բաժինը։ Ուրեմն առանց աշխարհից փախչելու չկայ փրկութիւն. բուդդայականը միայն ճգնաւորն է։ Այս բոլորն արդէն ցոյց է տալիս, որ բուդդայականութիւնն իսկապէս թշնամի է որ և է քաղաքակրթութեան։

Այստեղ շատերը կարող են մեղ ասել, թէ քրիստոնէութիւնը նոյնպէս աշխարհը մերժող և քաղաքակրթութեան թշնամի է. ինչպէս այդ անում են Շտրաուսը և Շոպէնհաուէրը։ Այս մարդիկ ի նկատի ունին գլխաւորապէս քրիստոնէական ճգնաւորութիւնն ու վանականութիւնը, և նրանց կարծիքով քրիստոնէութեան բուն էութիւնը և նրա դրած պահանջն այդ է. սակայն հեշտ է տեսնելը որ այդ կարծիքը հիմնովին սխալ է։ Ինքը Յիսուս շատ հեռու է ճգնաւոր լինելուց և ճգնաւորի նման մտածելուց. այս բանը հաստատելու համար բաւական է յիշել նրա մասնակցութիւնը Կանայի հարսանիքին, նրա բռնած դիրքը դէպի ամուսնական խնդիրը — (միայն պոռնիկութիւնը կարող է առիթ տալ պատկաւածման), նշադիրքը դէպի երեխաները (Մատթ. 19, 14). վերջապէս պէտք է յիշել, որ շատերը նրան «ուռաղ և արբեցող» են տնուանել, մաքսաւորների և մեղաւորների բարեկամ (Մատթ. 11, 19), որ նա ամենեւին չի պահել հրէից պահքերը իւր աշակերտների հետ միասին։ Այս բոլորը ցոյց է տալիս թէ ուրեմն հեռու է Յիսուս ճգնաւոր լինելուց և թէ որչափ գնահատում է նա կեանքի անմեղ զուարճութիւնները. և եթէ Քրիստոս աշխատանքի մասին շատ բան չէ ասել, միայն այն պատճառով, որ նրա համար ամէնից գլխաւորը հոգւոյ փրկութիւնն է։ Քրիստոնէութիւնը դարձ ունի մարդու ներքինի հետ միայն և այդ է պատճառը, որ նա իւր զորմանալի ճկունութիւնը պահպանել է։

«Ձեզնից ոչ ոքի մօտ զուր հաց չենք կերել, այլ զօր ու զիշեր ծանր աշխատել ենք, որպէս զի ոչ ոքի վրայ ծանրութիւն չլինենք ձեզ մօտ եղած ժամանակ այս ենք

պատուիրել ձեզ, ով որ աշխատել չէ ուզում, նա չպէտք է նաև ուտէ» (Բ Թեոսալ. 3, 8—10). այսպէս է խօսում Պօղոս առաքելալը աշխատանքի մասին, նա, որ իրեն միայն տնկող է համարում Աստուծոյ անդաստանի (Ա. Կորնթ. 3, 6 ...): Քրիստոնէութեան այսպիսի մոտեցումը և սկզբունքները հաղարաւորների և հարիւրհաղարաւորների մղիչ են եղել դէպի քաղաքակրթական աշխատանքը, և հէնց քաղաքակրթական տեսակէտից ահագին աշխատանք է կատարել քրիստոնէութիւնը:

Իհնչ է արել դրա փոխարէն բուդդայականութիւնը, բացի միլիոնաւոր ժողովրդների աշխատանքից յետ պահելուց և թմրեցնելուց: Պօն Հելլիսլիքը անուանում է բուդդայականութիւնը ծուլութեան կրօն, և իսկապէս մարդ կարող է կասկածել, թէ արդեօք բուդդայականութեան մեծ յաջողութիւն ունենալու դադարները նրա այդ դէպի մարդկային ծուլութիւնն ունեցած բարեհաճ տրամագրութիւնը չափաի համարել: Քրիստոնէական վանականները անապատները պարտէզ են դարձրել իրենց ձեռքի աշխատանքով, իսկ բուդդայականութիւնը արգելում է միանգամայն իւր ճգնաւորներին ծառ տնկելը կամ ծաղիկներ ցանելը: Ամէն ինչ խառն ի խուռն է բուդդայականութեան մէջ. ամենամեծ պատուէրի կողքին ամենամանրը ու հասարակ բաներ յիշատակած. օրինակ, մի կողմից արգելում է սպանել ու կոշտալուել, միւս կողմից հացահատիկներ ընդունել, — և սորա երկուսը իրար յետեւից իբրև նման ու հաւասարաթէք բաներ: Մի խօսքով էականն ու երկրորդականը զանազանելու կարողութիւնը, իսկական մեծութիւնը տեսնելու ընդունակութիւնը պակասում է բուդդայականութեան:

Սակայն և այնպէս բուդդայական բարոյագիտութիւնը նրա ամենաբարձր ու զօրեղագոյն կողմն է և քրիստոնէութեան ամէնից աւելի մօտիկը: Օրինակ, բուդդայականութիւնը միայն արտաքին գործը պահանջելով չէ բուսականանում՝ նա պահանջում է նաև համապատասխան ներքին զգացմունք, ամէնից առաջ սէր կամ իսկական ցա-

ւակցութիւն ու բարեհաճութիւն է կամենում նա: Յաւակցութիւն դէպի կենդանիները, որը սակայն չափազանցութեան է հասնում և միանգամայն արգելում է միակերութիւնը: Ընդունուած բան է, որ Հնդկաստանը միայն այն ժամանակ նոր ոյժ և կեանքի ընդունակութիւն կստանայ, երբ միակերութիւնը կրկին տարածուի այնտեղ: Այս է բուդդայականութեան բերած օգուտը Հնդկաստանին և մարդկութեան: Բուդդայի աւետած փրկութիւնն անգամ չէ վերաբերում ամբողջ մարդկութեան, այլ իսկապէս միայն ճգնաւորներին: Ի նկատի պիտի ունենալ սակայն նաև, որ մի ամբողջ շարք հիւանդութիւններ ունեցողները ամենեւին ճգնաւոր դառնալու իրաւունք խի չունին, ուրեմն միանգամայն զրկուած են փրկութիւնից, այն ինչ քրիստոնէութեան հիմնադիրը ոչ թէ միայն առողջների, այլ առաւել հիւանդների համար եկաւ՝ նրանց մխիթարելու և փրկութիւն քարոզելու:

Երկար ժամանակ մարդիկ սիրում էին Բուդդային փառաբանել իբրև սոցիալական բարենորոգչի և նրան վերագրում էին մի մեծ յաղթութիւն ընդդէմ դասակարգական խտրութեան, սակայն այսօր բոլորը դիտեն լաւագոյն ազդիւրներից, որ նա այդ բանում յաղթող լինել չէր կարող, քանի որ դրա դէմ կռիւ չէ մղել: Այսքանը միայն ուղիղ է, որ նրա միաբանութեան մէջ յիշաւի դասակարգ-դոյութիւն չունի. այնտեղ իրար հաւասար ճգնաւորներ են ամէնքը: Սակայն այն մարդիկը, որոնց հետ Բուդդան սովորաբար գործ ունի, ոչ թէ ազգատներն ու ստորիններն են, այլ հարուստներն ու բարձրերը՝ նոքա իսկապէս, որոնց հետ բարձր բաների մասին խօսել կարելի է: Ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել այնտեղ, ուր որ ոչ թէ մարդկային հոգու կապը իւր Աստուծոյ հետ դառնել են աշխատում, այլ իրենց անգիտութեան մէջ ձգտում են մարդկային տանջանքի դադարէլքը բաց անել: Ինքը Բուդդան ասում է, որ իւր օրէնքը ծանր ու խորին է և հասարակ մահկանացուների համար անհասկանալի:

Յիսուս բոլորովին այլ կերպ է մտածում. նա փառա-

բանում է իւր Երկնաւոր Հօրը, որը իւր յայտնութիւնը իմաստուններից ու գիտուններից ծածկել է, տղաներին և տհասներին յայտնագործելու համար (Մատթ. 11, 25). նոյն կերպ է մտածում նաև Պօղոս առաքեալը (Ս. Կորնթ, 1, 27): Եւ չնայելով որ քրիստոնէութեան այս ոչ արիստոկրատական ուղղութիւնը շատերին ատելի է, այնուամենայնիւ ցոյց է տալիս մեր կրօնի իսկական մարդկայնութիւնը և հանրամատչելիութիւնը:

Շատ հետաքրքրական է նաև երկու կրօնների բռնած դիրքը դէպի կանանց հարցը: Բուդդայականութեան տեսակէտից կանայք անհասկանալի և անքննելի են այնպէս, ինչպէս ձկների ճանապարհները ծովերում: Նոքա ճշմարտութիւնը ստի և սուտը ճշմարտութեան տեղ են ընդունում, անհաստատ են ինչպէս անապատի աւաղը, ահռելի ինչպէս օձը: Բուդդան և իւր սիրելի աշակերտ Անանդան միանգամ խօսում են միմեանց հետ. «Ի՞նչպէս պէտք է պահենք մեզ կանանց նկատմամբ», հարցնում է Անանդան: Բուդդան պատասխանում է. «Կանանցից միշտ խոյս պէտք է տալ, Անանդա».— «Իսկ եթէ արդէն ստիպուած տեսնել ենք նրանց, այն ժամանակ», հարցնում է աշակերտը.— «Զիսօսել նրանց հետ, Անանդա», ասում է վարժապետը: «Իսկ եթէ հետը խօսել ստիպուած լինինք».— Այն ժամանակ լաւ պէտք է հսկէք ձեզ վրայ», ասում է Բուդդան: Այդ պատճառով էլ Բուդդան կանանց չէր ուղղում ընդունել իւր միաբանութեան մէջ իբրև ճգնաւորներ, բայց երբ զիջանելով իւր մօր թախանձանքներին, թոյլ տուեց, նոյն ժամանակ ասաց իւր Անանդային.— «Ինչ միաբանութեան մէջ որ կանայք մուտք գործեն, այնտեղ կգաղարի սուրբ կեանքը»: Անգամ ընդունելուց յետոյ էլ կինը մարդուն հաւասար չի ճանաչում. կանանց պարտքն է, եթէ նրանք 100 տարի առաջ էլ անգամ ընդունուած լինին, իւրաքանչիւր նորամուտ ճգնաւորի առաջ ստրի կանգնել և խորին յարգանքի նշաններ ցոյց տալ: Կնոջ ամենամեծ մտիթարութիւնը մնում է, որ նա մի այլ վերածնութեան ժամանակ այլևս իբրև կին աշխարհ չգայ:

Քրիստոնէութեան մէջ այլ է պատկերը. այստեղ շատ սիրող կնոջ շատ մեղքերին է թողութիւն տրուում (Ղուկ. 7, 47). Քրիստոսին օծող կնոջ պատմութիւնը պիտի պատմուի ամէն տեղ, ուր որ աւետարանը քարոզուի (Մատթ. 26, 13). Կանայք են կանգնած խաչի տակ, ուր Քրիստոս իւր մօրը ցոյց տալով ասում է իւր աշակերտին՝ «Ահա քո մայրը» (Յովհ. 19, 27). և կանանց հետ այսպէս վարուողը միայն քրիստոնէութիւնն է:

Այս բոլորով չենք կամենում ի հարկէ բուդդայական բարոյագիտութեան բարձրութիւնը ուրանալ. միայն այսօր քանի հաստատուն է, որ աւելի բարձր դասել այն քան քրիստոնէութիւնը ոչ մի կերպով կարելի չէ: Բուդդայականութիւնն էլ ասում է որ թշնամուն թշնամաբար չպիտի վերաբերուել, բայց ի՞նչ մոքով. «Թշնամութիւնը չի վերջանայ թշնամութեամբ, այլ ոչ թշնամութեամբ». ուրեմն միայն խաղաղութիւն գտնելու համար է, որ բուդդայականութիւնը ներելը աւելի լաւ է գտնում, քան վրէժը: Բուդդայականութեան մէջ դոյութիւն չի կարող սնենալ նաեւ անձնազոհութիւն, որովհետեւ բուդդայականութեան համար կեանքը տանջանք է և ոչ մի արժէք չունի, իսկ արժէք չունեցող բանի զոհելը նմանապէս անարժէք է: Մինչև անգամ ապագայ կեանքի յոյսը չէ կարող զուտ և անկեղծ լինել. որովհետեւ եթէ մէկին այս կեանքը անարժան բան է երևում, չէ կարող մի ապագայ կեանքի համար ցանկութիւն ունենալ. անարժէք կեանքի տանջանքները կխեղդեն նրա մէջ ամէն ցանկութիւն և յոյս, նաեւ այն ապագայ կեանքի նկատմամբ:

Եւ այս կրօնը համեմատում են շատերը քրիստոնէութեան հետ և աւելի բարձր են գտնում, միևնոյն ժամանակ միամտաբար հաւատալով, թէ իսկապէս Քրիստոսից 5—6 դար ստալ աշխարհ եկած բուդդայականութիւնը լիովին համապատասխանում է ներկայ դիտութեան: Մեր ամբողջ յօդուածից երևում է, թէ որքան ծիծաղելի է այդ կարծիքը:

Մենք քրիստոնեաներս կարող ենք ասիական այդ

մեծ մտքի վերայ զարմանալ, բայց նրան թողնել, որ մեռած մնայ, քանի որ մենք կարող ենք կեանքը փնտռել այնտեղ, ուր գտնել կարելի է, այնտեղ ուր մարդկային հոգու և իւր կենդանի Աստուծոյ պատմութիւնը կայ:

Նշումնայ սարկաւազ

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՌՌՌՍՍՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Իստական լեզուների ուսուցումը քեմ. Հոգ. դպրանոցներում: Ռուսաց թեմ. Հոգևոր դպրանոցներում յունարէն և լատիներէն լեզուների ուսուցումը բաւական ընդարձակ տեղ է բռնում. այդ լեզուների դաստանդման զլխաւոր նպատակն այն է եղել, որ ուսանողները միջոց ունենան Աստուածաշունչ ս. Գիրքը լաւ հասկանալու, նախնի ս. հարց դրուածքները կարգալու և աստուածաբանական բարձրագոյն կրթութիւն ձեռք բերելու: Բայց դժբախտաբար մինչև այժմ դոքա զգալի օգուտ չեն տուել, չնայելով որ աշակերտները 9—10 տարի պարապում են այդ երկու լեզուներով: Այս հանգամանքի վերայ առանձին ուշադրութիւն են դարձրել Հոգևոր դպրանոցներում աւարտած նախկին ուսներից երկուսը, որոնք առանձին յօդուածներով «Ս. Պետ. Վեգ.» թերթում ցոյց են տալիս դասական լեզուների աւելորդ լինելը թեմ. դպրանոցներում: Դոյանից Գ. Վ. ի կարծիքով դիւզական քաջանայի համար կարևոր չէ իմանալ յունարէնը և լատիներէնը, քանի որ ս. հարց դրուածքները արդէն վաղուց թարգմանուած են ռուսերէն լեզուով և նրանց ընդելը կարգալու նպատակով 9 տարի յունարէնի և 10 տարի լատիներէնի վերայ դորձադրելը միմիայն ժամանակի կորուստ է և ոչ մի միտք չունի. մանաւանդ դաստանդութիւնն այնպէս է կատարուում, որ ուսածը բոլորովին զուր է կորչում և աւարտելուց յետոյ նոյն իսկ ոմանք ամբողջը մոռանում են և կարգալ տնգամ չեն կարողանում:

Միւս ընկերը լրացնելով Գ. Կ.-ի յօդուածի միայնը ասում է, թէ դորձնական աստուածաբանութիւն ուսումնասիրելու համար յուն. և լատ. լեզուները ոչ մի նշանակութիւն չունին (թէ և տեւական աստուածաբանութեան համար մասամբ կարեւոր է համարում)։ Ընդհակառակը Հոգ. ճեմարանի ուսանողներն այն համոզման են եկել, որ աստուածաբանական առարկաները լատ. և հիմնաւոր սովորելու համար կարեւոր է իմանալ դերմաներէն լեզուն և ոչ դասականը. մինչև իսկ սեմինարիական և աւարտական շարադրութիւնները գրւում են դիւսաւորապէս դերմաներէն գրքերի օղնութեամբ (վերջերս նաև անգլիերէն) ուր կարելի է գտնել և՛ ընդարձակ քննադատութիւն յուն. և լատ. լեզուներով գրած ընտրերի, և՛ լեզուաբանական մանրամասն մեկնութիւն)։ այդ լեզուներով գրուած գրքերի համեմատութեամբ մեր ամեն մի սեպհական խորհրդածութիւնը կը լինի միմիայն մանկական երեւակայութեան արդիւնք։ Ի վերջոյ նա այն կարծիքն է յայտնում, թէ Ռուսաց ճեմարանների համար աստուածաբանական լինելու ընդ ընդ քննադատութեան փամանակը դեռ չէ հասել, ուստի և ներկայ պայմաններում դասական լեզուներն աւելորդ տեղ են բռնում Հոգ. դպրանոցներում։

Պրոֆ. Մոդեստովը սորա հակառակ պաշտպանելով յուն. և լատ. լեզուների ուսուցումը պատասխանում է, թէ դրա հարկաւոր են ոչ թէ ս. հարց դրուածքների բնագիրը կարդալու համար, այլ որ օղնէին աստուածաբանական բարձրագոյն կրթութիւն և զարգացում ստանալու՝ ընդհ. քրիստոնէական եկեղեցու լեզուները լինելով։ Աստուածաբանութիւն սովորողի համար խիստ կարեւոր է հասկանալ յունարէն լեզուով աւետարանը և ուղղափառ ու կաթոլիկ եկեղեցիների պաշտամունքի մէջ դորձածուող անբմիկները. ուրիշ բան է որ այդ լեզուների ուսուցումը ներկայումս բաւարար չէ և պիտի բարելոյնել։ Ճիշտ է, դերմանացիները առաջնորդ դեր ունին դիտութեանց մէջ, բայց դորանից չի հեռւում, թէ մենք ևս միայն պիտի երեւանք, և ոչ թէ իսկապէս լինենք ուսումնական Բացի դորանից նոքա (գոնէ նրանց աստուածաբանները) լատ. տեղեակ չեն ս. Գրքի սլաւոներէն լեզուով թարգմանութեանը, իսկ այդ թարգմանութիւնը լի է քերականական անճշտութիւններով և յաճախ կաղում է լեզուի կողմից, անհատականաւ լինում. ուստի հարկաւոր է լատ. ծանօթութիւն յուն. և լատ. բնագիրներին այդ անճշտութիւններն ուղղելու համար։ — Այս առթիւ IIepк. Bбce. թերթն ասում է, թէ չի կարելի ի հարկէ այդ լեզուները իսպառ վերացնել Հոգ. դպրոցներից, քանի որ աստուածաբանական դիտութեան աղբիւրը դասական լեզուներով է պահուած, և ոչ մի թարգմանութիւն չի կարող դահա-

ցնեղ աստուածաբանութեամբ ինքնուրոյն պարապողներին. ուստի կարևոր է բարեփոխել դասականգութեան եղանակը և այնպէս դնել դորժը, որ սպասուած օգուտը ստացուի: Յաւալի է նաև այն երևոյթը, որ Հոգ. դպրանոցներն աւարտած սաները անտարբեր են դէպի աստուածաբանական դիտութիւնները և այն անմխիթարական համոզումն ունին, թէ Ռուսաց համար դեռ վաղ է աստուածաբանական ինքնուրոյն դիտութիւն ունենալը: Աերոյիշեալ յօդուածները հեղինակներին նա համարում է այդպիսի ուսանողներին:

—Մաքեմասիկան եւ բնագիտութիւնը Ռուսաց Հոգ. քեմ. դրպրանոցներում. Վ. Պետ. Աւգ. թերթը մի առանձին յօդուածով պարզում է այն տխուր վիճակը, որի մէջ դանուում են մաթեմատիկան և բնագիտութիւնը Հոգևոր և թեմ. դպրոցներում: Թէև այդ առարկաները մտցրած են ծրագրի մէջ, բայց նոցա աւանդուածը շատ ողորմելի դրութեան է հասցրած, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ լաւ դասատուները թողնում են Հոգ. դպրանոցները և ծառայում են Լուսաւորութեան կամ Եւ և մօից նախարարութեան ներքոյ դանուող դպրանոցներում. այնպէս որ 1901 թուին 20 Հոգևոր դպրանոցներում մաթեմատիկայի և բնագիտական առարկաների դասատուներ չկային. դորա համար էլ կարևոր համարուեց Հոգ. ճեմարանը աւարտող ուսանողներին թոյլ տալ այդ առարկաներն աւանդելու: Յօդուածագիրը վերջին քայլը անպատեհ է համարում այն անտակէտից, որ Հոգ. ճեմարանում չեն աւանդում ոչ բնագիտութիւն և ոչ մաթեմատիկա, ուստի ճեմարան աւարտողները պիտեն միայն այնչափ, որչափ որ աւանդում են թեմ. Հոգ. դպրանոցներում, և նոցա դիտութեան չափը, այդ առարկաների նկատմամբ, աւելի քիչ է, քան թէ բնական ուս. պիմնադիտն և ուսուցչական ընտրիտու աւարտողներինը, ուր վերոյիշեալ առարկաներն աւանդում են աւելի հիմնաւոր կերպով և լրիւ: Որպէս զի ուրեմն ճեմարան աւարտողները կարողանան աւանդել այդ առարկանելը՝ պէտք է Հոգ. ճեմարանները ծրագիրը ընդարձակել և մաթեմատիկան ու բնագիտութիւնը պարտաւորեցուցել դարձնել այդպէս: Եյն ժամանակ ուսումը ճեմարանում կը լինէր կատարեալ, բաղմախողմանի, իրականութեան մօտ և գրաւիչ երիտասարդութեան համար, և այնուհետև դժուար չէր լինի ճեմարանաւարաններին շշանակել դասատու Հոգ. դպրանոցներում ու ներկայ անմխիթար դրութեան առաջն առնել:

Սրբազան Ամսոնիյի օրջաբերականը:—Վալընի նահանգում այս ձմեռ տեղի ունեցած անկարգութիւնները առթիւ սրբազան Անտոնիյը մի առանձին շրջաբերական է ուղղել այդ նահանգի հոգևորականութեան, որը իւր բովանդակութեամբ որոշ չափով վերաբերում է նաև բոլոր հոգևորականութեան: Յգէտ գիւղացին չունի իւր շրջանում հասկացող մարդ, որոնք կարողանային հեռու պահել իրան զանազան կասկածելի անձնաւորութիւններից և սուա լուրերից, իսկ քահանաները ոչ միայն այդ չեն անում, այլ և տեղեակ չեն, թէ ինչ է կատարւում իրանց ծխի մէջ. դորանով հովուի ու իւր հօտի բարոյական կապը շատ թուլացել է: Նորին սրբադնութիւնը այս հանգամանքը վերագրում է այն իրողութեան, որ քահանաները կտրուած են գիւղական հասարակ ժողովրդից և մօտ են միայն բարձր աշխարհիկ դասակարգին և նրա շահերին են ծառայում, իրանք անձնատուր են լինում աշխարհիկ կեանքին, կապալով հողեր են վերցնում, անտնաբուծութեամբ են պարապում և ջուր թափի վրայ նուազել են սովորում: Նրիտատարդ քահանաները խմորւած են զանազան դադափարներով և կիսալուտերական ու կիսակաթոլիկ յարաբերութիւն ունին դէպի ուղղափառ եկեղեցին, բարձրից են նայում եկեղեցական ծխատատարութեանց ու օրէնքները վերայ: Ներկայումս ժողովուրդը ասում է իւր հոգևորականութիւնը թշնամաբար է վերաբերւում դէպի նա, շնորհիւ նորա անտարբերութեան և բռնած ընթացքին: Ուտի սրբազանը խրատում է նրանց, կրկին անգամ յիշեցնում է նրանց պարտականութիւնը, որ ծառայեն դադափարին և ժողովրդի հոգևոր պէտքերին նուիրւին, որ նրանց գիտութեան միակ աղբււր պիտի լինին: Աստուածաշունչը, Ոսկեբերանը և Սուրբ հարց դրուածքները ու այնպէս պիտի նուիրուին դործին, որ հերեալիկս շտուղիտներն, հրէաների և պատահական նիհիլիստների (ոչնչականների) ոչ մի քարոզութիւնը աղդեցութիւն չունենայ գիւղական ժողովրդի վերայ: Այս առթիւ «Մոսկ. Վեգոմոտի» թերթը գովում է նորին սրբադնութեան շրջաբերականը և նորա առաւելութիւնն այն է համարում, որ նա հոգևորականներին դուռ հոգևոր դործի է առաջնորդում. վերջինիս կարծիքով հոգևորական նշանակութիւնը կորչում է այն ժամանակ, երբ նա թեթև վերաբերուելով իւր պաշտօնին, կեանքի արտաքին նիւթական կողմի վերայ է ուշ դարձնում՝ պարապւում է գիւղական տեսութեամբ, բժշկութեամբ և ուրիշ այլ պաշտօններով, մինչդեռ ժողովրդին հարկաւոր է դուռ հոգևորական անձն, անկախ որևէ այլ պաշտօնից: Ընդհակառակն «Յեկեղ. Համբաւաբեր» շաբաթաթերթը աւելի դործնական տեսակէտից է նայում խնդրին և մեկնողմա-

նի է գտնուում լեբրոյիշեալ թերթի արտայայտած կարծիքը. նա ասուում է, որ շատ նեղ կը լինի այն որոշումը, որ արել է Նորին արքայազնութիւնը հովուի համար, որ իւր թէ քահանայի ամբողջ գիտութիւնը պիտի տահմանափակուի Աստուածաշնչով, Ոսկեքերանով, Ս. հարց գրութեանը ու եկեղեցական ծխակառարութեամբ, իսկ կեանքի դանաղան գործերին մասնակցելը կարևոր չէ:—Բայց քանի որ շրջաբերականի առիթ հղել է հողաորակա-նութեան անդօրութիւնը գիւղական խառնակութիւնների առաջն առնելու, որոնք յառաջացել էին հողատիրութեան և նրանցից օգտուելու պայմաններէ՝ պէտք է ենթադրել, որ նրա նպատա-կը չէ եղել տահմանափակելու գիւղական քահանաների պարտա-կանութեան շրջանը, այլ շեշտելու հողաորականութեան այդ մասում ունեցած թուլութիւնը:

—Սարատով քաղաքում հասարակ ժողովրդի կրօնական — բարոյ-յական պահանջներին գոհացում տալու դիտաւորութեամբ 1902 թ. ապրիլի 7-ին Գերմոգէն եպիսկոպոսի նախաձեռնութեամբ բացուել է մի «Թէյատուն—ճաշարան», որը իւր դործունէութեան եղանակով տարբերուում է մինչև այժմ եղածներից: Այս հաստա-տութեան նպատակն է նախ աղքատ գաղաղարդին մատակարա-րել ափան, բայց սննդաբար կերակուր, և ապա նրանց կրօնական — բարոյական զբաղումը կրթել: Այս բարի գործը կարճ ժամա-նակուայ ընթացքում մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, այնպէս որ հարկւր հազարաւոր աղքատ բանուորներ ստանում են շատ ափան (ոմանք նոյն իսկ ձրի) կերակուր և ի սրտէ օրհնում են իրանց բարեբարներին: Սկզբում շատ հողաորականներ կատկածով էին լեբաբերուում, թէ ինչպէս կարելի է այդ միջոցով կրօնա-կան — բարոյական զբաղում զարգացնել հասարակ գաղաղարդի մէջ: Բայց փորձը ցոյց է տալիս, որ այս միջոցը կարող է շատ բարեբար ազդեցութիւն ունենալ: Որոշուած են կարգեր և կան յարմարութիւններ, որոնցով համեատ ճաշի հետ սովորում են ազօթել բոլորն ի միասին: Շինուած է այստեղ մի ահադին լու-սաւոր դահլիճ, որի բոլոր պատերը զարդարուած են բազմաթիւ պատկերներով. ծխելը արգելուած լինելով՝ օդը միշտ մա-քուր և առողջարար. դիմուցած մարդիկ չեն ընդունուում. պահք օրերը արուում է պատուայ կերակուր. ունին նաև զրամֆոն, կրօնական բովանդակութիւն ունեցող պիէսներով: Կիւրակէ և տոն օրերը երեկոյեան տեղի է ունենում կրօնական — բարոյական զրուցատրութիւն հասարակ ժողովրդի հետ. զրուցատրութիւնը երեք տեսակի է բաժանած. ա) քրիստոնէական հրահանգութիւն, բ) որբաղան պատմութիւն և գ) միսիոն: Քաղաքից երեք քահա-

նայ և թեմական միսիոնարը ընտրուած են դոցա քարոզութեան համար, նոքա խօսում են պարզ, բոլորին մատչելի լեզուով, որից յետոյ տեղի է ունենում ընդհանուր աղօթք և երգեցողութիւն: Զանազան տօն օրերի ինքը Գերմոդէն եպօքոսիս է, կատարում է հանգիստաւոր ժամերգութիւն բոլոր աղօթողներին հետ միասին: Յաճախ պատահում են յաճախորդներին թուում և աղանդաւորներ, որոնք ուշադրութեամբ հետեւում են եկեղեցական կեանքի այս արտասովոր երեւոյթին: Մայիսի 19-ին թէյատուն—ճաշարանը վերակոչեցին «Աղօթատուն յանուն երկից սրբոց», որի առթիւ Սրբ. Գերմոդէնը եկեղեցական վառահեղ հանգէս կատարեց և բացատրեց այդ հառադատութեան նշանակութիւնը: Մտադիր են ապագայում աւելի ընդարձակել և հիմնել դրադարան կրօնական բովանդակութիւն ունեցող գրքերով:

Գեղարուեստը Ռուսաստանում զրկուեց իւր մի փայլուն ներկայացուցիչից: Օգոստոսի 10-ին վախճանուեց Գ. Ի. Սեմիրազսկին, որ ծագումով լեհացի էր և որ իւր զեղարուեստական հրաշալի նկարներով համաշխարհային հռչակ էր ստացել: Նորա նկարներին մէջ ամենից շատ աչքի են ընկնում կրօնական բովանդակութիւն ունեցողները և նախնական կեանքից առնուածները: Նշանաւոր են օր. «Քրիստոս և մեղաւոր կիւրճ», «Խորհրդաւոր ընթերց» (որ Մոսկուայի ս. Փրկիչ եկեղեցու սեղանի առաստաղն է դարգաւորւմ, բայց դժբախտաբար խոնավութիւնից արդէն եղծուում է), «Քրիստոս Մարթայի և Մարիամի մօտ» և ուրիշ շատերը:

Օգոստոսի 15-ին Խարկովում, համալսարանի շինութեան մէջ, տեղի ունեցաւ հնազնիտական ԺԲ. Ժողովը: Ներկայ էին 100-ից աւելի օտարերկրեայ անդամներ և 60-ից աւելի զանազան հաստատութիւնների և ուսումնական ընկերութիւնների ներկայացուցիչներ: Ընդհանուր ժողովի նախագահ ընտրուեց կոմսուհի Պ. Ս. Աւարովան: Նոյն ժամանակ քացուեց նաև հնազնիտական ցուցահանդէս կազմուած ութ բաժանմունքից, ուր կային նախապատմական հնութիւններ, եկեղեցական պատմական հնութիւններ, հին տպագրուած գրքեր, ձեռագիրներ, աշխարհացոյց հին քարտէշներ, զրամներ և ազդագրական նիւթեր: Իրենց բազմութեամբ և ընդարձակութեամբ աչքի էին ընկնում եկեղպատմական հնութիւնները և ազդագրական նիւթերը: Յուցահանգէսի իրերը զետեղուած էին համալսարանի 11 ընդարձակ

դահլիճներում և խիստ մեծ հետաքրքրութիւն էին շարժում: Շուտով նորա զանազան բաժանմունքներից կը կազմուի հնու-
թեանց թանգարան՝ համալսարանին կից, և լոյս կընծայուի ցու-
ցահանդիսում եղած բոլոր առարկաների անուանացուցակը: Յ՞
ստղադրական թերթի վերայ:

ՅՈՒՆԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻ.

Կ. Պոլսի Յունաց Իօաքիմ Գ. պատրիարքը նորերս
հրատարակել է չորս հովուական թղթեր՝ յանուն իւր իրաւասու-
թեան տակ դանուող հոգեւորականութեան: Ա. թղթով նա յոր-
դորում է հոգեւորականներին ջերմեռանդութեամբ քարոզել Առ-
տուծոյ խօսքը, Բ.-ով հրամայում է ամենայն ճշմարտութեամբ
պահպանել մկրտութեան, պսակի և թաղման չափաբերականնե-
քը. Գ.-ով խրախուսում է կրօնական և բարեգործական հաստա-
տութիւններին՝ եկեղեցական փողերը խնայելու ապահով դրամա-
մասներում և օգտակար ձեռով գործադրելու. Դ.-ով պատուի-
րում է տարափոխիկ հիւանդութեանց դէպքում պահպանել առ-
ողջապահական բոլոր կանոնները, ուստի և արգելում է տա-
րափոխիկ հիւանդութեամբ մեռնողի ձեռքը կամ շրթունքները
համբուրել և կամ թէ վերցնել նրանց հագուստից ու իրեղէննե-
րից: Իօաքիմ պատրիարքը Ս. Սինօզի համաձայնութեամբ հիմնել
է երկու նոր աստուածաբանական դպրոց, իւրաքանչիւրը 50 ա-
շակերտի համար, որոնց ծախքը պիտի ժողովուի հոգեւորականնե-
րից և վանքերի հասոյթներէր: Իսկ ժողովրդի կրօնական կրթու-
թիւնը բարձրացնելու նպատակով սկսել են հրատարակել մի քա-
նի թերթեր, որ ընդհանուրին մտաչելի յօդուածներով կրօնական
—բարոյական նիւթեր են տալիս: Երեսուդէմի Դամիան պատրի-
արքը հրամայել է այդ թերթերից մի քանիսը թարգմանել յու-
նարէնից արաբերէն և տարածել իւր իրաւասութեան ներքոյ
գտնուող Պաղեստինի տրար բնակչութեան մէջ: Церк. Вѣстник
թերթը ողջունում է կրօնական—բարոյական այս գործունէու-
թիւնը ուղղափառ արեւելքում և այս փառաբերում է իրբն
հերքումն եղաւ իսկների օտարածած և մինչև այժմ յամառութեամբ
եւրոպական մի բանի բարձր շրջաններում հաստատուած այն
թիւր կարծիքի, թէ ուղղափառ արեւելքը «մեռած և անշարժ է»:

Հին Սերբիայում օսնկական գաղանուրիւնները անպակաս են:
Պէ՛շ քաղաքի մօտ գտնուող յայտնի Դեղանեան վանքը, որը հիմ-

նուեւ է Սերբիայի թագաւոր Դեզան կոչուած Սաեփան Ուրօլի ձեռքով և որը նշանաւոր դեր է խաղացել Սերբիական ժողովրդի պատմական կեանքում, մի ամէս է՝ որ պաշարուած է վայրագ և դազանաբարոյ արնառաններով, որոնք սպառնում են կոտորել վանքի 450 ուղղափառ մեաքաններին և հիմնայատակ անել այդ սուրբ վայրը: Արնառանները պահանջում են 40,000 ֆրանկ լիբր-կանք, բայց կեղեքուած ժողովուրդը չէ կարող այդքան դրամ հաւաքել, և վանքն աղքատ է: Պրեզէն քաղաքի արքեպիսկոպոսը արդէն դիմել է Վ. Պոլսի Ռուսաց դեսպանի և տեղեւորական պատրիարքի օգնութեան, որ նոքա միջնորդեն Բարձրագոյն զրան առաջ: Բայց առ այժմ ազդու միջոցներ ձեռք չեն առնուած: Բեւիզրադի «Սլաւոնական ախումբը» լրագրութեան միջոցով դիմումն է արել Ռուսաց ժողովրդին, ջոյց աւելի Սլաւոն եղբայրակիցների անելանելի դրութիւնը ծածկատանում, և յրազօրեղ օգնութիւնն է խնդրում:

ՀԱՐԵՇՆԵՐ.

Հարէշները մեաքապոլիտ Սրբազան Մատթէոսը, Պեաւրբուրդից հայրենիք վերադառնալու միջոցին, այցելել է և Վ. Պոլիսը, ուր նորան փառաւոր ընդունելութիւն են ցոյց տուել: Վ. Պոլիս այցելելու զխաւոր պատճառն այն է եղել, որ Երուսաղէմում հայերի իբր թէ հարէշներից խլած, Դէիւ—էս—Սուլթան վանքը իրենց ձեռքը ձգելու աշխատէ: Անցեալ տարի այդ վէճը քննեցին տեղական Յռւնաց և լատինացւոց պատրիարքները և դտան որ հարէշների պահանջն անհիմն է ու վճռեցին յօգուտ հայերի: Բայց հարէշները չեն ցանկանում այդ որոշման ենթարկուել և աշխատում են Երուսաղէմում իրանց համայնքի զբոսթիւնը բարւոքել: Մատթէոս մեաքապոլիտը ներկայացել է Սուլթանին և վերջինս շնորհել է նորան Օոմանիէ շքանշան և շքախմբի անդամներին զանազան շքանշաններ: Յռւնաց Իօսեփ պատրիարքը ուղարկել է մեաքապոլիտի մօտ առանձին պատգամաւորութիւն, որը նուիրել է նորան իւր կազմից մի թանկագին պտտիկեր: Առանձին չքով և փառաւոր հանդիսով ընդունուել է Մատթէոսը մեաքապոլիտ Ռուսաց դեսպանատանը, ուր ընդ առաջ էր դնացել մի վարդապետ դեսպանատան քարտուղարի հետ:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հակակղերական շարժումը կաթոլիկ ժողովրդի մէջ աւելի և աւելի մեծ ծաւալ է ստանում: Ձևօտելով Ֆրանսիայի, Սպանիայի և Իտալիայի մասին, ուր կաթոլիկութիւնը մի ժամանակ կատարելապէս արեւապետող էր, այդ շարժումը տարածուել է նաև ազատ Զուլիցներկայում ու Ամերիկայում: Բաղենի մեծ դքսութեան մէջ տեղի են ունեցել հակակղերական գանազան շարժումներ: Ալեն-նայի „N. F. Presse“ թերթում տպուած է մի յայտարարութիւն, որով Ֆրէյբուրգեան համալսարանի և Կարլսրուհի բարձրագոյն տեխնիքական դպրոցի բոլոր պրոֆեսորները և դասախօսները դիմում են արել Բաղենի մեծ դքսին: Այդ հետաքրքրական յօդուածի մէջ ի միջի այլոց կարգում ենք. «40 տարի շարունակ կոռուվարութիւնը թոյլ չէ տուել Բաղենում հիմնուելու կաթոլիկացիներ: Եթէ այժմ թոյլ տրուի նրանց մեր երկրում վանք հիմնելու, այն ժամանակ մեր հասարակական կեանքի համար յառաջ կը գոյ մի վտանգ, որը մենք չենք կարող ծածկել: Մեր ժողովրդի կրօնական պէտքերի հոգալը ամբողջովին դանդաղ է մեր հոգևորականութեան ձեռքին, որը անկեղծութեամբ նուիրուած է իւր դորժին: Գորա հետ ի միասին ժողովրդի բարոյական դարգացման դորժն համար աշխատում է ինչը հասարակութիւնը և կառավարութիւնը: Դժուար է ասել թէ ինչ օգուտ կարող են տալ կաթոլիկական վանքերը, բայց բոլորի համար պարզ է, որ եղուիտները վերադարձը կարող է միայն խանդարել այն կրօնական անգործութիւնը, որը այնքան դժուարութեամբ մենք վերականգնել ենք»:

— Մի քանի ամիս առաջ լիսեմանած կարգինալ Լեդ-սուփիուս լիսարէն միսիոնարական միաբանութեանց կառավարիչ Նշանա կուեց Կարդինալ Գօտալին: Նա թէև ծագմամբ հասարակ ընտանիքից է, բայց այժմ համարւում է ապագայ պապական ընտրութեան ամենաազդեցիկ թէկնածուներից մէկը: Կարդինալ Գօտալին սկզբում Քենովայի նաւահանգստում վարձու բանուոր էր, բայց շուտով կռուակրօնի սքեմ հաղներով մանում է Կարմիլիտների վանքը: Նա անդադար ինքնակրթութեամբ պարապելով, շատ շուտով աչքի է ընկնում ամբողջ միաբանութեան մէջ և Նշանակուում է Քենովայի ծովային դպրոցի ուսուցչապետ: 1892 թուին Բրազիլիայում կաթոլիկ համայնքի կրօնական գործերում թագաւորում էին խիստ մեծ անկարգութիւններ, այնպէս որ Լևոն XIII Պապը կարեւոր է համարում բարենորոգումներ մտցնել. այս

ծանր դուրծը նա յանձնարարում է Գօտտին, որ ամբողջ երեք տարի մնալով Բրազիլիայում կազմակերպում է կաթուղի համայնքի դուրծը: Այս աշխատանքի համար պապը նրան յետ է կանչում և կարգինալութեան ծիրանի հագցնում, և ապա լիբերլին օրերս նշանակում է յիշեալ բարձր և խիստ կարևոր պաշտօնին: Բայց նա մնում է միշտ նոյն համեստ վանականը, ինչ որ առաջ: Փրանսիական կառավարութեան նկատմամբ՝ Գօտտին Վաթիկանի չափաւոր քաղաքականութեան կողմնակից էր: Նորա նոր պաշտօնի մէջ նշանակուելը մեծ ուրախութեամբ է ընդունուել Հռովմում, ուր կարգինալ Լեգօլիտիսիոն չէին սիրում:

—Փրանսիայում ներկայումս տեղի է ունենում մի հետաքրքրական շարժում, որի նպատակն է առտուածաբանութեան դաստուարութեան մինչև այժմ դոյութիւն ունեցող եղանակը փոխել: Այս պահանջը յառաջացել է այն՝ հռովմէական եկեղեցու համար տխրառիժ՝ դէպքից, որ լիբերլին տարիները, մեծաւ մասամբ երիտադար և ընդունակ քահանաներից, 400 հոգի լսել են իրանց կապը եկեղեցու հետ: Այս առթիւ Փրանսիայի կրթութեան բարձր հոգևորականութիւնը այն միտքն է յայտնում, թէ պէտք է քահանաների դաստիարակութեան դուրծը հիմնովին կազմակերպել, որպէս զի կարելի լինի հաւասարակշռութիւն պահպանել Հռովմ. կաթուղի եկեղեցու առտուածաբանութեան մի կողմից և նորադոյն դիտութեան մէջ միւս կողմից: Այս շարժման գլուխ անցել են այնպիսի յայտնի մարդիկ, ինչպիսիք են՝ Կարգինալ Պերրօն Ալբիացի, արքեպիսկ. Մինիօն, Լաուազի, որը ամենից հմուտն է համարուում ու Փրբի գիտութեանց մէջ, Դիւշէն, Լէ—Կամբու (հեղինակ «Յիս. Քրիստ. կեանքը» յայտնի գրուածքի): Այս անձինք համոզուած են, թէ Փրանսիայում կաթուղի եկեղեցու թոյլ կողմն այն է, որ բաժանումն է ընկել առտուածաբանութեան և նորադոյն աշխարհայեցողութեան, քաղաքակրթութեան և ուսումնական հետադաժութեանց մէջ, ուստի և եկեղեցին կորցրել է իւր նշանակութիւնը, չէ կարողանում ազդել զարգացած ու ուսումնական դասի վերայ: Սուքա դժգոհութիւն են յայտնում, որ քահանայացուները հոգևոր դպրանոցներում դաստիարակուում են հին սքոլաստիքական եղանակով և չեն այցելում համալսարանները, ուր սովորեցնում են իսկական դիտութիւններն ու դուրծ դնում քննադատութիւն: Փրանսիայի հոգևոր դպրոցների այդ դրութիւնը քննութեան ենթարկելով, Նոքա սղբում են իրանց եկեղեցու ախուր ու անմխթար վեճակը և միջոցներ են առաջարկում բարեփոխելու ու ժամանակակից քաղաքակրթութեան համակերպելու: Աբբայ

Նշենք, այս շարժման մի նշանաւոր անդամը՝ քահանաների դատարարակութեան համար կազմած իւր նոր ծրագրի մէջ այն տխուր և միանգամայն ցաւալի ճշմարտութիւնն է՝ յայտնում, թէ հոգեւոր դպրանոցներում ուսուցիչ են նշանակում ոչ թէ ուսումնական, ընդունակ մարդկանց, այլ նրանց, որոնք պաշտպանում են ընդունուած հին սքոլաստիքական եղանակները, թէ և ուսումնական տեսակէտից նոքա լինեն խիստ տգէտ։ Դիւշէն իւր «Քրանս. եկեղեցու հին պատմութիւնը» գրքում ոչնչացնում է անգրլեոնականները շատ կեղծիքները, իսկ Լատուադէն ձգտում է Աստուածաշնչի ուսումնասիրութիւնը բարձրացնել այն աստիճանի, որ առաջ եղել է, երբ Բիշօք Սիմօն պէս յայտնի անձնքի համաշխարհային դիտութեան գլուխ էին կանգնած։ Սոցա բոլոր դադարիւրները հրատարակուած են «Քրանսիական հոգեւորականութեան թերթում»։ Արքեպ. Մինիօն հրատարակել է «Աստուածաբանութեան դասատուութեան եղանակի մասին» մի նշանաւոր յօդուած, ուր նա պնդում է թէ կաթոլիկ աստուածաբանական դիտութիւնը պէտք է համաձայնեցնել նորադոյն դիտութեան հետ։ Պարզ է, որ այսպիսի աղատամիտ ձգտումները հակառակ շարժում է, որ այսպիսի աղատամիտ ձգտումները հակառակ շարժում առաջ կըբերեն սքոլաստիքական եղութական շրջաններում։ Նանտի եպիսկ. անգրլեոնական Տիւրինադը հարցնում է աղատամիտ դպրոցի այս դադարիւրների առթիւ. «Ո՞ր ենք դիմում մենք, աւելի և աւելի խորն են թափանցում մեր մէջ այս նոր դադարիւրները»։—Եկեղեցու պաշտօնական ներկայացուցիչները նմանապէս հակառակում են աղատամիտ շարժման, իսկ պաշտպանները հեռացուում են բարձր պաշտօններից։ Նոր դպրոցի դադարիւրները կարելի է աւելի լաւ արտայայտել հ. Մինիօի հետեւալ խօսքերով. «Աստուածաբանութիւնը դեռ չի կատարել իւր դերը Աստուծոյ թաղաւորութիւնը տարածելու գործում, որը դաւանաբանութեան անփոփոխ առարկան է. նա պարտաւոր է ցոյց տալ, թէ ինքն ի՞նչպէս պէտք է համապատասխանէ ժամանակի ոգուն, կամ ի՞նչպէս պէտք է համաձայնեցնէ հաւատի նախնիքը աշխարհի տիրապետող դադարիւրներին հետ։ Այս նպատակին հասնելու համար աստուածաբանութիւնը պէտք է հիմնաւոր ծանօթութիւն ունենայ ժամանակակից ուղղութիւններին մասին և պէտք է թափանցէ հաւատի ուսման իսկական կենտրոնը»։

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

Ինչպէս նախորդ տարիներ, նոյնպէս և այս տարի առանձին հանդիսով կատարուեց մեր Երանաշնորհ Քարգմանչաց՝ Մեծին Սահակայ և Սրբոյն Մեսրոպայ, տօնախմբութիւնը:

Յուլիս 4-ի առաւօտեան՝ զիշերային ժամերգութիւնը Մայր Տաճարում աւարտելուց յետոյ, միաբանութեան անդամներից ոմանք՝ Գեր. Յուսիկ, Բարդուղիմէոս և Ղևոնդեպիսկոպոսներ, և ձեմարանում մնացած բոլոր աշակերտները մեկնեցին դէպի Օշական գիւղը: Աշակերտներն ըստ իրենց սովորութեան մեծ թէ փոքր ոտքով էին գնում Վաղարշապատից մինչև Օշական, ժամուկիսուայ կառքի ճանապարհը՝ առանց որ և է յոգնութեան, երգելով, վազվզելով:

Նորին Ս. Օծութիւն Վեհափառ Հայրապետը, որ մեր ս. Եկեղեցւոյ վաստակաւոր հարց և աշխարհաշէն տերանց յիշատակը պաշտօնն է և ըստ հնարաւորութեան մեծ շքով է կատարել ապրիս նոցա տօները, այս տարի ևս ներկայ լինելով Մայր Աթոռում ս. Քարգմանչաց տօնին՝ փութաց ունկնդրել ս. պատարագին և հանգիստդիր լինել Օշականում: Պատարագին էր Արտագու ս. Թադէի վանուց վանահայր Տ. Գէորգ Ժ. վարդապետ, որ պաշտօնական գործով Մայր Աթոռում էր գտնուում: Պատարագից յետոյ կատարուեց ըստ սովորութեան հոգեհանգստեան կարգ, որից յետոյ դպիր Մաքսուդեան մի ճառ ասաց: Հաւաքուած էր Վաղարշապատից, Երևանից և շրջակայ գիւղերից մեծ բազմութիւն ուխտաւորաց:

Պատարագից յետոյ Վեհ. Հայրապետը միաբանութիւնը և աշակերտները գնացին Վանքի մեծ այգին, որ գիւղից դուրսն է գտնուում, ընդարձակ անտառով, Գասախ գետի բարձր ափանց վերայ, ուր և ուրախ և հաճելի ձաշկերոյթ տեղի ունեցաւ:

Երեկոյեան ժամը հինգին Նորին Սրբութիւնը հրաժեշտ աւելով միաբանից, ձիով ուղեորուեց դէպի Բիւրական ամաւրանոց՝ հետը տանելով Տ. Կարապետ վարդապետին:

Օրհնեալ լինի յաւէտ երջանկաւառ Տ. Գէորգ Գ. Հայրապետի յիշատակը, որ ի թիւս այլ բարեկարգութեանց կառուցել է արդի հոյակապ եկեղեցին, մաքուր սրբատաշ քարից, ս. Մեսրոպի շիրմի վերայ՝ նուիրատուութեամբ և օժանդակութեամբ Հայոց Ռուսաստանեայց Յիշեսցի յաւէտ և նախանձաւորութիւն հայրենասիրութեան արդի Մեծ Հայրապետի, որ իւր զահակալութեան առաջին տարուանից իսկ սկիզբ դրաւ և հաստատեց տարեկան հանդիսաւոր տօնախմբութիւն Օշականում՝ մասնաւորութեամբ Ս. Էջմիածնի միաբանութեան և ձեռնարանի սանուց, զարթեցնելով զիւղական ժողովրդեան մէջ գիտակցութիւն դէպի իւր բաբերար սուրբերն ու երախտաւորները:

Իսկապէս բաղդաւոր է ս. Մեսրոպ իւր վառաւոր դամբարանով և հոյակապ տաճարով: Ս. Էջմիածնի մերձաւորութիւնը նպաստում է, որ նորա շիրմը հիացման և պաշտամունքի տեղ լինի բազմաթիւ ջերմեւանից հայերի համար: Նորա աւերներ վահան մեծ իշխան Ամատունւոյ, Օշականի կալուածատիրոջ և Հայոց հաղարապետի՝ զերեզմանն ևս, որ անշուք գեանափոր խրճիթ էր, այժմ իւր վերայ ունի հոյակապ մի արձան, նոյնպէս սրբատաշ քարերից՝ կանգնեցրած ներկայ վահանաւ Հայրապետի հրամանով և ծախիւք:— Իսկ որքան անշուք է շիրմ և դամբարան այն մեծ Հայրապետին Ս. Սահակ Պարթևի՝ Տարօնի (Մուշ) զաւաի մէջ, այդ նախնի փառքամ Սշաիշատում, այժմ իսպառ աւերակ՝ ոչ տօն ունի տարեկանաց, ոչ խունկ խնկելի մարմնոյն, ոչ ձէթ օծեալ շիրմին, ոչ լոյս լուսատու գերեզմանին ...:

Վարդապետի մեծ տօնը (Յուլիս 21) Մայր Աթոռում կատարելուց յետոյ, Նորին Սրբութիւնը երկրորդ օրը ճանապարհ եղաւ ձիով դէպի Դիլիջան և Հաղարծնի վանքը: Առաջին գիշերը անցկացրեց վանքապատկան Եղուարդ զիւղում, ուր

տարաձայնութիւն կար ժողովրդի և գիւղի կապալառուների մէջ, և վերջացաւ Նորին Արքութեան վճռական կարգադրութեամբ: Երկրորդ գիշեր Նորին Արքութիւնը հիւր եղաւ Պ. Առաքել Ծատուրեանցին նորա նոր գնած կալուածքում՝ Արզաքան գիւղում, որտեղ կազդուրուելու եկել էր Պ. Ծատուրեան: Երրորդ գիշեր անցկացրեց Դարաչիչաղի Ռնդամալ գիւղում Տ. Միքայէլ քահանայի տան. թէպէտ և Նորին Արքութիւնը յայտնել էր թէ գիշերը Դարաչիչաղում կը լինի, սակայն ճանապարհին անձրեւի և կարկուտի բռնուելով ձիու վերայ, մի քիչ ակար զգաց իրեն և հանգստացաւ Ռնդամալ գիւղում: Զորրորդ օրը գերագասելով լեռնային ճանապարհը փոստային փոշոտ ճանապարհից, տառաօտեան մեկնեց գիւղից և Թուրքերի հարկւրաւոր վրանների միջից, որոնք իրենց արօտալայրերն ունին Դարաչիչաղի ծաղկաւէտ լեռների բարձունց վերայ, վեց ժամուայ դժուարանցանքի ուղիներով անցաւ և իջաւ ուղիղ դէպի Դիլիջան. նոյն օրը մեկնեց Հաղարծնի վանքը: Մնալով այնտեղ մինչև ամսի 25-ը, նոյն լեռներով, բայց այս անգամ տաքեր ուղիով՝ վերադարձաւ և գիշերեց Ծաղկունք գիւղում, և ամսի 30-ին մանելով Դարաչիչաղ, 31-ին այցելեց Երևանի Տ. Նահանգապետին: Նոյն օրը մեկնելով գիշերեց Ալափարս մեծ գիւղում՝ Բջնի գիւղի մօտ, և օգոստոս 2-ին տանեւ չորսօրեայ ճանապարհորդութիւնից յետոյ ողջամբ հասաւ ի Մայր Աթոռ:

Օգոստոսի 17-ին Նորին Արքութիւնը չորրորդ անգամ ճանապարհորդեց, իւր հետն ունենալով իւր գիւանապետին, ինչպէս և նախորդ անդամները՝ այս անգամ երկաթուղով դէպի Ալէքսանդրապօլ: Հետեւեալ օրը 18-ին Ս. Աստուածածնի վերափոխման տօն լինելով և տեղւոյն Եօթն վիրաց ս. Աստուածածնի պատկերի յատուկ տօնախմբութիւն, որի պատճառով հաւաքուած էր զանազան քաղաքներից մեծ բաղմութիւն, Նորին Արքութիւնը ներկայ եղաւ ժամերգութեան և պատարագին. պատարագիչն էր գիւանապետ Կորիւն վարդապետ: Երեկոյեան այցելեց ս. Փրկիչ եկեղեցին և ներկայ եղաւ ժամերգութեան, և 19-ին առաւօտեան զնացքով մեկնեց դէպի Ղարաքիլիսայ գիւղը, որտեղ պ. Աբովեանցներ

տան երկու ժամու չափ հանգստացաւ, և ապա փոստային կառքով մեկնեց դէպի Դիլիջան և Հաղարծնի վանքը, և հանգիպելով Սեանի վանք, Երեւան՝ նոյն ամսի 27-ին վերադարձաւ ի Մայր Աթոռս:

Հաղարծնի վանուց հինգ տաճարները, որոնք իսպառ փչացած էին դարերի ընթացքում ամայի մնալուց՝ դրսի կողմից բոլորովին նորոգուեցին այս երկու տարուայ մէջ, թէ պատերը և թէ տանիքները, և յաջորդ ամառ կսկսուին շինուել վանահօր և այլ կացարաններ:

Կարիւն վարդապետ

Յուլիս ամսի 3-ին Մայր Աթոռ եկան Կիւմի Ռուսաց Հոգևոր դպրանոցի մի խումբ աշակերտներ իրենց ուսուցիչներով և կրօնուսոյցներով և մի գիշեր հիւրընկալուելով Ս. Էջմիածնում և այցելելով Հոգևոր ճեմարան, թանգարան, մատենադարան և այլ տեղեր, մեկնեցին դէպի Անի:

Նոյն ամսի 27-ին Նորին Գերապատուութիւն Տ. Առնդեպիսկոպոս, աւագ լուսարար Մայր տաճարի, սարկաւազութեան աստիճան տուաւ ճեմարանաւարտ երկու միաբաններին՝ դպիր Յարութիւն Մաքսուդեանին և դպիր Իսահակ Տ. Աղաբեանին, Ս. Գայիանէի վանքում:

Թելթի վանուց վանահայր և Մայր Աթոռի միաբան Բարեշնորհ Տ. Թադէոս վարդապետ Առիւծեանի հիւանդութեան պատճառաւ, նորա տուած հրաժարականը վերհայրապետի կողմից ընդունուելով, նորա տեղը վանահայր կարգուեց Բարեշնորհ Դիօնէսիոս վարդապետ Ղամաղեան, նոյն վանքի նախկին վանահայրը:

Վեհափառ Հայրապետը ընդունելով Գորի քաղաքի Յաջորդ Բարեշնորհ Յովհաննէս վարդապետի հրաժարականը, աղաա համարեց նորան իւր պաշտօնից և նշանակեց Շահնարաթի վանքի վանահայր, որի միաբան ձեռնադրուած է նա:

ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ

Գալֆայեան որբանոց.— Կ. Պոլսի Խասդիւղ անուն արուարձանում, Հայոց դպրոցի հանդէպ, մի ընդարձակ պարտէզի մէջ կառուցուած է մի որբանոց, որի հիմնադիրն եղել է բարեյեշատակ մայրապետ Սրբուհի Գալֆայեան: Սա կարծէք Ե. դարու անձնազոհ հայուհիների վերջին շառաւիղներից մէկն է: 1866-ին, երբ նա հիմը դրաւ այդ հաստատութեան, աւելի իր ջանքերի, իր զոհաբերութիւնների վրայ էր վստահ քան մեծաքանակ գումարների, որ չունէր: Եւ սակայն հիմնեց նա այդ ազգային տունը՝ այնտեղ պատասպանելու համար անտերունչ հայ որբուհիներ, որոնց արտասուներին հանդուրժել չէր կարողանում: Նորան աջակցեցան ժամանակակից պատրիարքն ու Հայ հասարակութիւնը՝ առաջինն իր շրջաբերականով, երկրորդը նիւթական օժանդակութեամբ: Սրբուհի մայրապետը զբաւեց և երկրի այն ժամանակուայ Վեհապետի ուշադրութիւնը, որի արդիւնքն եղաւ հացի և մսի ամենօրեայ նպաստ, որ մինչև օրս էլ ստացուում է: Որբերի թիւը հիմնադիր մայրապետի օրով բարձրացել է մինչև 27, որոնց խնամելու համար չէր բաւականանում այն եկամուտը, որ ստացուում էր, և ահա անձնազոհ մայրապետն ընկնում է պարտքի սահլ, որի դումարն իր օրով հասնում է մինչև 46000 դուրուշի (3680 ռ.): Հիմնադիրն ինչ որ կարող էր անել անում էր, անշուշտ կը կամենար նա և այդ պարտքը վերացնել մէջտեղից, բայց չկարողացաւ:

Նրա մահից ի վեր անց է կացել 13 տարի, և որբուհիների թիւը քանի գնում աւելանում է: Ներկայ մայրապետը՝ Երանուհի Յովհաննէսեան, արժանաւոր յաջորդն հիմնադրի, վերջերս «Սուրհանդակում» հրատարակել է մի նաւակ, որից և

ընում է որ այս վերջին տարիներն ընթացքում, ձախող հանգամանքների բերմունքով, որքերն թիւը ըարձրացել, հասել է մինչև 60-ի, իսկ պարտքը՝ 60—70 հազար ղուրուշի (4800—5600 ռ.)։ Մի հաստատութիւն, որ բարեկիրթ և նախնական կրթութեան տէր հայ մայրեր է պատրաստում տաճկահայ հասարակութեան համար, մի հաստատութիւն, որ դեռ մինչև օրս պահում է իր դոյութիւնը աւելի մուրացկանութեամբ քան հաստատուն եկամուտների շնորհիւ, ընկճում է հետզհետէ պարտքի տակ։ Արդեօք Հայ մարդիկ այնքան թոյլ, այնքան անտարբեր պիտի գտնուին, որ աղքատին այդ տունը ստիպուած լինի փակել իւր դռները հայ սրբուհիների երեսին և կամ փոխանակ 60-ի պարտք պարէ 20—30 հոգի միայն։ Պատրիարքարանը Երանուհի մայրապետի դործը ղեկըացնելու և դործին աւելի մօտից հսկելու համար՝ իր կողմից նշանակել է երկու խնամակալ, որոնք անշուշտ ամէն ջանք դործ կը դնեն՝ յարատե դարձնելու այդ աղքատ հաստատութեան դոյութիւնը։

— Այնթապի որբանոցը, ուր խնամուում են 40-ի չափ անչափահաս մանուկներ, նիւթական անձուկ վիճակի մէջ է գտնուում։ Նոյապար, որ ապրիս էր Վ. Պոլսի պատրիարքարանը, դադարել է։ Հոգաբարձութիւնը Պատրիարքարանից թախանձազին նպաստ է խնդրում։

— Մայիսի 25-ին Զրէում տեղի է ունեցել հանդիսաւոր ընթերցումը մի կայսերական հրովարտակի, որով արտօնուած է քաղաքի Հայ Հասարակութեան՝ մի դպրոց կառուցանել իրանց մանուկների համար։ Հրովարտակի ընթերցման յաջորդ օրը՝ կիւրակի մայիսի 26-ին, տեղի է ունեցել հիմնարկէքի հանդէսը՝ թեմակալ առաջնորդ Տ. Պետոսս արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ։

— Վ. Պոլսի Աղգային հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը կազմել է մի յանձնաժողով, որի պաշտօնն է լինելու քննել հիւանդանոցի բոլոր կալուածների վիճակը, նրանց կալուածաբերը, և այս մասին մի տեղեկագիր ներկայացնել հոգաբարձութեան։ Հոգաբարձութեան նպատակն է մի անգամ ընդ միշտ ապահովել նոյն հաստատութեան յատուկ կալուածները՝ օրինական միջոցներով։

— Բաղէշից հետեւեալն են գրում «Սուրհանդակ»-ին՝ յունիս 25 թուով. «Բաղաքիս աղքատներ ցաւալի կորուստ մ' ունեցան յանձին Հոյիկեան մահա. Արիպջան աղայի, որ ամսոյս 12-ին մեռաւ 98 տարեկան։ Բարեգէր քրիստոնեայ մըն էր հանգուցեալը, որ կէս դարէ ի վեր իւր նիւթական կարողութեան մէջ մտնը՝ կարօ-

տեալներն սխիզիւելու, բարենորոգող հաստատութեանց սատարելու յատկացուցած և Կայս. կառավարութեան ալ գնահատման արժանանալով՝ Սանիէի աստիճանովը պատուոճած էր: Երեք անգամ Ս. Երուսաղէմ գացած էր և իւրաքանչիւր անգամուն 20-ական ոսկի նուիրելէ զոտ՝ վերջերն Երուսաղէմի ս. Պատրիարքին տրա Բագրութեանը տակ դրած էր 500 օսմ. լիւրս, որու տարեկան տոկոսը՝ աւելի քան 50 ոսկի, յատկացուած է ժառանգաւորաց վարժարանին: Քաղաքիս Գոմաց ո. Աստուածածին վանքին ուխտաւորաց յատուկ մէկ քանի սիրուն սենեակները, և վարժարանը մանաւանդ՝ իր բարեգործ և օրհնեալ վատակոյց արդիւնք են: Արդէն ասիէ առաջ տարեկան մօտ 20 ոսկի եկամուտ ունեցող 1—2 կրպակ և լիւռի մը կէս բաժինը թողուցած էր այդ մենաստանին: Խնդրակատարի վանքի սրբանոցին մէջ ալ որդեգրած էր ոտն մը, որու համար տարեկան հինգական ոսկի վճարեց: Կիմանանք թէ հանգուցեալը իր կենդանութեանը պատրաստած կտակովը ի մէջ այլոց կարեւոր դուստր մը յատկացուցած է քաղաքիս աղքատիկ ուսանողներուն և սրբերուն: Հանգուցեալի մարմինը ամիսփութեալ Գոմաց Ս. Աստուածածնի վանքին շրջափակ պարտէզին մէջ, եկեղեցւոյն արեւելեան որմնի ստորոտը:

— Յուլիս 17-ին Ղալաթիայում դուստրուած նպաստից յանձնաժողովը զբաղուած էր ի միջի այլոց հետեւեալ խնդիրներով.

1. Գաւառներէց խնդիրներ էին մատուցուած 23 գիւղական նոր դպրոցներ քաց անելու համար. յանձնաժողովը նկատելով, որ նպաստից սնտուկի դրամական միջոցները չեն ներուծ այս խնդրուածքներին դոհացում տալու, թողեց աւելի յարմար առթի:

2. Մարաշի Եէնիճէ—Գալէ գիւղում սատակի կարկտից ժողովուրդը յնասուած լինելով օգնութիւն էր խնդրել յանձնաժողովը որոշումով 20 ոսկի է ուղարկուելու կարօտեալներին:

3. Դիարբէքերի Ջիզրէ գիւղի եկեղեցու նորոգութեան համար նպատակ խնդրուած լինելով՝ որոշուեցաւ Դիարբէքերի առաջնորդին յանձնարարել, որ գործն ստուգէ և տեղական միջոցներով կարելի եղածը գործ գնելով՝ յայտադրէ արդիւնքը:

Միւս խնդիրները, որ զանց արինք արձանագրել, զանազան սրբանոցների շուրջն են դառնում. ջանք է գործ դրուում, որքան կարելի է, խնայողութեամբ վարուելու նիւթական միջոցների մատակարարութեան գործում:

— Ս. Պատրիարքը մի օրհնութեան գիր է ուղարկել հանրածանօթ բարերար Պ. Ա. Մանթաշեանցին, որի ծախսով շինուում է Պարիզում Հայոց եկեղեցի:

— Իբրայիլում (Բումինիա) գտնուող Շաբլին Կարահիտարի Բուսէյա գիւղից գաղթած հայերը իրանց մէջ 200 ֆր. հաւաքելով՝ ուղարկել են Պատրիարքարան, իրանց գիւղի ս. Գէորգ եկեղեցու նորոգութեան համար:

— Ռուսաստանից Տիկին Վառդառէ Քանանեան Ս. Պատրիարքին ուղարկել է որբանոցների օգտին 600 ռուբլի, որը շահել էր Ա. Ահարոնեանի դրուածների հրատարակութիւնից:

— Բրուսացի պղնձի վաճառական Պ. Յովհաննէս Պատեան և կինը՝ Տիկին Թադուհի, իրանց զաւակների մահուան առթիւ հոգւով սփոփուելու համար՝ Կ. Պոլսի Ազգային հիւանդանոցին նուիրել են երկու տուն, որ գտնուում են Պոլսի Կում Կապուկոչուած հայաշատ թաղում և բերում են տարեկան 48—50 ոսկի վարձք: Իսկ տները արժողութիւնն է դրեթէ 600 ոսկի:

— Մուշի Ս. Կարապետ վանքի տնօրէն խորհուրդը գրում է Պատրիարքարանին, որ ժառանգաւորաց դպրոցի քննութիւններն աւարտած են: Դպրոցն անցեալ տարի տուել է 9 շրջանաւարտ, որոնք զանազան տեղերում ուսուցիչ են: Այժմ դպրոցն ունի 62 աշակերտ, որոնցից 28-ը որբ են: Սրանց ուստեսող վանքն է տալիս: Պատրիարքարանից ստացուում է միայն ամսական 5 ոսկի, որ տրուում է ուսուցիչներին:

— Տրապիզոնցի Յովակիմ Թովմաքալեան անուն ամուրի անձը որ 5—6 տարի առաջ իր ամբողջ հարստութիւնը՝ 400 ոսկի, օրինական ճանապարհով կտակել էր Կ. Պոլսի Ազգային հիւանդանոցին, վերջերս կնքել էր իր կեանքը Բէրութի Գերմանական հիւանդանոցում: Հանգուցեալն իր օրհասական ժամին կանչել է իր մօտ Բէրութի հոգևոր տեսուչ Ներսէս վ. Խաբաթեանին և խնդրել է որ կտակը նոյնութեամբ ի կատար ածուի իր մահից յետոյ:

— «Բիւզանդիոնի» մէջ կարգում ենք հետեւալը՝ գրուած Մարաշից. «Յունիս 10-ին կիրակի առաւօտուն ժամհարեանց որբանոցին մրցանակներու քաշխման հանդէսը տեղի ունեցաւ, նախագահութեամբ Մարաշի Առաջն. Տեղապահ Տ. Յովհաննէս Աւագ քահ. Վարժապետեանի: Ներկայ էին 2000 է աւելի հանգիստականներ, Հանդէսի ժամանակ որբերէն մին զեղեցիկ բաւերով երախտադիտութիւն յայտնեց ժամհարեան բարեգործ եղբայրներուն և մագթանքներ ըրաւ անոնց արեւատութեան համար: 27 սաներ մրցանակ ստացան, ոմանք բարի վարուց և ոմանք արհեստի մէջ իրենց յաջողութեան համար»:

— Ներկայ տարուայ Վարդապետի տօնին Երուսաղէմի

միաբաններէց ութը սարկաւադ ձեռնադրուել են աբեղայ՝ Ամենապատիւ Տ. Յարութիւն Սրբազան Պատրիարքից:

— Կեսարիոյ Որբանոցի և ժառանգաւորաց վարժարանի աշակերտներէց երեք հոգի փափաք են յայտնել կուսակրօն սարկաւադ ձեռնադրուելու: Այս առթիւ առաջնորդ և վանահայր Տէր Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան գրած է Պոլսի Պատրիարքարանին, որը պահանջել է ընծայացունների անուններն ու ընծայագրերը՝ կարգադրելու համար հարկ եղածը:

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Հ Ա Յ Ք

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ

ՆՈՐԻՆ ԱՐԲԱՅԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԵԳՍԱԿՆԱՓԱՅԼ ՇԱՀՆ—ՇԱՀԻՆ ԻՐԱՆԻ

ՏՈՒԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ ՆՈՐԻՆ ԲԱՐՁՐՈՒԹԵԱՆ

ԹԱԳԱՍՏԱՆԳ ԻԺԽԱՆԻՆ

Ի ԳԱՎՐԷԺ

Տ Լ Պ Ի
Կ ճ Բ յ

Լոյսդ Աշտանակի Հողւոյս, Բանալիդ գրանց յաղթութեանս, Պառլզդ ծառոյն բաղդի Արքայութեանս, Բարեբաղդ բարեկիրթ որդեակ իմ անզուգական Մուհամէդ — Ալի Միրզա, Թագաժառանգ յարատե պետութեանս, Իշխողդ Ատրպատական աշխարհի, Արքայավայել սիրոյ սրտիս արապայտութեան սիրելւոյդ՝ յայտ լիցի:

Որպէս յայտարարեալ է Մասնակիցն Արքայութեան Նորին Սրբութիւն, Մեծն ի Մեծամեծս Քրիստոնեայ Հոգեւորականութեան Մկրտիչ Եպիսկոպոսապետ եպիսկոպոսաց Ս. Էջմիածնի, Նախարարութեան Արտաքին գործոց, եթէ ի քրիստոնեայ վարդապետաց զեղիշէ Ծ. վարդապետ:

Մուրաթեան հաստատեալ է ի պաշտաման Առաջնորդութեան Հայոց Ատրպատականի:

Երջանկացեալ Որդեակ,

Հրաման տուր համայն հիմնարկութեանց Պետութեան, զի ամենայն պաշտօնեայք ծանիցեն զեղիչէ Ծ. վարդապետն Փոխանորդ Նորին Սրբութեան և Առաջնորդ Ատրպատականի. Եւ զինչ խնդիրք նորա իցեն և միջնորդութիւնք, յանձն առնել նմա վճռել համաձայն օրինայ իւրեանց, և լիցին նորա ընդունելի ի Մէնջ, պարտադիր, և իբրեւ պարտականութիւն Ձեր:

ԳԵՐԱՊԱՅԵԱՌ Հ. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏՆԵԱՆ

† Յուլիսի 21-ին, դիշերը, յանկարծական մահուամբ կնքեց իւր մահկանացուն Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան արքահայր Գեր. Արսէն արքեպիսկոպոս Ա. յաննան: Այսպիսով մի տարուայ ընթացքում երկու Մխիթարեան միաբանութիւններն ևս զրկուում են իրենց ամենապատկառելի ներկայացուցիչներից. իսկ Հայ գրականութիւնը Հ. Ալիշանի մահից յետոյ երկրորդ մեծ կորուսան է ունենում, զրկուելով աշխարհաբար հայերէնին քերականութիւն տուող մեր ժամանակի ամենանշանաւոր հայագետից:

Գեր. Ա. յաննանը ծնուել էր 1825 թուի յունուար 7-ին Կ. Պոլսում: Աղբնական կրթութիւնը նա ստացել է Կ. Պոլսի Մխիթարեանց դպրոցում: Նորա ուսուցիչներից եղել է Հ. Չալխեանը, իսկ աւագ ընկերներից Հ. Գաթրճեանը, որի հետ նա շատ է աշխատել ոսկեգրեան գրաբարի վերայ:

Վիեննայի Մխիթարեան ուխտի միջ մտել է նա 1842 թուին: Այդ թուից ի վեր հանգուցեալը թէ զանազան

վարչական պաշտօններ է վարել նոյն վանքում և թէ զիտական աշխատութիւններ ի լոյս հանել, որոնց մէջ նշանաւորապէս է նորա կազմած քննական քերականութիւնը. 1886 թ.ին նա ընտրուել է ընդհանրական արքայ նոյն միաբանութեան, որից յետոյ՝ զբաղուած լինելով վարչական գործերով, զիտական նշանակութիւն ունեցող կարեւոր երկեր չի տուել:

Այնպէս որ Հ. Աբսէն Ա. յանեանի անուան պատիւ բերող զլխաւոր գործը կը մնայ յիշեալ «Քննական Քերականութիւն»-ը: Այդ գիրքը երկարատեւ և լարիտիզ՝ Զանքերի և մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան արդիւնք է, որ լոյս տեսաւ այն ժամանակ, երբ ամէնից աւելի անհրաժեշտ էր վերջ տալու աշխարհաբարեան և զրաբարեան կուսակցութիւնների միմեանց դէմ մղած պայքարին: Գրաբարեանները աշխարհիկ լեզուի գոյութեան իրաւունքը զրականութեան մէջ մերժում էին: Հ. Ա. յանեանը, որ քաջ զիտէր զրաբարը՝ ուսումնասիրեց նաև աշխարհիկ լեզուի հիմունքը և այն եղրակացութեան եկաւ, թէ պէտք է աշխարհաբարը զրական լեզու դարձնել՝ զտելով ու ձստացնելով զրաբարի խոր ուսումնասիրութեամբ: Այդ եղրակացութիւնը այնքան ծիշա և զիտականօրէն ապացուցած էր, որ գորանով վճիռը դրած համարուեցաւ և պայքարը վերջացած: Ահա այդ գործն էր, որ Հ. Ա. յանեանի անունը հռչակեց և որ զեռ երկար ժամանակ իր նշանակութիւնը կուենեայ, գիտելով հեղինակի լեզուադիտական հմտութեան և պայծառ ըմբռնողութեան մասին:

Գեր. Ա. յանեանի համար ոչ պակաս պատուարեր է նորա 14 տարուայ երկարատեւ արքահայրութիւնը. բաւական է յիշել միայն, որ նորա օրով սկսեց հրատարակուել հայերի մէջ միակ բանասիրական լուրջ թերթը՝ Վիեննայի Միութարեանց «Հանդէս Ամսօրեան», նորա օրով էր, որ Վիեննայի միաբանութիւնը բարձր զիրք ձեռք բերեց հայ և օտարազգի բանասէրների աջքում և զերազանցեց, կարելի է ասել, Վիեննայի իւր քոյր միաբանութիւնից. երբ այդ միաբանութեան մէջ երեւացին Տաշեանի, Գալէմբարեանի և Մենէ-

վիշեանի նման գիտնական երիտասարդ-անդամներ: Այս խնդրում Աբբահայր Ա. յանեանի արժանիքն այն է նշել, որ գիտցել է միաբանութեան գիտնական անդամներին առաջ քաշել, քաջալերել և միջոց տալ, որ նոքա կարողանան իրենց քանքարը շահեցնել յօգուտ հայադիտութեան:

Գեր. Ա. յանեանը ունեցել է նաև նկարչութեան և երաժշտութեան շնորհք, բայց այդ հարկաւ երկրորդական տեղ է բռնում: Առանձնապէս զնահատութեան արժանի է այստեղ նորա այն ձգտումը, որով ձգտել է հայ—եկեղեցական երգեցողութիւնը զանազան օտարամուտ տարրերից և կանոնաւորելու:

Իբրեւ անձնաւորութիւն Հ. Ա. յանեանը եղել է ազնուասիրտ, լուրջ և պատկառելի, ինչպէս վկայում են նորա հետ անձնական ծանօթութիւն ունեցողները: Թէ երպիսի յարգ էր վայելում նա օտարներին, յատկապէս Վիեննայի Բարձր կարգի հասարակութեան առաջ՝ վկայում են նորա մահուան առթիւ Աւստրիոյ Կայսրից ստացուած ցաւակցական հեռագիրն ու Վիեննայի քաղաքադէլիի նամակը: Նօթանաւուն և ութամեայ ալեգարդ Ուսումնականը վաղուց էր իջել, ինչպէս յիշուեցաւ, գրական ասպարեզից, բայց Վիեննայի Միաբանութեան կորուստը յանձին նորա անփոխարինելի է:

Նոր արբահայր ընտրուած է Հ. Թոռնեան:

ԱՌՈԳԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽԱԶՆԵՐ.

ԽԱԶՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ*.

Խաղ ընդհանուր Եւրոպական բառով Neuma է կոչուում, որ յունական ծաղում ունի և նշանակում է՝ նշան, ազդ (ոտքով, ձեռքով, գլխով, աչքով ևլն)։ դերմ. der Wink, die Geberde. լատին. numen, nutus:

Neuma-ն ամենահին ժամանակներում եղել է մեջլիսի գլխավոր տարրը, մի արտահայտություն, որը հին յայները երաժշտություն են համարել՝ ընդարձակ մտքով առած, և միացած է եղել երգչացողություն հետ, այնպես որ իւրաքանչիւր ձայն իր համապատասխան մորմնական շարժումն ունէր: Թէ ընչքան սերտ կապակցություն կայ ձայնի և Neuma-ի, այսինքն լսելի և տեսանելի շարժումները մէջ, այդ մենք հենց առօրեայ կեանքում տեսնում ենք. օր. պարելու ժամանակ մարդիկ ընաղդաբար աշխատում են իրենց շարժումներով յարմարուել երաժշտության եւ և էջին, չափին, ևլն:

Ուրեմն Neuma-ն է մարմնի զանազան մասերի երգի եղանակին համապատասխան ընաղդաբար արած շարժողությունը:

Երբ հանդէս է գալիս խմբական երգեցողությունը, դորա հետ ծաղում է և խմբապետ ունենալու գաղափարը. հարկաւոր էր մի մարդ, որ խմբի մէջտեղը կանգնած նույա երգին, նուազածութեանը և դուրս հետ միացած պարին ուղղություն տալ, կառավարէր. այս նպատակի համար խումբն ընտրում էր մէկին որն իւր ընդունակություններով աւելի բարձր էր մեւսներէց: Խմբապետները զանազան մեջոյններ են դուրժ դնում խումբը կառավարելու համար. սկզբներում աշխատում են ոտքի տրոփելնով կամ ծափով կառավարել, յետոյ մտցնում են շէփորով և թմբուկներով կառավարելու սովորությունը. սակայն այս էլ շատ անյարմար էր, որովհետեւ այնպիսի աղմուկ էր բարձրանում, որ խլացնում էր թէ երգեցողությունը, թէ նուագածությունը: Այս անյարմարություններից խոյս տալու համար խմբի առաջնորդները դիմում են այն ընաղդական, թերեւ ամէնքին ծանօթ, մարմնական շարժումների օգնութեանը, և սկսում են ձեռքի շարժումներով նույա երգեցողութեանը և պարերին ուղղություն տալ. իսկ ուղղություն տալ նշանակում էր նախ ձեռքով եղա-

* Մի հետաւած Սպիրիդոն Մեխիսեանի աւարտական շաբադրութիւնից:

նակի ել և էջը, ձայնի եղանակաւորումը նկարել օդի մէջ, յետոյ երգեցողութեան ամանակը, և ապա շնչառութիւնները, հատածական բաժանումները որոշել:

Հարկաւ խմբապետները գործը դժուար էր. նորա իրենց բոլոր ուշադրութիւնը լարած պէտք է լինէին համապատասխան շարժումներ անելու համար, որովհետեւ իւրաքանչիւր սխալ շարժում կարող էր մեծ խառնաշփոթութիւն յառաջ բերել: Այդ գործը աւելի դժուար և անտանելի է դառնում, երբ եղանակները սկսում են բարդանալ: Այդ դէպքում արդէն անկարող էր խմբապետն այնպէս կառավարել, որ խումբը նորա արագ ու ճկուն շարժումներին հետևէր: Այդ նոյն պատճառով էլ նշանաւոր խմբապետները վերջնում են ձայնի, ամանակի և շեշտի համար դորժածուած շարժումները և դժգրում, խաղում են բառերի վերայ, որով խումբը ուղիղ երգելու հնարաւորութիւն է ունենում, և ներկայ խաղերն են յառաջանում:

Խաղն սկսեցել է դարգացման դանազան շրջաններ:

Երգը, եղանակը խօսակցական ձայնի դարգացումն է. հետեւապէս սկսեցել է իր նախապարտատական շրջանները, որոնցով անցնելով կազմակերպուել է ինքը: Երգի առաջին և բնական շրջանն է առօրեայ խօսակցական ձայնը: Երկրորդն է քիւ երգեցողութիւնը, որի մէջ միանում են թէ առաջին շրջանի տարրերը և թէ եղանակի նորաբողբոջ սաղմերը. օր. այս եղանակով են կարգում աւետարան, մարգարէութիւն, լիտիա ևլն: Երրորդն է՝ եղանակաւորութեան օրջանը, ուր բարդանում են ձայնի շարժումները, ել և էջը, որի պատճառով և այս շրջանում խաղերն աւելի բաղմանում են:

Առաջ բերենք առաջին երկու շրջանները խաղերը, որոնք հնդիկներէց անցել են նախ յոյներին և ապա մեզ:

Հնդկաց առողանութեան խաղերը.

Առաջին և երկրորդ շրջանի խաղերը կոչւում են առողանոթեան խաղեր:

Մարդիկ վաղ ժամանակներից բառերը նոյնակերպ չեն արտասանել, այլ նայելով մտքին և բովանդակութեանը փոփոխել են ձայնը, շեշտել են կամ անշեշտ թողել. բարձր ու ցած, երկար և կարճ են հնչել մէկ կամ միւս վրանը. խմբակցութիւններին են վերածել և որոշ տեղերում համապատասխան չափով շունչ առել ևլն: Այս բնական պահանջները՝ առողանութեամբ:

խօսելու և կարգալու տենչը, ստիպում է մարդուն, մանաւանդ թերուսներին և փոքրերին սովորեցնելու համար, նկարել մարմնական բնագրական շարժումները համապատասխան խաղերով բառի կամ վանկի վերայ, որոնցից և յառաջ են եկել առողջանութեան խաղերը:

Որքան յայտնի է, առաջին անգամ շեշտադրութիւնը գրաւոր կերպով հնդիկներն են գործածել իրենց հին լեզուի՝ Սանսկրիտի մէջ: «Մնչպէս այժմ, ասում է Հաուդ, այնպէս էլ ամենահին ժամանակներում, նախ քան վեդայի գրի առնուելը, նոցա վարժապետները շեշտաւած վանկերն արտասանելիս գլուխները դէպի վեր են շարժել, իսկ անշեշտները համար գլուխը ցած են իջեցրել: «Սհա հէնց այս բնական շարժումներն վեդանգրի առնողները նկարել են, և գուրու են եկել / և \ նշանները՝ շեշտը և բութը, կամ Իւդասան և Անիւդասան, որոնք շեշտադրութեան սկզբնական ձևերն են: Յետոյ միայն կազմոււմ են բաղմամբիւ բարդութիւններ, ինչպէս Սվարիսան, որ իւզատայի և անիւզատայի միացումն է՝ (կամ):

Իւզատան, անիւզատան և սվարիտան ձայնի ել և էջն են ցոյց տալիս:

Իւզատան խօսակցական լեզուի և թիւ կարգալու ամենաւկարեւոր շեշտն է, որին դիմում է խօսողը կամ թիւ կարգացուի ձայնը: Սա միջին ձայնն է, որի համաձայն կարգաւորում են մնւո շեշտերը: Սա անկախ և կայուն զերբ ունի, հակառակ միւսներին՝ անիւզատային և սվարիտային, որոնք ազատ գործածութիւն չունեն:

Անիւզատան անկախ, կայուն խաղ չէ. սա ցոյց է տալիս իջնող ձայնի ընթացքը:

Սվարիտան, ինչպէս ձեն էլ ցոյց է տալիս, մի ձայն չունի, այլ միացումն է շեշտ և բութ ձայների: Սվարիտան հաղուագիւտ է պարզ կամ սկզբնական երկրարբառ ձայնաւորների վերայ, այլ զրոււմ է այն ձայնաւորների վերայ, որոնց յաջորդում է մի կիսաձայնաւոր: Սորա ձայնական պտոյտն սկսում է շեշտից բարձր և իջնում է շեշտի ձայնատախճանին:

Կայ և մի չորրորդ խաղ՝ անիւզատարան, որ երկրորդական խաղ է. սա ցոյց է տալիս բութից էլ ցած իջնող ձայն:

Գլխաւոր երեք խաղերը սովորաբար այսպէս են իւրար յաջորդում. իւզատա, սվարիտա և անիւզատա:

Ձայնի ել և էջը սովորաբար մի հնդեակ է:

Ընթացքը սա հասարակ ատախճանական է. գործածական թռչքներն են փոքր եռեակ և երեւմն քառեակ:

Ամանակը որոշում են երկու խաղով. երկար վանկի համար

դորձ են ածում մի ուղղահայեայ դիժ՝ | • իսկ կարծի համար մի վորք շրջանակ՝ 0 :

Ինչ վերաբերում է չափական կամ շնչառութեան խաղերին, սորա դեռ անյայտ են և ուսումնասիրուած չեն:

Յունաց առոգանութեան խաղերը.

Յունաց խաղերը դիւտը վերագրւում է Արիստոֆան Բիւլլան-դացուն (+ 180 Ն. Ք.), որի օրինակին հետևում են նորա աշակերտ Արիստարքոսը և սորա աշակերտ յայտնի քերականագէտ Դիոնիս Թրակացին: Սակայն շատ ուշ՝ Ե. դարում միայն, դորձաձուլութեան մէջ են մտնում, ինչպէս վկայում են Ե. դարից առաջ եղած անխաղ յիշատակարանները:

Քննադատութիւնը ցոյց է տալիս, որ յայները առողանութեան խաղերը վերցրել են հնդկիներէ: Եւ յերաւի, եթէ համեմատենք հնդկաց խաղերի հետ, կտեսնենք, որ նման են թէ ձևով և թէ ներքին բովանդակութեամբ. օր. այսպէս՝

Հնդկաց	Յունաց
1) Իւդատա 1	1) προωδία οξεία /
2) Անիւդատա —	2) » βαρεία \
3) Սվարիտա Կ Ը	3) » περιωπένυ Կ Ը
4) Երկար	4) » μάκρ —
5) Սուղ 0	5) » βραχέα Կ

Չայնի եւ և էջով էլ նման է հնդկականին: Դիոնիս Հալի-կարնացին (30 Ն. Ք.) ասում է. «Եթէ վրանը շեշտւում է, այն ժամանակ ձայնը հնդեակից բարձր չի դնում, և երբ բութ է իջնում, այն ժամանակ ձայնը նոյն հնդեակի հեռաւորութիւնից ցած չի իջնում»: Այստեղից արդէն պարզ է, որ ձայնական եւ և էջը հնդեակից չէ անցնում, ինչպէս հնդկացն էր:

Մեծ ապացոյց է և այն հանգամանքը, որ յայները դորձ են ածում այնպիսի խաղեր, որոնք իրենց լեզուի առանձնայատկութեանց պատճառով բոլորովին աւելորդ են, այն ինչ նորա հնդկիներէ մէջ իրենց նշանակութիւնն ու արժէքն ունին: Այսպէս են ամանակ ցոյց առող խաղերը. յունաց մէջ երկար ձայնաւորները որոշ են, որոնք և երկար տեղութիւն են պահանջում. սորա են γ (էտան) և ω (օմեգան). իսկ մնացածները կարճ են: Ուստի և ամանակ ցոյց առող խաղերը աւելորդ են:

Յայտնի են յունաց առողանութեանց մէջ նաև երկու հարգ խաղեր, որոնք իրենց սկզբնական նշանակութիւնը կորցրել են և այժմ լիզորական գործածութիւն ունին: Սորա են՝

Πνευματα

- 1) Προσθηα δαδεῖα
- 2) » ψαλγ,

Παθη

- 1) αποστροφος
- 2) ὁφεν
- 3) (υπο) διαστολη

Այս վերջին կարգը հէնց իրենք քերականագէտները առողանութեան մաս չեն համարում շատ անգամ:

Մեր առողանութեան խաղեր.

Մեր քերականագէտները առողանութիւնը համարում են վերծանութեան մի տեսակը. «վերծանութիւն ըստ ենթադրանքեան ... և վերծանութիւն ըստ առողանութեան՝ ի դեղեցիկ առնելոյ դուրսին ըստ հրամանի առողանութեանց» (2358 հ. ձեռ. Կար. ցուց.): Իսկ ի՞նչ է առողանութեան հրամանը. «Առողանութիւն է սրութիւն և բութիւն՝ կցութիւն և զատութիւն (յ)օղաւոր բացականչութեանց», ասում 2325 հ. ձեռ. այսինքն առողանութիւն է կոչւում յօդուած ձայները որութիւնը և բութիւնը՝ ել և էջը և ձայները կցուած կամ զատ-զատ արտասանութիւնը: Մի ուրիշ տեղ առողանութիւնը կոչւում է արուես և զարդ քանի, որ հակառակ չէ վերեւի որոշմանը:

Թէպէտ ամէն մարդ առօրեայ խօսակցութեան ժամանակ գործ է դնում առողանութեան օրէնքները, բայց երբ ձեռքն է առնում սաղմոս, աւետարան, այլ ևս իւր սովորական առողանութիւնը չի կարողանում այդպիսի վեհ և սովորականից բարձր ոճ ունեցող գրուածքները ընթերցանութեան ժամանակ գործադրել, կամ եթէ ուզում է գործ ածել, այն էլ սխալ կերպով: Մտէք մի գիւղական եկեղեցի, և կտեսնէք, թէ ինչպէս տէրտէրը, կամ մանաւանդ տիրացուները սկզբից վինչև վերջը կամ շնչատպաւ ձայնով են կարդում աւետարան, գիրք, փոխ, կամ եթէ շունչ են քաշում՝ քաշում են այնպիսի տեղերում, որտեղ ըստ յորովն անյարմար է:

Նոյն և աւելի ցաւալի վիճակի մէջ է եղել եկեղեցու սպա-
ռաւորութիւնը հին ժամանակներում: Ուստի և մեր սուրբ հայ-
րերը շատ հոգ են տարել աւուղանութեամբ կարգալու մասին,
որոնց անխոնջ ջանքերի հետեանք պէտք է համարել անշուշտ
մեր եկեղեցական գրքերի մէջ աւուղանութեան խաղերի այնքան
հարուստ գործադրութիւնը:

Բայց ո՞րտեղից էին այդ խաղերը, որոնցից այդպէս սիրով
օգտուեցան մեր հայրերը: Այդ հարցին կարող ենք պատասխա-
նել, եթէ քննենք այն աղբիւրները, որտեղ այդ խաղերը և դոցա
գործադրութիւնն են նկարագրուած:

Նրկու աղբիւր ունինք մեր խաղերի մասին. առաջին՝ Արիս-
տակէս զըչի՝ որ նոյն Լաստիվերտցին պիտի լինի*, բերած հա-
տուածք, և երկրորդ՝ մեր քերականութիւնները:

Արիստակէս զըչի հատուածը տալիս է մեզ մի շարք բոլոր-
րովին նոր անուաններ, ինչպէս ցածու մ ընթերցողը կտեսնէ, որոնց
բացատրութիւնները սակայն չենք կարող տալ ձեռագրի պա-
կատ լինելու պատճառով: «Ե իսկ անգաւոր զքերթողական գծիցդ
կարգուած և զբաղմայոյլ խըմբիցդ շարժուածք յորովիւք բանիւք
և բաղմամանծայ բայիւք նոցին վերտառութեամբ արտակեր-
տել շաղկապելով զմի առ միոյ. զի որ ոք ոչ գանգաղեսցի տքնել
յիմաստս յայտ վարժաւոր առ ի մակացութիւն զըոց աստուա-
ծայնոյ, կարասցէ անսայթաք սոքաւք տրոհել ըստ որոշման զնա-
հողակին, և զյանկաւոր, և զյոհմամասնայ զյեռանիւսիցն իսկ
զյանգուածսն, առ ի միմեանց սուրբ և յոտակ բացատրել: Առ-
քաւք թէ ոք տքնէ, սասողիւ իսկ ճանաչէ որիչ որիչ և զտեղ-
եաւն պիտանին և զիւրական գերալրութեամբն գերունակ զգիրս
գլխագիր, զանեւեսն և զեւեսաւորն. իսկ և Տէր ունի զշեշտաւորն,
զհե/նգն և զնա՛րցուի, զնա՛ւո և զո՛յծ: զգա՛ւի, և զգիր՝, զսո՛ր,
և զկիսասո՛ր, որ է ներհաբուրդ, զբայասս, զմիասիփ, զեր-
կու սիփ, որ ասի տուն, զսարո՛յի, զեմբամնա՛ւ և զգրադարս-
սըն՝. բովանդակ լըիւն զսկսման աղիցդ և զկատարածին, հան-
դերձ սեպհական և հմտական եթ-կապովքն, և ոչ այլ ընդ այլոց
եթերով խամբացուցեալ զգիրսն...»:

Թէ Արիստակէս գրեւը ինչ աղբիւրներ է գործ ածել, չենք
կարող հաստատ բան ասել:

Աւելի պարզ են քերականութեանց աղբիւրները: Ամենահին
քերականագէտները համարուում են Դուրիթ վիլլիստիան, Ստե-
փաննոս Սինեսցին՝ երաժշտապետը, Գրեգոր Մաղխաթրոս, Վաթ-

* Բս չ. Զարբանակսնի.

դան, Յովհանն Երզնկացին և այլք: Սոքա բոլորն էլ իրենց քերականութիւնները կամ գոցա մեկնութիւնները գրելիս օգտուած են ամենամեծ չափով յունաց քերականութիւններից. օր. Գրիգոր Մաղխտորոսի քերականութիւնը այսպիսի խորագիր ունի. «Գրիգոր Մաղխտորոսի ... մեկնութիւն քերականութեան, զոր եղեալ է զայլոցն, և այլ ևս յաւելեալ յիւրոց իմաստից»: «Չայլոցն»-ը ամենայն հաւանականութեամբ յունաց քերականագէտներին է վերաբերում, որոնց գրուածքներին նա շատ լաւ ծանօթ էր:

Ապա Երզնկացին, որից մեծ մասամբ պիտի քաղենք մեզ հարկաւոր տեղեկութիւնները, գրել է Երկու տեսակ քերականութիւն. մէկը լիկ պարզաբանութիւն է Գիմնէսիոս Թրակացու՝ մեզ արդէն յայտնի Արիտարքոսի աշակերտի, քերականութեան, Մաղխտորոսի և Նսայի վարդապետի մեկնութեանց համաձայն, և միւսն աւելի ընդարձակ, էլի նոյն աղբիւրներից, որոնց մէջ մտնում է, ինչպէս ինքն իւր յիշատակարանում յիշում է, և վերոյիշեալ Արիտակիսի «վերլուծութիւնը»ը. դրում է Յակովբ Կաթողիկոսի խնդրանքով *:

Մնացած քերականութիւն գրողները, մանաւանդ վերջին գրաբերը՝ արդէն վերոյիշեալ քերականութիւններից փոխադրութիւն կամ արտագրութիւն են անում:

Ուրեմն մեր քերականագէտները ըստ յունական քերականութեան են ձևակերպել իրենց ձեռնարկները, և վերցրել են այն, ինչ որ նոցա կարելու է քուացել: Եւ ի՞նչ կար աւելի կարեւոր և ժամանակի պահանջ, քան հէնց առողանութեան օրէնքները և նոցա ծառայող խաղերը՝ այն նշանները, որոնց մեր մէջ չլինելու պատճառով նոքա իրենց աշակերտներին սովորեցնելիս, ի սպասաւորութիւն եկեղեցւոյ շատ անգամ նոյն խոյ ապարդիւն արլւն քրտինք էին թափել: Եւ նոքա վերցնում են այն, թուով մօտ 10-ը, խաղերը, որոնցից կախուած էր առողանութեամբ կարգալը:

Թէ յոյներից են վերցրած խաղերը, բացի այս հանդամանքից, սպացուցանում են և շատ ուրիշ փաստեր, որ յետադայում հետենէ ընթերցողը: Առ այժմս կարող ենք ասել, որ խաղերը անցել են մեզ յոյներից ամենայն հաւանականութեամբ մեր քերականագէտների և նոցա կազմած քերականութիւններն իջնոցով:

Թէ երբ են մտել առողանութեան խաղերը մեր մէջ և գործածութիւն դառել, դժուար մասին հնից ոչ մի տեղեկութիւն

* Ջարբախաշ. 760—761:

չունենք: Սահայն քրքրելով ձեռքի տակ եղած ձեռագիրները՝ կարելի է մի մօտաւոր եզրակացութեան գալ: Մայր Աթոռի մատենադարանի այն եկեղեցական ձեռագիրները, որոնք թ. Գ. դարից սկսած յետագայ դարերին են պատկանում, ըստին էլ խաղաւորութեամբ են. սահայն 13-րդ դարից քանի յետ ենը գնում, ձեռագիրների թուի հետ պահպանում են նաև դարձածութեամբ խաղերը, թէ որակով և թէ քանակով. և վերջապէս ոչ մի խաղ չենը գտնում Վաղարեան ձեմարանի հրատարակած լուսատիպ աւետարանի մէջ, որ գրութեամբ է 887 թուին, և ամենահինն է համարւում մեր ձեռագրերի մէջ (ի բաց առեալ Երուսաղէմէնը*, որ այնքան էլ հաստատ չէ): Նոյն խոյն հէտադրութիւնը կարծէք նոր է մտել և նոր սկսուել. երկու նշան է գործ ածուում՝ մէկը տողի վերէն է զրւում օր. այսպէս՝ կամ, կամ, կամ, և համապատասխան է միջնակէտին և վերջակէտին. իսկ միւսը, որ զրւում է տողի ցածի մասում օր. կամ, համապատասխան է բոլորին և ստորակէտին: Օրինակներ. 1) Յուդա ծնաւ զՓարէս և զԱրաթամայ. Փարէս ծնաւ զԵղիշ. Եղիշ ծնաւ զԱրամ. Արամ ծնաւ զԱմինադար. 2) Երանի հեզոց, զի նորա ժառանգեցին զերկիր:

Այստեղից կարող ենք ենթադրել, որ խաղերը մինչև թ. դարի վերջերը հաւանօքէն դեռ մուտք չեն դրծել մեր երկրը, կամ եթէ մտել են՝ մենաշնորհ են եղել մէկ երկու գիտնական, յունական դպրութեանը ծանօթ վանականներին համար: Ուրեմն այն ենթադրութիւնը, որ անում են շատերը, թէ խաղերի դրծածութիւնը թարգմանչաց ժամանակներից է սկսուել՝ անհիմն է և սխալ, քանի որ մենք հէնց թ. դարու վերջերից անխաղ ձեռագիր ունենք:

Առաջին անգամ խաղ ենք տեսնում՝ յայտնի փղոսկրեայ աւեսարանի մէջ, որ գրութեամբ է 987 թուին: Ուրեմն Առողանութեան խաղերի գործածութիւնը հաւանականօրէն սկսում է 887—987-ի շրջանում՝ 10-րդ դարում:

Թէ ում ձեռքով են մտել խաղերը, այդ էլ չենք կարող հաստատ ասել: Նախ այն ասենք, որ 987-ից յետոյ եղած քերականագէտներին ներմուծածը չէ՝ այդ պատիւը չի պատկանում ոչ Մաղկոտրոսին (11 դար), ոչ Վարդանին (+ 1271) և ոչ Յովհան Երզնկացուն (1250—1326) ևլն. իսկ 987-ից առաջ ունենք Համամ Արեւելի, որից օգտուել է Երզնկացին, Ստեփաննոս Սև-

* Եւ Մեծ—Շենի աւեսարանը, որի հնարքունի անկասկածելի է:

նեցին՝ 8-րդ դարում և ե. դարում Դաւիթ վելլիսովան: Սրանցից հասուկատորներ են մնացել այս կամ այն քերականութեան մէջ, ուստի և ոչ մէկի համար չենք կարող տեսել հաստատ, թէ սոս և մտցրել առողանութեան խաղերը:

Մեր առողանութեան խաղերը, ինչպէս և յունացն էր, բաժանւում են ըստ սեռի չորս կարգի՝ Ոլորակ, Հագագ, Ամանակ և Կիրք: Սակայն կան քերականութիւններ, որոնց մէջ չորրորդ կարգը՝ կերբը չկայ, ինչպէս հ. 2326 և 2322 ձեռագր. յետոյ Սիմէօն Զուգայեցու կազմած քերականութիւններէ մէջ, որոնք լատինական քերականութեանց հետևողութեամբ են կազմուած:

Ոլորակ.

«Ոլորակն է, ասում է Երզնկացին, բացականչութիւն պատկանաւոր ձայնի, թէ ըստ վեր սաստութեանն շեշտիւն, թէ ըստ հարթութեան բիւն, թէ ըստ պարբերութեան պարուկաւն»: Ուրեմն ոլորակ է կոչում խօսակցական կամ թիւ ընթերցման ձայնը, որ երբեմն բարձրանում և դառնում է շեշտ, երբեմն իջնում և դառնում է բութ, և երբեմն ել և էջ անում, որ կոչւում է Պարայի:

Քերականագէտներն մէջ մէջն առարկայ է եղել այն խնդիրը, թէ ոլորակը առաջ պէտք է դնել, թէ կէտը, և Երզնկացին պատասխանում է, թէ ոլորակը առաջ պէտք է դնել. «Տակաւին վարդապետական յեղանակաւ ի վերժանութեան մասունս խաղաւոր է ոլորակն և կէտն՝ զոր պիմ գոլորակն սահմանաւ ձանուցանէ: Բայց ասարակուսին սմանք թէ ընդէ՞ր արդեօք զոլորակն կէտին նախադասեաց. ասեմք, զի հարկաւոր է ասացածին, նախ ոլորակին ունեւ զկարգ՝ և ապա կիտին. որպէս առյապական երամբ նախ վերանան եւ ապա իջեալ հանգչին»:

Ոլորակը երեք տեսակ է. «Քանզի բանաւոր կենդանեացս ձայն երեւքս սցողելք յաւղի՝ օեօսիւն, որ է սուր, բրիւն, որ է կարճ կամ ծանր, և պարուկաւն, որ է շրջումն վերուստ ի վայր»:

Շե'տ

«Շեշտ՝ որ օքսիա», ասում են մեր քերականութիւնները: Շեշտը ցոյց է տալիս ձայնի վեր բարձրանալը. «Վեր սատտէ և սրէ ի բառն զձայն վանկին, որոյ վերայ դնի. օր. Սահակ. Պէտրոս. ինչ. (Կղեմ. հ. 778 ձեռ.)»: Սակայն թէ քանի աստիճանի, կամ դոնէ ընդհանուր սահմանը՝ թէ ինչքան տարածու-

թեան մէջ է ձայնը իւր ոչորումներն անում, չեն ասում մեր քերականագէտները:

Նեշտի գործածութեան տեսակներն են. «Վեր ստատանայ շեշտին» որ է բարձրանայ, նախ բնութեամբ՝ յորժամ ձայնաւորաց այսոցիկ պատահի, որք են շեշտը, *ս, է, լ, քանզի* յորդեւաի ունին զձայնն, որ և վերստատ ասի, և ք. յորժամ ոտքա ընդ ինքեանս տռնուն զձայնորդսն՝ որք *ս՛չ նեղեն զբերանն և զձայնն. ասին և նոքա յորդք և են այսք, սո՛ղ, սո՛ղ, սո՛ղ, սո՛ծ և կամ գո՛ղ, գո՛ղ, ծո՛ծ, լո՛ւ, լո՛ւ և այլ սոյնպիսիք: ... և ք. ձայն յորդեւաի յոր և իցէ ձայնաւորս և ի հե՛ղս՝ ըստ ենթադրութեան տեղւոյն, ի բողբեւն կամ ի սասաւնն, կամ ի հրամայելն, կամ ի թշնամանեւն կամ յողորելն, և այլ սոյնպիսիք, որք են մասունք ենթադրութեան՝ տռնուն վերստատութիւն՝ յորդք ըստ շեշտի»: Ուրեմն շեշտը զըւում է նախ բնութեամբ և ի ձայնաւորների վերայ. երկրորդ երբ այս ձայնաւորներն կցւում են այնպիսի բաղաձայնեք, որոնք չեն նեղում բերանը և ձայնը. և երրորդ զըւում է այնպիսի ձայնաւորների վերայ, որոնք «ըստ ենթադրութեան տեղւոյն» արայայտում են բողբ, սաստումն, հրաման, թշնամանք, ողորմանք:*

Նայելով այն բանին, թէ շեշտը բառի որ վանկի վերայ է՝ ըստ այնմ շեշտութեամբ բառերը գանադան անուններ են կրում: Եթէ շեշտը վերջին վանկի վերայ է, բառը կոչւում է յանկաւեւակ. եթէ վերջնիկ վանկի վերայ է՝ յարաւեւակ. օր. «Պէտրոս». եթէ վերջնիկ երրորդ վանկի վերայ է՝ նախալարաւեւակ. օր. «Գլխիկոն»:

Այս անունները թարգմանութիւն են յունական համապատասխան *οφισονισ*, *պարοφισονισ* և *պροպροφισονισ* անուններին. նաև շեշտի գործածութիւնը յունական շեշտերի գործածութիւնն է, որի գէմ բողբում են մեր բոլոր ձեռագիրները ամենահինց սկսած, թէ շեշտը հայոց գրական լեզւում միայն վերջին վանկի վերայ է գրւում: Եւ այդ պատճառով է, որ այդ օրէնքներն արատաւոր դերականագէտները երկրորդ և երրորդ վանկի վերայ շեշտադրութեան գործածութիւնը ցոյց տալու համար վերցնում են յունական բառեր՝ «Պէտրոս», «Գլխիկոն», չգտնելով հայերէնի մէջ այդպիսի շեւ ունեցող բառեր:

Ձանադան քերականագէտներ այլ և այլ տեսակ են շեշտը գրում. ինչպէս՝ / .) . ʹ . ʹ . ~

Բութ՝

Բութը յունական վարիսն է, հետեւեալ բացատրութիւններն

ունի. «Իսկ ասելն ըստ հարթութեան բթիւն, շարունակում է նրդնկացին, ցուցանէ զի որք հարթ ձայնք են, և ոչ յորդ և սուրբ, բութք ասին»:—«Բութ՝ ընդդէմ շեշտին, զձայն վանկին հարթ է և ի վայր խոնարհեցուցանէ, որ զան. արդ՝ (կղեմ.)»:—«Բութ զձայն վանկին հարթ է և ի վայր խոնարհեցուցանէ» (Ջ 325 ձեռ.):

Այս տեղեկութիւններէ կարելի է եզրակացնել, որ բութք ինքն ըստ ինքեան հարթ, այսինքն հանգիստ, խաղաղ ձայն է ցոյց տալիս և յատկութեամբ յորդ և սուր չէ: Իսկ շեշտի համեմատութեամբ նա ձայնատեղանով ցած է:

Նա զանազան տեսակ գործածութիւն ունի. «Նախ առաջին տառիւքս այստրիւք, բէնիւ, սէիւ, ո իւ. զի ըստ նեղութեան շրթանցն ձայնք սուր նեղք և տըհալք են. երկրորդ ի վազառութեանց, և դ. ի մասունս նեթադատութեանց»: Նմանապէս ձայնաւոր տառերէ կը, ու, աւ տառերը բութ են առնում շրթունքները նեղացնելու պատճառով:

Հետաքրքրական տեղեկութիւն է տալիս բութի գործածութեան մասին Վարդան. «Իսկ բութն բաղում անգամ զկցի ի վերայ շարակարգեալ բանիցն կամ ի սկիզբն կամ ի մէջն. բայց յորժամ ի կատար հասանէ, բութն ի շեշտ փոխի, զի զիւրական ուրակ է և ոչ սաստիական»: Թերևս մի ակնարկ է այն բանի, որ նախադասութեանց վերջը, ինչպէս տեսնում ենք մարգարէութեան, աւետարանի ընթերցման ժամանակ, ձայնը բթի չի հանդուժում, այլ նորից բարձրանում է շեշտի:

Բութի մասին վէճեր են եղել, թէ սա իսկապէս ոչորակ չէ, օր. Վարդան այսպէս է բացատրում. «Բութն՝ ոչ է իսկապէս ոչորակ, այլ փաղառնական», որովհետեւ ընդամէնը երկու ամանակ կայ, որոնցից երկարը համապատասխանում է պարոյկին, իսկ սո՛ւղը շեշտին:

Վարդան բթին այսպիսի մակդերներ է տալիս. ծանր. խոնարհ, մանր. այս բառերն ևս թարգմանութիւն են, օր. ծանր—*βραχύν*:

Բութի ձևերն են՝ Բ:

Պարոյկ

Պարոյկը բարդ խաղ է և կազմուած է շեշտից և բութից: «Բանիւ ոչ այլ ինչ է պարոյկի՝ քան թէ սուր ունելով զսկիզբն և բութ զվերջն, որ և զայանայ յերկուց ձայնիցն, որպէս ի սեւէ և ի սպիտակէ գորշն»: Եւ այդ բարդ կազմութիւնը բնական է, որովհետեւ նախ մեր ձայնը յօդաւոր է՝ ամէն ինչ հատ—հատ չի ասուում, այլ կապով. և երկրորդ՝ լեզուի ձայնաւոր տառերը

տարբերութիւնեց է յառաջ գալիս, ամէն ձայնաւոր միակերպ չի հնչւում. «Բարձեալ մերս ձայն յօդաւոր է, որպէս ցուցաւ, ոտիս տառիցն զանազանութեան և բարախման և երկւաման գոչմանս մերոյ»:

Պարոյկը շեշտից և բութից կազմուած լինելով, հետևապէս և իւր մէջ պիտի միացնէր այն երկու խաղերի յատկութիւնները՝ բարձրութիւնը և ցածութիւնը, յորդութիւնը և հարթութիւնը, և այդպէս էլ է. «Ջյորդ եւ նուազ, ի մի զիւր կամ ի հեղ, կամ անուն, կամ ի բան, զի սկիզբն յորդե՛ և ի վերջն սլի (երջնե)»:—«Պարոյկ է ել և էջ ձայնի ի միջ բառին, որ ելաւ զանէ զյորդն ձայն ի սկզբանն և խոնարհե ի վերջնումն» (Կղեմէս):

Ձայնը պարոյկանում է 4 եղանակով, ասում երդնկացին. «Նախ բնութեամբ երկարացն՝ որպէս ցուցաւ, որք էն է՛, օ՛ և վասն այսորիկ պարոյի, զի յեթն խոնարհին երկուցունց վախճանն, և ելաւ զանէ զյորդ ձայնն ի սկիզբն՝ այսպէս է՛ը, օ՛ը, վասն զի երկուց ձայնաւորաց զտեղի ունին: ...—բ, պատահմամբ պարուկանայ, յորժամ երկարաբառացն զիսկ, և էն այսը՝ աւ, եւ, էւ, իւ, ու, աւ, էի, օի, վասն բեկանելոյ սոցունց զձայնն. իսկ գ. ի սուր ձայնորդսն պարուկանայ, որպէս՝ յալը, յեչ, յիւ, զի յորժամայն բաղաձայնքն զնին ի վերայ նորա, ի հեզորն որ զշրթութունն նեղեն և զձայնն, թէ 1 զիւր եղիցի, թէ 2 և թէ 3, պարոյիք էն՝ օր. աբբ. իսկ վ. պարուկանայ ձայնն, ի զօրութենէ ենթադրութեան բաղում մասանց, որպէս առացաւ, ի խանդաւառաբէն, կամ յաշխարհէն ևլն» *:

Կան ձեռագիրներ, որոնք պարոյիկ գործածութիւնը միայն հարցադան դարձուածքների կամ բառերի վերայ են դնում: Այսպէս օր. հ. 2307 քերականութիւնը՝ ՊԳ. թուականի, ասում է. «պարոյկը զբւում է հարցականների վերայ, որովհետեւ զորս նա ի որ երկարաբառ էն և երկար դ հարցականի ձայնը պարոյիկ գործութիւն ունի: Նաև հ. 2317-ն ասում է. «Պարոյկն ի վերահարցականացն է անի»:

Նայելով թէ պարոյկը բառի որ վանկի վերայ է, ըստ սցնմ էլ բառը զանազան անուններ է կրում. ֆանկապարոյի, երբ պարոյիկը վերջին վանկի վերայ է գրւած, օր. որպիսի,՝ Նրակէ՛ն. ֆարապարոյի, երբ վերջնթեր վանկի վերայ է գրւում. օր.

* Մանօթ. Բնութեամբ երկար ասուերը է և օ, որոնք անընմառք (քիմքին չկալող) են կոչւում մեր քերականութեանց մէջ, նոյն յունաց ղ (էտան) և օ (օմեդան) են. շատ անգամ օ-ի տեղ հէնց օ-էլ գրւում է. յաճախ էլ օ՝ օմեդան ոչ թէ օ-ի է թարգմանած, այլ ով-ի:

Պաշտոն: Երբեմն և Նախապարտադրոյի, երբ երրորդ վանկի վերայ է դրւում, վերջինից հաշւած, օր. «յո՛վնէպոս», «Վերդէոս»:

Այս անունները թարգմանութիւն են յունարէն պերիպոսմենոն և պրոպերիպոմենոն բառերի. նոյնպէս և զործածութիւնը յունական է:

Այսպիսի մահդերներ են արւում պարոյկին՝ պարբերութիւն, օրգաբերութիւն, օրգառ. այս բառերը, ինպէս և պարոյի բառը յունար. περισπόμενον կամ լատին. circumflex բառի թարգմանութիւններն են:

Պարոյի և ևերը՝ Ը. Բ.

Հագագ.

«Հագագ՝ որ շուկն առնու», ասում է հ. 2297 ձեռագիրը: Ուրեմն ըստ էութեան հագագը պիտի ցոյց տայ, թէ մարդ ինչպէս հառածները պիտի բաժանէ մի որ և է եղանակ և որ տեղերը շունչ քաշէ: Սահայն ինչպէս Յունաց մէջ, այնպէս և մեր մէջ, հագագային խաղերը այդ նշանակութիւնը կրցրել են և չափին ծառայող խաղերը այժմ բոլորովին երկրորդական լեզուական նշանակութիւն ունին:

Հագագի համար երկու տեսակ խոյ է գործածւում. րա՛ւ և սո՛սկ: Երջնկացին ասում է. «Նւ պիտոյ են սորա ոչ ի ձայնաւորսն՝ այլ յանձայնս, որք խոշոր և յողորի բարբառ արձակեն, խոշոր ի թա՛ւիցն, սղորի ի լերկիցն. և են թա՛ւք թ՛. ի՛. ք՛ և լերկ պ՛. կ՛. տ՛: Արդ ի վերայ սոցա եղեալ առողանութիւնք, զի մի արասցէ զքարն՝ կար, և զթա՛ւն՝ զաօ ևլն.»:

Մի ուրիշ տեղ հակառակ գործածութիւն ենք գտնում. հ. 2370 ձեռագրում ասում է Վարդան. «Թա՛ւն ի վերայ ձայնաւոր գրոց թաւացելոյս՝ սո՛սկ ի վերայ ձայնաւոր գրոց սոսկացելոյ. եր. 76^{թ.}»։ Սահայն ոչ մի օրինակ չի բերում, որից կմանանք, թէ ինչպէս է ձայնաւորը թաւանում և լերկանում: Նւնա չէր էլ կարող բերել, որովհետեւ թարգմանում է յունական Սյլիբիսուս ասպետի և Սյլիբիսուս լեկիսի նշանակութիւնը: Սպիւրնուս ասպետը յունաց մէջ նշանակութիւն ունի և Խ-ի տեղ է ծառայում. օր. ἀρπάζω: Իսկ մենք հ տառը ունինք. ուրեմն չէր կարող Վարդանը հարկը գրելու փոխարէն արեւը գրել իրրեւ օրինակ:

Անտեղի է նաեւ Երջնկացու բացատրութիւնը, որովհետեւ եթէ աշակերտը չգիտէ արտասանել թաւ տառերը, «ուժգին իրար բախելով զշթունս կամ զլեզուն» (Վղեմ.), և կամ լերկ տառերը

ըը, որոնց արատաոնելու ժամանակ «հանդարտելու իջնեն շրթունքըն կամ թոյլ շարժեցի լեղուն», ուրեմն չպիտի զիտենար արատաոնել նաև այն դէպքում, երբ ¹ Դնշաններով է կարգում:

Մի քիչ խելքին մօտիկ դորժածութիւն է ւնի վերաբերմամբ եղած օրէնքը. հ. 3325 ձևը. «Թաւն՝ յորժամ ւնն ըստ կիտաձայնի բաղաձայնից վարի, զնի ի վերայ առ ի զատանել ի ձայնաւ որէն. օր. հաշիւ»: Սակայն սորա համար էլ միայն թաւն էր հարկաւոր, սակը բոլորովին տեղ չունի այստեղ:

Թաւի ձևերն են՝ Բ. Ի. Դ. Զ.

Սակի ձևերն են՝ Դ. Ի.

Ամանակ.

Թէ խօտակցական լեզուի և թէ թիւ ընթերցանութեան մէջ մենք ամէն տառ, ամէն վանի, ամէն բառ նոյն արադու թեամբ չենք տեսնում, այլ որը երկար, և որը կարճ: Այդ պատճառով էլ ամանակ ցոյց տուող նշաններ երկու են. երկար և սովոր:

Երկարը դուռն է երկար ձայնաւորների և վանիների վերայ: Արդ, որոնք են երկար ձայնաւորները և վանիները: 1) Բնութեամբ երկար ձայնաւորներն են՝ է և օ. սորա աստուածային են կոչում: 2) Երկար են ընութեամբ երկարացածները: 3) Երկար են դրութեամբ ա. ը. ի ձայնաւորները: Սորա երկամանակ են՝ կարող են երբեմն իբրև երկար և երբեմն իբրև սուղ զորժ ածուել: Երկար են, եթէ սոցա յաջորդում է այնպիսի բաղաձայն, որ չի նեղում շրթունքները: 4) Դրութեամբ երկար են այն ձայնաւորները, որոնց յաջորդում են մի վանիի կամ երկու վանիի և կամ երկու բառի զուգորդութեանց մէջ երկու կամ աւելի բաղաձայններ. օր. մարդ. ոտիք. տատրակ. ձագոսակ. դեահանդարա: 5) Երկարանում են ձայնաւորներ նաև այն դէպքում, երբ նոցա յաջորդում է կրկնակ*:

Սովորը դուռն է կարճ ձայնաւորների և վանիների վերայ: 1) Սուղ են ե. ո. և ձայնաւորներն ունեցող այն վանիները, որոնք հատարակ բաղաձայնով են վերջանում: օր. «ներոյ»: 2) Սուղ են երկամանակները՝ ա. ը. ի, երբ սոցա յաջորդում են հասարակ

* Ծանօթ. Կրկնակ են կոչում այն բաղաձայնները, որոնք իտիպէս երկու բաղաձայնի միացումն են կազմում: Այսպիսի կրկնակ բաղաձայններ են՝ զ. ւ. խ. շ. չ. ջ. ու. ց. տառերը:—Այդ կրկնակը կարող է լինել թէ նոյն վանիի մօտը, ինչպէս քոյճ, թէ յաջորդ վանիին՝ անատ, և թէ յաջորդ բառին՝ հանդո գմեղ:

բաղի, բայց ձայնն ամփոփող բաղաձայներ: 3) Սուղ է վանիք, եթէ հէնց ձայնաւորով է վերջանում՝ երբ այդ ձայնաւորը երկարաբաւ է և նորան բաղաձայն չի յաջորդում. օր. թի. մի. նա. է. ո. 4) Սուղ է վանիք, երբ բնութեամբ երկար ձայնաւորներին ու երկարաբաւներին յաջորդում է մի ուրիշ ձայնաւոր համ մի ամփոփող բաղաձայն: Օր. եւա. ա-ն հարձայնում է եւ-ին և օդ, ուր դ-ն հարձայնում է օ-ին *: Երկարի ձևերն են՝ ~, Դ, Սուղի՝ օ:

Կիրք.

Կիրքի նշաններն ևս, որպէս հագագէնք, վաղուց իրենց իսկական նշանակութիւնը կորցրել են: Ուստի և հ. 2309 ձեռ. բաժանում է ամբողջ աւուղանութիւնը երեքի՝ հագագն ու կիրքը միացնում է ճեանակ անուան տակ, որի նշաններն են բաւ, մակակէս և եմբամնայ, որով ստորը, որ կէտագրութեան մասն էր և սոսիք, որ բոլորովին անպէտք էր, դուրս են ընկնում:

Սոյորարար կիրքի համար երեք նշան կայ. 1) Ապարա՛րց կամ մակակէս. 2) Եմբամնայ ~ և 3) Սսոռաւ՝ կամ ճեմբեւահաւ:

Ապարա՛րցը զրոււմ է ի՛ նախդրի վերայ բառից բաժանելու համար. ապա ղ-ի վերայ, երբ չ պէտք է կարգաւ. և երբորդ՝ զրոււմ է այն աեղերում, որտեղ ա-ն ղեղչում է, ուստի նշանը Այրաթարց է կոչուել, օր. «վեր՛-բերսղ»:

Ենթամ՛նան՝ նախ կապում է այն բարդ բառերը, որոնք ձայնաւորով չեն միացած. ինչպէս օր. երկ-ձայն. և երկրորդ, զըր-ւում է աղագարձութեանց ժամանակ. օր. դը-թած:

Սսոռաւ՛ն՝ կէտագրութեան մաս կազմելով մանում է և աւուղանութեան նշանների մէջ, ասում է երջնկացին, «որով յայտնի լինի, թէ վարդապետութիւն կիտին խառնէ յաւուղանութիւն: Սսոռաւ՛ն զանկատարութիւն տրամախոհութեան ցուցանէ. օր. ոչ ես, այլ շնորհն Աստուծոյ»:

Այս երեք նշաններն ևս իրենց զործածութեամբ և ձևերով համապատասխան են Յունաց պաֆօսի խաղերին՝ ἀπὸ στρωφῶς-ին, στρέφ-ին և δις στρόχους-ին:

Կիրքով վերջանում են մեր քերականութիւնների տուած

* Ծանօթ. Քերականութեանց մէջ վանի բառը երեք կերպ է կոչուում. «վանգ», երբ ձայնաւորը մի կողմից է բաղաձայնով ներփակուած. «փաղառութիւն», երբ երկու կողմից և «սոսկ վանգ», երբ բոլորովին բաղաձայն չկայ. հ. 2357 ձեռ.:

տեղեկութիւնները առողջանութեանց խաղերի մասին: Այդ տեղեկութիւնները ի մի ամփոփումը և ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ մեր քերականագէտները ինչ որ գտել են յունաց քերականութիւնները մէջ վերցրել են անխիւր կերպով:

Սակայն ամեն ինչ իրրեւ օրէնք դրուելով դործնականութիւն չի դառնում: Այն ըստը, որ աւելորդ են մեր լեզուի համար կամ ջոտար և ի դուր ընեն կարող են դառնալ, դործնականը մէջ դուրս են ձգում:

Ուստի և առողջանութեանց խաղերը դործնականը մէջ տարբեր դործածութիւն ունեն.

Ա) Շեքսը դուռն է բառերի վերջին վանկի վերայ. ինչպիսի ձայնաւոր ուզում է լինի այդ վերջին վանկը եւ այն էլ ոչ ամեն բառի, այլ տրամաբանական կամ քերականական շեքս ունեցող բառի վերայ:

Օրինակներ փղոսկրեայ աւետարանից. «Հայր արդարեւ աշխարհ զքեզ ո՛չ ծանեաւ՝ այլ ես զքեզ ծանեայց. — Ձե՛ք իցէ հաւու խօսեցեալ. — վայ՝ ձեզ. — մի՛ հաւատացէք. — բայց ասե՛մ ձեզ. — է որ հարկւր. — է որ վաթսո՛ւն. — ա՛յնպէս եղիցի և ազգիս այսորիկ չարի»։ Հ. 155 և 156 ձեռագիրների երկաթագիր պահպանակից, ուր շեշտը երկարի ձև ունի. «Բայց զայս գիտաջի՛ք. — Եւ դուք եղերուք պատրա՛սար. — ասէ՛ր Պե՛տրոս. — ո՛չ գիտեմ զձեզ ուստի էք»։ Հ. 153 աստուածաշունչ. «Եւ երկիր է՛ր աներևոյթ և անպատրաստ. և խաւա՛ր ի վերայ անդնդոց. — Եւ ասա՛ց Աստուած եղիցի լոյս և եղև լոյս»։

Բ) Պարոյկը դուռն է հարցականների վերայ, ինչպէս մի քանի քերականութեանց մէջ ևս աստուած էր օր. փղս. աւետ. «Զի՛ լաս. — ընդէ՛ր ոչ կարիցեմ. — Ձանձն քո դիցե՛ս. — ուստի՛ ունիցիս. — ո՛րք ի ձէնձ կամիցի. — Զի՛նչ առաւել առնէք»։ Երկթ. պհպնիկ. «Զի՛ է. ո՞ւր են. ո՞ պատմեաց. — կերա՞ր արդեօր. — ո՞չ ապաքէն. — Զի՛նչ մեծութիւն»։

Գ) բոլքը ամեն տեղ դուռն է, երբ ձայնը ցածրանում եւ բնդհասւում է ըստ ներքին բովանդակութեան բնագրի. Օր. փղս. աւետ. «աշխարհ զքեզ ոչ ծանեաւ՝ այլ ես զքեզ ծանեայց. — Ասէ՛ց ցնա Յիսուս՝ տո՛ւր ինձ ըմպել. —

Այլ ես ասեմ ձեզ՝ սիրեցէք զթշնամիս ձեր»։ Հ. 153 առ-
տուածաշունչ. «Եւ կերար ի նմանէ՝ անխճեալ լիցի երկիր
ի դործս քո. — և արդ՝ աւանիկ»։

Գ) Հագագից միայն քա՛նն է գործ ածուում եւ այն էլ այն
ւ սառերի վերայ, որոնք իբրեւ զ պէտք է հնչուեն։ Օր. «Աղա՛ւնի.
— [Թեա՛ւոր. — մարմնա՛ւոր» և չն։

Ե) Ամանակներէից սուրբ գործ է ածուում երբեմն ք-ի վե-
րայ, մանաւանդ տղադարձութեանց ժամանակ. երբեմն ա-ի վերայ։
Օր. «Ը՛նկու՛նք. անբժը՛շկելի. — Եւ ա՞օսէ Տէր ցՅիսուս.
— Եւ ա՞յս են [Թագաւորութիւնք. — Եւ որպէս ա՞ռ Ռո-
բովամ»։

Զ) Երկար պարզ գործածութիւն չունի, որովհետեւ ձեռով
սփռուած է շեշի ձեւերի հետ։

Է) Կիրքի նշանները գործ են ածուում իբրեւ գրութեան օժան-
դակ գծիկներ։

Սպ. Մ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԶԻՐԱԿԱՆՐՅՈՂ ՆԱԽԱԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Ընդունակ եւ անընդունակ աշակերտների մասին).

„Вѣстникъ Воспитанія“ ամսագրի այս տարուայ սեպտ.
համարը ծանօթացնում է մեզ Նէապոլի համալսարանի ման-
կավարժութեան ուսուցչապետ Ֆօրնէլլիի մի գեղեցիկ և հե-
տաքրքրաշարժ յօդուածի հետ, որ թարգմանուել է գեր-
մաներէնի՝ Kinderfehler ամսագրում։ Յօդուածը կրում է
«Չիրականացող նախագուշակութիւններ, մանկավարժի գի-
տողութիւնները և խորհրդածութիւնները աշակերտների հո-

դեկան կեանքի վերայ» վերնագիրը և նուիրուած է կեանքի մէջ յաճախակի կրկնուող և սովորականի շարքն անցած այն զարմանալի երևոյթի ուսումնասիրութեան, թէ ինչպէս շատ անգամ դպրոցներում անընդունակ ապուշ և անպէտք համարուած և այդ պատճառով արտաքսուած աշակերտներից շատերը կեանքի և տուհասարակ գործի մէջ աւելի յաջողութիւն են գտնում, առաջ գնում, փառաւոր գործունէութիւն ունենում ու մեծ անուն հանում, քան երբեմն ընդունակ յառաջագիւմ և ապագայ խոստացողները, գոնէ այդպէս համարուած ու ճանաչուածները: Այս կողմից ահա առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում և նպատակաւոր ու ուսանելի են հեղինակի խորհրդածութիւններն ու գիտողութիւնները, եթէ ի նկատի ունենանք մանաւանդ, որ նա ոչ միայն սոսկ գիտնական է, այլև գործնականապէս փորձուած ու հմուտ մանկավարժ:

«Իմ յօդուածի նպատակն է, ասում է հեղինակը, կարծիքներ փոխանակել ընկեր պաշտօնակիցներին հետ և նոցա ուշադրութիւնը դարձնել մի շարք փաստերի վերայ, որոնք ինձ իսկ շատ անգամ զարմացրել են: Թող մանկավարժներից ամեն մէկը յիշէ, թէ ինչպէս յաճախ նա իւր աշակերտների ապագայի մասին սխալ ենթադրութիւններ ու գուշակութիւններ է արել: Աշխոյժ, սրամիտ մանուկներ, որոնց վերայ ստորին դասարաններում ամեն տեսակի յոյսեր ենք դրել, աւարտման տարին հազիւ հազ կարողացել են միջակներին հաւասար յառաջագիւմութիւն ցոյց տալ. աշակերտներ, որոնք դպրոցի բարձր դասարանների ծաղիկներն են համարուել, կեանքի մէջ ստիպուած են եղել բաւականանալ փոքրիկ աստիճանաւորի, ողորմելի փաստարանի ամենահամեստ գերով: Հաշիւանալի է, այստեղ խօսքը նոցա մասին չէ, որոնք իրենց կեանքը փչացրել են յանցանքներով, մոլի կրքերով, այլ միայն նոցա, որոնք չեն կարողացել առաջ անցնել մատուր հարստութեան պակասութեան կամ լարուած գործունէութեան համար անընդունակ լինելու պատճառով: Ահանքի մէջ այդպիսի անյաջողների պատահելով, մանկավարժը զուր կը փնտռէ նոցա մէջ հոգեւոր կրակի այն փայլուն:

կայծը, որ ընդհանուր հիացմունք էր առաջացնում՝ մինչև նորա աշակերտական նստարանի վերայ էին գտնուում: Պարզ է, որ ուսման ժամանակ նորա չափազանց անհաշիւ կերպով են սպառել իրենց մտաւոր ուժերը. տոկոս ստանալու փութարէն վառնել են և՛ հիմնական դրամադուլը, ստացուել է վաղահաս հունձ, որ վերջը ուժաթափ է անում իրեն արդիւնաբերող հողը: Անհամեմատ աւելի դժուար է բացատրել հակառակ դէպքերը, որոնք, ի հարկէ, բացառութիւն չեն կազմում մանկավարժական գործնականութեան մէջ, երբ մինչև իսկ փորձուած մանկավարժները շփոթում են իսկական սաղանդն ու անսովոր մտաւոր ընդունակութիւնները, մի քանի հանգամանքների շնորհիւ, որոնց մասին ստորև կը խօսուի՝ մտաւոր ընդունակութիւնների կատարեալ բացակայութեան և մինչև անգամ մտային պակասաւորութեան (дефективность) հետ»:

Իրրև մի գեղեցիկ օրինակ՝ Ֆօրնէյլին նկարագրում է իւր մի պաշտօնակից ընկերոջ հետ ունեցած խօսակցութիւնը, որը հանդիպել է իւր նախկին սաներից մէկին պատգամաւորների ժողովում, և սա եղել է ոչ թէ համեստ և լռելեայն ուրիշների կարծիքներին հաւանութիւն տուող մի անգամ, այլ աղբեցիկ և յարգելի ղեկավար մի կուսակցութեան. նորա խօսքերին ուշադրութեամբ ունկնդիր էր լինում ամբողջ պարլամենտը: Ֆօրնէյլին շատ է զարմանում իմանալով, թէ ընկերոջ ամենաանընդունակ աշակերտներից մէկը, որին նա շատ անգամ ամբողջ դասարանի առաջ պղպէս էլ անուանել է և, չնայելով նրա կեանքի մէջ ունեցած յաջողութիւններին՝ յամառութեամբ շարունակում էր նոյնը համարել, այդչափ բարձր դիրք է զբաւել. ուստի և խնդրում է նորան մանրամասնաբար բացատրել, թէ ի՞նչն է համարում այդպիսի տարօրինակ փոփոխութեան պատճառը:—«Նա ուղղակի անամօթ և խռովարար է, բորբոքուած պատասխանում է հեղինակի խօսակցը, և դրա մէջ է նրա յաջողութիւնների դադանիքը»:—«Դու ինքդ, ի հարկէ, հասկանում ես, որչափ անարդար ես, շարունակում է Ֆօրնէյլին. մենակ բացասական յատկութիւններով չի կարելի ոչ մի բանի հասնել. պարզա-

սէս դու չես ուղղում խոստովանել սխալդ. նրա բնաւորութեան յնգծա երբ, որ դու բոլորովին սխալ կերպով անամոթութեամբ և խաբեբայութիւն ես անուանում, իրօք միայն համարձակութիւն և հեղինակութիւն ստեղծելու կարողութիւն են՝ այսինքն այնպիսի յատկութիւններ, որոնք ներկայումս անհրաժեշտ են իւրաքանչիւր մէկի համար, եթէ ուղղում է մեր հասարակական կեանքում ներգործական մասնակցութիւն ունենալ, որտեղ ամեն բան հրապարակաւ է կատարւում և մինչև անգամ յիշեալ յատկութիւնները մի քիչ աւելի լինելը անհամեմատ աւելի ցանկալի է, քան երկչոտութիւնն ու ամօթխածութիւնը: Սակայն Պ. ի խօսակիցը իւր ասածն է պնդում, ցոյց տալով, որ յիշեալ անձնաւորութիւնը ոչ խելք և ոչ ընդունակութիւններ ունի: Վասարանական շարադրութիւնները և զբաւոր պատասխանները միշտ այնպէս վատ և անկապ էին, որ ծիծաղատեղի էին ամբողջ դասարանի համար. պարզ է, որ շարունակում էին նա, ներկայ հասարակութեան մէջ խելքով և ընդունակութիւններով չեն յաջողութիւն ձեռք բերում: Ապա օրինակ է բերում իւր ամենատաղանդաւոր աշակերտներից մէկին, որ ստիպուած է եղել մութսատան փոքր պաշտօնեայի ամենահամեստ ու չնչին պաշտօնով բաւականանալու:

Սակայն արդոյ մանկավարժի մոլորութիւնը ակներև է, և Պ. ցոյց է տալիս թէ ի՞նչ է նրա մոլորութիւնը. նրա սխալի էութիւնն այն ենթադրութիւնն է, թէ, զպրոցականի և հասուն աղամարդի մտաւոր արժանիքները կարելի է միեւնոյն չափով չափել, և թէ մանկավարժը՝ աշակերտի դպրոցում ունեցած յառաջադիմութեան և յաջողութիւնների համեմատ, կարող է ճիշտ կերպով նախագուշակել նրա յաջողութիւնները և կեանքի ասպարիզում: Այդպիսի նախապաշարում բաւական տարածուած է, բայց ոչ մի հիմք չունի, ուստի և հերքւում է ամենօրեայ կեանքի փորձով: Հեղինակը հաւատացած է, որ երկար ժամանակ իւր գործով պարապած իւրաքանչիւր ուսուցիչ կարող է շատ այդպիսի խաբուած յոյսերի և չիրականացող անկաշուութիւնների դէպքեր մտաբերել, և քանի

որ այդպիսի սխալներ յաճախ են կրկնուում, ապա պէտք է որ զրանց համար մի ընդհանուր աղբիւր լինի: Ֆ. մասնացոյց է անում երկու գլխաւոր աղբիւրների, առաջին՝ պարզ գիտակցութեան բացակայութիւն, թէ դպրոցն ու կեանքը մարդու մտաւոր ընդունակութիւնների նկատմամբ բոլորովին տարբեր պահանջներ են ներկայացնում և բոլորովին տարբեր կերպով ազդում նրանց վերայ, և երկրորդ՝ պակաս ուշադրութիւն մտաւոր ուժերի ուշ զարգանալու ճշգրիտ փաստի վերայ: Այլ մի տեղ ներկայումս դպրոցը կեանքի համար իբրեւ նախապատրաստութիւն չէ ծառայում և դպրոցում ձեռք բերած ծանօթութիւնները գործնական կեանքի համար անհրաժեշտ պաշար չեն տալիս: Այս երեւոյթը, Ֆ. ի կարծիքով, չէ կախուած դպրոցական գործի այս կամ այն պահատութիւնից, այլ անխուսափելի է իւր էութեամբ: Գործնական կեանքը զարգանում և բոլորովին այլ ճանապարհով է առաջ գնում, քան դպրոցի կեանքը. գործնական կեանքի շատ կողմեր ամենեւին արմատ չունին դպրոցական կեանքում: Իւրաքանչիւր քայլափոխում կեանքը այնպիսի բարդ խնդիրներ է ներկայացնում, այնպիսի խճճուած գրութիւնների, որոնց լուծելու համար զուր կլինէր դպրոցում ձեռք բերած ծանօթութիւններին և փարժութիւններին դիմել: Այդ պատճառով էլ դպրոցականի հոգեկան կեանքը և հասուն ազամարդի հոգեկան կեանքը շատ որոշ կերպով զանազանւում են միմեանցից, այն բարդութիւններն ու գժուարութիւնները, որոնց առաջ կանգ է առնում դպրոցականը՝ բոլորովին անզօր, և ձեռնթափ լինում՝ դաստիարակի կողմից օգնութեան և աջակցութեան սպասելով, ընդհակառակն հասուն ազամարդի համար, որ յոյսը մէն միայն իւր վերայ պէտք է զննէ, իբրեւ մի խթան են ծառայում, որ հարկադրում են նորան իւր զիտութեան և եռանդի ամբողջ պաշարն ի գործ դնելու: Այնուամենայնիւ այդպիսի երեւոյթը անխուսափելի և բնական է արդէն այն պատճառով, որ հոգեկան շատ ընդունակութիւններ՝ ըստ իրենց բնութեան, պէտք է զանազաւ և աստիճանաբար զարգանան, և միայն այդ պայմանով կարող են իրենց կատարեալ զարգացման աստիճանին հասնել: Ընդ-

հակառակն, մտաւոր բոլոր ուժերի չափազանց վաղաժամ լարումը վերջին ծայր տխուր հեռանքների է բերում:

Բոլոր մանկավարժներին յայտնի է դպրոցականների այն չարաքաղդ տիպը, որոնց արհեստական միջոցներով յաջողուել է դպրոցի ծրագրի պահանջած նպատակին հասնելու համար մտաւոր բոլոր ուժերը լարել և որոնք կեանք են մտել՝ ժամանակից առաջ զուր վատնելով բնութեան իրենց առած այն անգին դանձր, որ մտքի կարողութիւն, ոյժ և եռանդ է կոչւում: Եթէ այսպիսով դպրոցական ուսումը և կեանքը անհատի համար բոլորովին տարբեր պահանջներ են առաջ բերում՝ դործ ունին անհատի զարգացման զանազան շրջանների հետ, որոնք զանազանւում են ոչ միայն քանակով, այլև որակով, ապա բնականաբար ստանալիք արդիւնքներն էլ միանման չեն լինի. դպրոցի պահանջներին շատ լաւ յարմարուած անհատը բոլորովին անկարող է հանդիսանում կեանքի ասպարիզում, և ընդհակառակն: Այդպիսի տարբերութիւններ յաճախ կարելի է դպրոցականների վերաբերմամբ նկատել: Իւր երկարամեայ մանկավարժական դործունեութեան ընթացքում Պ. շատ է պատահել այն փաստին, որ երիտասարդ մարդկի դպրոցական տեսական զիտութիւնները իւրացնելու շատ քիչ ընդունակ, արտաքց կարդի հեղինակութիւն են վայելել իրենց ընկերների շրջանում, առանձնապէս իրենց դասարանից դուրս: Բացի սրանից, նրան պակաս չէ զարմացրել և այն բանը, որ այդպիսիները ոչ միայն ընկերների, այլ մինչև անգամ հասունների մէջ կատարեալ յարգանքի են արժանացել, և այս հանգամանքը նրան բոլորովին անտեղի է երեացել, աչքի առաջ ունենալով նրանց պակաս յառաջադիմութիւնը և դասարանում ունեցած վարքը: Ի հարկէ, այստեղ խօսքը այն երիտասարդների մասին չէ, որոնց պակաս յառաջադիմութիւնը միշտ կախուած է եղել պարապելու ամենեին ցանկութիւն չունենալուց, այլ նրանց, որոնք, չնայելով իրենց թափած բոլոր ջանքերին, այնուամենայնիւ չեն կարողացել բաւարար արդիւնքի հասնել, և այդ շնորհիւ իրենց ընդունակութիւնների կատարեալ բացակայութեան և քիչ զարգացման: Այս զիտողութիւնը նրա

Համար աւելի նշանակութիւն էր ստանում մանաւանդ, երբ հակառակ յատկութեան փաստերը որան զուգակշիռ էր զընդունում՝ երբ, օրինակ, դպրոցում աւանդուած գիտութիւնների բոլոր ճիւղերում փառաւոր առաջադիմութիւն ցոյց տուող մանուկներն ու երիտասարդները չէին կարողանում ամենաչնչին աղբեղութիւն անգամ ունենալ ոչ միայն մեծերի, այլև իրենց դասընկերների շրջանում և, չնայելով իրենց յառաջադիմութեան ու գովելի յատկութիւններին՝ աշխատասիրութեան, ջանասիրութեան և այլն, ամենաչնչին հեղինակութիւն չէին վայելում։ Պարզ է, որ արդէն այդպիսի կանուխ հասակումն էլ դպրոցն ու կեանքը բոլորովին տարբեր կերպով են դնահատում այս կամ այն անհատի անձնական յատկութիւնները, և ժամանակի ընթացքում ի հարկէ այդպիսի տարբերութիւնը աւելի կմեծանայ ու որոշակի կերպով կարաւայայտուի։

Ֆ. բաւական մանրամասն վերլուծութեան է ենթարկում այն տարբերութիւնը, որ կեանքն ու դպրոցը զնում են անհատի մտաւոր ընդունակութիւնների մէջ։ Այդ քըննութեան արդիւնքը երկու խօսքով այս է. դպրոցը պահանջում և զարգացնում է համարեա բացառաբար յիշողութիւնը՝ անհիշելի, գէղքեր, թուականներ ևլն մտքում պահելու և վերարտադրելու ընդունակութիւնը. իսկ կեանքը մարդու բոլոր մտաւոր ընդունակութիւնների լարումն է պահանջում։ Սակայն քանի որ յիշողութեան և մտաւոր բոլոր ընդունակութիւնների զարգացման մէջ մի անհրաժեշտ պարտադիր զուգահէռականութիւն գոյութիւն չունի, այսինքն՝ նոքա անհրաժեշտօրէն զուգընթացաբար չեն առաջ գնում, ապա և այն անսպասելի հետեանքներն են առաջանում, որոնց մասին արդէն խօսուեցաւ։ Նթէ վերցնենք երկու միմեանցից բոլորովին տարբեր տեղի մարդուն՝ մի զիտնական մասնագիտի, որ իւր մասնագիտութեան շրջանին վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւններին քաջ ծանօթ է և որ ամենաբարձր վերացական խնդիրը քրքրելով՝ ճիշտ եզրակացութիւնների է դալիս, բայց միեւնոյն ժամանակ վերին աստիճանի միամիտ է և խելքը բան չի կարում գործնական

կեանքի խնդիրներէց, — և մի ուրիշին, զրան բոլորովին հակառակ, դործնական մարդու տիպ, որ կենսական բարդ կոմբինացիաների մէջ անսովոր մտաւոր ընդունակութիւններ է ցոյց տալիս, բայց որ զժուարութեամբ է մտաբերում և իւրացնում այն ամէնը, ինչ որ անմիջական կապ չունի դործնական կեանքի հետ, ապա կարելի է ասել, որ մանկավարժները դեռ մինչև այժմ հակուած են չափազանց բարձր գնահատելու այն մարդկանց, որոնք մօտենում են առաջին տեսակին, և չափազանց ստոր՝ երկրորդի նմանողներին: Ըստ մ. ի. նախագուշակութիւնների չիրականանալու պատճառներից մէկն այս հանգամանքն է:

Սակայն աւելի մեծ զանազանութիւն կարելի է նկատել դպրոցի և կեանքի մարդու մտաւոր ուժերի և հոգեկան եռանդի վերայ ունեցած ազդեցութեան ուժի (интенсивность) մէջ: Հասարակական կեանքն իւր արող շահերով, զանազան նպատակներով ու խնդիրներով, ընդունակ է առանց որևէ ջանքի, դործունէութեան մէջ դնելու և ամենաբարձր լարման հասցնելու բազմութիւն անձնական և հասարակական, բարձր և ստոր, ետախրական և վեհանձնական զգացումների, որ դպրոցից ի հարկէ, շատ հեռու են, և մինչև իսկ բոլորովին անտեղի նրա համար: Դպրոցը համարեա բացասապէս դործ ունի աշակերտի բանականութեան՝ նրա մտածողական կարողութեան հետ, մինչդեռ մարդկանց մեծամասնութեան մէջ միտքը միայն այն դէպքում է դործում, երբ մի որևէ զգացում նրան այդ առիթ է տալիս և կամ թէ նրա առաջ մի պարզորոշ վերջնական նպատակ է լինում: Իւրաքանչիւր գասարանում այդպիսի հոգու աէր բաւականաչափ աշակերտներ կգանուին, այն ինչ դպրոցը իւր ուսմամբ միջոց չունի նրանց մէջ անհրաժեշտ զգացումն առաջ բերելու և նրա նպատակը այնքան էլ որոշ չէ. այդ պատճառով այդպիսի աշակերտների իմացականութիւնը երբեք իւր ամբողջ ուժով չէ դործում: Սակայն ուշադրութիւն դարձրէք այդպիսի անհատների վերայ գասարանից դուրս, երբ նրանք հեամուա են լինում իրենց անձնական՝ իրօք երեխայական, բայց և այնպէս կենսական՝ շահերին: Շատ յաճախ հէնց այդ անհատ-

ները իրենց ընկերներին մէջ մեծ հեղինակութիւն են ձեռք բերում. նորա նախաձեռնող են հանդիսանում դպրոցական բոլոր խառնութիւններին, խմբակցական չարութիւններին, բողոքներին ևն: Այդ դերը խաղալու համար մանուկը կամ երիտասարդը, ի հարկէ, պէտք է մտաւոր ուժերի մի որոշ քանակութիւն ունենայ. այն ինչ, շնայելով դրան, նա անկարող է երևում դպրոցի տուածը բաւարար չափով իւրացնելու և իւր դասատուներին իրաւունք է տալիս իրեն շատ քիչ ընդունակութեան տէր համարելու և իւր համար տխուր պապդայ գուշակելու: Բայց իրօք այդպէս չէ. այդպիսի անձի մտաւոր ուժերը ոչ միայն բաւարար կարող են լինել, այլ մինչև իսկ շատ լաւ, սակայն դպրոցը չի կարողանում նրանց գործունէութեան մէջ դնել. իսկ երբ այդ անում է կեանքը, այն ժամանակ ուսուցչին մնում է միայն հիանալ իւր նախկին աշակերտի վերայ կատարուած այդ դարմանալի կերպարանափոխութեան վերայ: Ի հարկէ շատ կարևոր կլինէր իրօք քիչ ընդունակութիւն ունեցող և միայն այդպէս կարծուող աշակերտներին մէջ գործնական կերպով զանազանութեան ստոյգ նշաններ սահմանել. սակայն դժբախտաբար այդպիսի նշաններ չկան և իւրաքանչիւր ուսուցիչ ստիպուած է իւր փորձառութեամբ, խորը թափանցելու կարողութեամբ ևն, առաջնորդուել: Առանձնապէս իւր մասին Ծ. ասում է, որ իրեն համար միշտ մեծ զին են ունեցել աշակերտի դասարանից դուրս ցոյց տուած ընթացքի և ընկերների նորա հետ ունեցած յարաբերութեան վերաբերեալ տեղեկութիւնները: Այդ տեսակէտից նրան յաջողուել պարզ նշաններ գտնել, թէ ինչպէս անսովոր մտաւոր ընդունակութիւնների տէր են լինում այնպիսի աշակերտներ, որոնք դասարանական պարապմունքների կողմից միջակից էլ շատ ցածր էին գտնուում: Ժամանակն արդարացինում է նորա ենթադրութիւնները և նրա համար բարեպառհ հերպարանափոխութիւնը անսպասելի չէ երևում:

Սխալների երկրորդ ազդեւրը, որ կարողանում է մինչև անգամ ուշադիր մանկավարժին էլ մոլորեցնել, մտաւոր ընդունակութիւնների, իսկ երբեմն և անսովոր տաղանդաւորութեան,

յիրաւի յետամնաց զարգացման փաստն է: Սխալն առանձնապէս հեշտ է արւումս եթէ աշակերտը լաւ չէ խօսումս երկչոտ և ամօթխած բնաւորութիւն ունի, և եթէ, բացի դրանից, զանդաղ զարգացած մտաւորն հետ՝ զանդաղած է, և ֆիզիքականը, որ նրան անճոռնի, թոյլ, ամեն կողմով իւր ընկերներից պակասաւոր և յետ մնացած է դարձնում: Դիտելով այդպիսի աշակերտին, մանկավարժն ականայ այն եղբակացութեան է դալիս, որ այդ անհատը անյուսալի է. իսկ այդպիսի կարծիք ունենալը կրկին կորստաբեր կերպով արտայայտւում է նրա դէպի աշակերտն ունեցած յարաբերութեան մէջ: Մանկավարժի կողմից այդպիսի վերաբերմունք նկատելով, աշակերտներն աւելի ևս երկչոտ են դառնում: Հոգւով ընկճւում և աշխատելու բոլոր ընդունակութիւնները կորցնում: Ստիպել օրինաւոր մանկավարժը ինչո՞ւ ցոյց կտայ աշակերտին իւր այդօրինակ վարմունքը, — նկատւում են հեղինակին: Իւր բազմամեայ փորձով հեղինակը համոզուած է, որ ուսուցչին չի յաջողուի ծածկել իւր վերաբերմունքները. դէմքի արտայայտութիւնը, բերանից ականայ դուրս թռչող խօսքը, բարկութիւնը և ին կմտանեն, միշտ կը մերկացնեն ճշմարտութիւնը և աշակերտի վերայ ձնշիչ ազդեցութիւն կ'ունենան: Թէ ինչպիսի կարեւոր նշանակութիւն ունի այդպիսի դէպքերում՝ աշակերտի սուբյեկտիւ վիճակը՝ երևում է Ֆ. ի բերած հետեւեալ օրինակից. նրա պատշոնակից ուսուցիչներից մէկն իւր տարակուսանքն է յայտնում մի աշակերտի մասին, որին բոլորը — թէ ուսուցիչները և թէ աշակերտները բոլորովին անընդունակ և անդարգացած էին համարում, քանի որ նա զստարանում երբէք բաւարար պատասխան չէր տուած, մինչդեռ նրա շարադրութիւնները աչքի էին ընկնում իրենց զեղեցիկ շարակալմութեամբ և յաճախ պարզ ու տաղանդաւոր արտայայտութեամբ: Ֆ. առաջարկում է պաշտօնակցին՝ նրա ամենալաւ շարադրութիւններից մի քանիսը բարձրաձայն կարդալ առ դատարանում՝ ընկերների առաջ. փորձը կատարեալ յաջողութեամբ է պսակւում: Յաղթելով իւր երկչոտութեանը և տեսնելով, որ ամբողջ զստարանը ուշադրութեամբ և հետաքրքրութեամբ

լսում է իւր շարադրութիւնը, աշակերտը քաջալերւում է, այնուհետեւ սկսում է պատասխանել աւելի համարձակ և խելացի կերպով և շուտով դառնում է ամենալաւ աշակերտներէց մէկը:—Բայց ոչ միայն ամենօրեայ մանկավարժական փորձը, այլև պատմական ստոյգ վկայութիւնները ցոյց են տալիս յետամնաց զարգացման վաստի անկասկածելիութիւնը. բաւական է յիշել, որ շատ նշանաւոր մարդիկ՝ Կոլբեր, Նիւտոն և չն, երկար ժամանակ իրենց կատարեալ անընդունակութեամբ յուսահատեցրել են իրենց ուսուցիչներին: Մի աւանդութեամբ ս. Թովման (Յկուինացին) աշակերտ ժամանակ իւր կարծեցեալ բթամտութեան շնորհիւ ընկերներին ծաղրի առարկան է եղել. նրան «անբան անասուն» մականունն են տալիս եղել: «Սպասեցէք, ասել է մի անգամ ուսուցիչը, այդ անասունը իւր բաւաջով կիսլացնէ ամբողջ աշխարհը»: Եթէ աւանդութիւնը ձմարտութեան մի հատիկ պարունակում է, նկատում է Թ., ապա պէտք է խոստովանել, որ ս. Թովմայի ուսուցիչը մեծ և թափանցող մանկավարժ է եղել:

Ի հարկէ մի քանի նշաններ կան, որոնցով ուշադիր դաստիարակը կաբող է գուշակել աշակերտի խիական բնոյթը: Երբեմն, օրինակ, ըստ երևութին անյուսատու մի աշակերտի վրայ, որ չի կարողանում ընկերներին առանձին դժուարութիւն չգտածառող խնդիրները լուծել, լաւ չէ տիրապետում լեզուին և չի կարողանում գրիչը ձեռքում ամուր բռնել, — ուսուցիչը նկատում է մտախոհ հայեացք, դէմքի կենտրոնացող արտայայտութիւն, յօնքերի կիտում, մի խօսքով մաքի անընդհատ դործունէութեան բոլոր նշանները: Վէպքեր են լինում, ասում է Թ., երբ ուսուցիչը ակամայ մի տեսակ ճնշում է զգում այդպիսիների հանդէպ, որոնք լուռ ու մունջ նայում են ակնապիշ: Թուում է, թէ կանգնած եւ ուշադիր դիտողի առաջ, որ ամեն ինչ նկատում է և աշխատում է միտքը պահել: Ի հարկէ դորա հետ մեկտեղ կան և աւելի որոշ նշաններ, որոնցով հնարաւորութիւն ենք ստանում թափնուած գոյնանման հոգեւոր ուժեր ճանաչել, որոնք միայն քողարկուած են յետամնաց զարգացումով: Այդ կողմից կարեւոր է նախ յիշողութեան դրութիւնը: Ճիշտ է,

մեքենական լաւ յիշողութիւնը մտաւոր ուժի ապացոյց չէ, բայց և այնպէս նրա առձեռն լինելը ըստ երեւութին անյուսալի անհատի մէջ արդէն կարեւոր նշան է, քանի որ անդիտակից յիշողութեան՝ գիտակցական յիշողութեան ընդունակութեան փոխուելը նկատուում է յաճախ: Բացի դրանից, սւշադիր զիտողութեան ժամանակ երբեմն յաջողւում է մտաւոր խոր դործունեութեան ուրիշ նշաններ էլ երեւան հանել: Աշակերաը հակուած է շատ հարցեր աւելուորոնք երբեմն անկասկա ուսուցչի համար ձանձրալի և դատարկ բան են թուում: սակայն ժամանակ անցնելուց յետոյ միայն ուսուցիչը զարմացմամբ նկատում է, որ բոլոր հարցերը իրենց միտքն են ունեցել և որ աշակերաը այդ պատասխաններից արամաքանական բոլորովին ուղիղ համեմատութիւններ և եղբակացութիւններ է արել, թէ և բոլոր այդ արամարանական անդամահատութիւնները չափազանց զանգաղ են կատարուած և նոցա ներքին արժանիքը քողարկուած է աշակերտի բաւերով արաայայտելու կատարեալ անկարողութեամբ: Այդպիսի անհասները արդէն էլ իրրեւ բացառութիւն չեն պատահում, ուստի և Պ. հիմնուելով պատմական օրինակների, դպրոցական ամենօրեայ պրակտիկայի և իւր անձնական երկարամեայ փորձի վերայ, իրեն թոյլ է աւելիս հետեւեալ խորհրդով դիմելու իւր երիտասարդ ընկեր պաշտօնակիցներին. «Եթէ դաստիարակը, ծանօթանալով դասարանին, պատահի մի երիտասարդի կամ մանուկի, որ զժուարութեամբ է իւրացնում դպրոցական գիտութիւնները, և կամ — կարող է պատահել — ֆիզիքական յետամնացութեան նշաններ է ցոյց տալիս՝ անձոնի շարժումներ, վատ լեզու, վատ գրութիւն ևլն, ապա թող նա միանգամից վատ նախադուշակութիւն չանի, այլ մտածի, թէ արդեօք այս աշակերտն ևս չի պատկանում այն մարդկանց թուին, որին պատկանում էին ս. Քովման, Տովապետ Վիկան, Կոլբերը և ուրիշները: Այդպիսի հայեցակէտ ունենալով՝ մանկավարժը, թերեւս աւելի ուշադիր զիտողութեան ժամանակ, նշաններ կգտնի, որոնք համոզեն իրան, թէ նա իւր առաջ ոչ թէ մի անյուսալի բաղդից զրկուած անհատ ունի, այլ մի ձգմարիտ մտա-

ւոր դժ, որի կատարեալ դարգացման համար հարկաւոր են միայն ժամանակ և բարեյաջող հանդամանքներ»:

Ա. Տ. Պօղոսեան.

„Вост. Восток.“ № 6, 1902 г.

ՅԱԻԷՐԺԱՀԱՐՍԸ, Պուշկինի, Թարգմ.
Կ. Կրասիլնիկեանի:

(Շարունակութիւն եւ վերջ)

Հիմա գալիս են ամէն տեսակ յանցանքներ խառն ի խառն ի մի խմբուած, հետեւեալ վերնագրի տակ, որտեղ պատահում են և չորուցամաք, ցուրտ և անդոյն արտայայտութիւններ:

Ստեղծական բարգամուտիւն եւ անձեղութիւններ.

«Իսկի քնդումակ էլ չեմ» — Շնորհիմ չունիմ:

«Միքէ յարմա՞ր է» — Այս ինչի նման է:

«Բախսը քո ձեռքից չսաս» — չփախցնես:

«Աւելի քիչ գալ» — ուշ ուշ գալ:

«Իսկ յիմարներիդ այդպէս համոզել» — խեղճից համեմ:

«Դեք մի քիչ դրամ, շատ շատ կը շինեք» — աւելի շատ:

«Աղջիկ, յիշիր իմ խորհուրդները» — երբեմն կարելու է որոշել մտապահութիւնը՝ մտաբերութիւնից, իսկ այստեղ պէտք է ասուի՝ մտածող պահիր:

«Երբ քեզ տեսնում եմ» — հեկեց քեզ ...:

«Մի տարի, քոյր տուր, որ քեզ տեսնեմ» — Մի տարի, տա՛ր քեզ ս.

«Ամբողջ քանկագին քարերով ծածկուած» — ամբողջապէս կամ քոյրորդ:

«Ա, ահա՛ քե ինչ ...» — հայերէն չէ, կարելի է ասել՝ այդպէս, հմ...:

«Հեկեց դրա համար քեզ ասում էի» — Տեսնու՛մ, հապա ինչ էի ուսում քեզ:

«Եւ նա կարող էր, ինչպէս քարի մարդ» — ... այդ քարի մարդը:

«Ի՛նչպէս, եւ դրամ տալ» — ԿԱՌՈՅՈՅ! ճշմանակում է ժպտութեան, հա-

մարձակութեան վերայ զարմանալ, ուրեմն հաշտ
լի ել ամայում, եւ դրամ...

«Նրա կեռից փափեռել» — ՅԱ ՈՒՄՈՒ...

«Իմ անկումը քեզ օգուտ կը բերեմ» — Ուրախացիր, շա՛տ օգուտ կը քեր
քեզ իմ անկումը:

«Մեղք ե քեզ համար» — Մեղանշում ես Աստուծոյ առաջ:

«Երբ հրաժարուեցի ես այն ամենից» — զոհեցի... ամենը:

«Խնամի» — խնամախօս, գրեթէ մեր մօցիքով:

«Ողջոյն քեզ, իշխան, քո երիտասարդ իշխանուհու հետ» — Այսեղ
ծորաբեռոյն նշանակում է մի քարձի ծերանալ:

«Հօ կարելի է մի բան վաստակել իրան» — ռուսաց լեզու, այդպէս չի
քարգմանուի. ասում են անձի համար, բայց անելի
լաւ է նոր ձեւացնել նախադասութիւնը:

«Նա միշտ ասում է՝ որ նրա գործը ամենից ծանր է» — իւր գործը:
Առ հասարակ իւր դերանուան անփոյթ գործածու-
թիւնը նոյնպէս մի ոմիր է:

«Ինչո՞ւ եք դուք մօռնի» — մօռնի կացել, կամ ինչ կէ շուռ նստել:

«Թե՞ բոլոր երգեր երգեցիք արդե՞հ» — քե՛ն ձեր երգերի տպրակը դասար-
կուել է:

«Բայց խնամում եմ մի յանդիմանեմ» — քեարքուն չանեմ:

«Այն լուրի մասին, մեր գետի մասին» — ինչ որ մեր գետում խօսուում են:

«Հարսանիքի ել կարծես քե երգ չե» — իսկի հարսանիքին չի սաղում:

«Տես քե ի՞նչ մեղք ե. մարդու զուլխը ու ոտն է քնկնում» — Պան,
պան, ինչ քունդ մեղք է. մարդու զուլխն էլ է ձագե-
ցում, ոտներն էլ քուշացնում:

«Մի՛ լար, մի՛ վախիր, հեղաշուկ եղիր» — ... շիր մեղ:

«Աստուած գիտե, քե ինչ եմ» — Աստուած գիտե չի նշանակում *Богъ знае*
այլ — *еѣ Богъ*:

«Էհ, միշտ պէտք է՝ որ այդ աղջկերքը մի օյին սարքեն» — Էհ, միշտ
այդ աղջկերքը մի մի օյին են սարքում:

«Նա ամենեւին տղա չի նստի» — քնդհակառակ՝ կը կպչի ու ել տեղից
պոկ չի գայ:

«Ես այն ժամանակ շատ կիւտանայի» — կը գիտեմայի...

«Մարդս տուն կկառ, բայց ինչո՞ւ (նա) չի երեւում» — տուն է գալիս,
բայց ինչո՞ւ չի երեւում:

«Բայց ինքն ո՞ւր է» — իսկ... մեր քարգմանիչները շատ անգամ ան-
խտիւր գործ են անում քայց, սակայն, իսկ, որոնք որոն
գորութիւն ունին:

«Տէր իմ Աստուած» — Տէր Աստուած: Հայն Աստու մասին իւր յատկ
 սներն ունի: Ի դէպ է ասել, քէ ոմանց ասած Տիրոջ
 հրամանը տգէտ միտիւնաւորների հայախօսութիւնն է
 յիշեցնում. մենք ասում ենք Մեր Տէր Աստու կամ
 Յիս. Քրիստոսի հրամանը:

«Սիրում ենք ազատ բարձրանալ» — արձակ:

«Թփերի տակ քրքռում է խաւարում» — դող ընկաւ:

«Գուռակող աղջկաս» — հերիք է՝ գուշակ, կամ աւելի լաւ՝ իմաստուն:

«Մեզ մօտ խնջւյթ կայ» — չ ուսն:

«Հիւանալի դէպք» — Հրաշք էր դէպքը:

«Ինձ խնամում է յաւերժանաբար» — պսիկ յաւ.

«Գո ապարանքը ինձ հարկաւոր չէ» — չուզեցի քո ...

«Թե՞ (ես) մանուկ եմ, որ մի քանի անգ ինձ չի կարելի առանց դայեա-
 ւի» — որ չկարողանաւ մի քանի անգ առ. դ.

«Մեր քրքիւնով, ծիւղակով» — ծիւղակով կամ ծուղի անկողով:

«Եւ չհրապուրեք մանկան ջրի մէջ» — դէպքի ջուրը կամ լիւսփոխեք մա-
 նուկին, որ հրապուրած ջուրն ընկնի:

«Զգոյ՛ք եղիր դու, եւ դուրս եկ նրան դիմաւորելու» — սպասիր նրա
 գալուստն եւ դուրս գնա իրան դիմաւորելու.

«Ո՞վ է հարսնացուն, որին ինձ փոխարինեց» — փոխարինել նշանակում է
 հասուցանել, առաւելապէս պարսփի նման է աս-
 վում. իսկ օրինակում պէտք է ասուի՝ որով ինձ
 փոխանակեց:

«Ի՞նչպէս ես կարծում» — ինչ ես կարծ.

Լոկ միայն մերկ նախադասութիւնները կարգաւորվի, կարելի
 է թէ ընթերցողը անմիջապէս չըմբռնէ թարգմանութեան թու-
 լութիւններն ըստ ծանրութիւնը, վասն որոյ վերջը մենք առաջ
 կը ընթերցենք մի ամբողջ մենախօսութիւն, սրբագրութեամբ հան-
 դերձ: Ժողովրդական լեզուից նա լիով է առել միայն հետեւեա-
 ւը. օյիմ, նուտ, սիւսակ, նամբայ, ջահել, ջիբ, նանի, ախր. հօ,
 զցեց, և կարծում ենք, թէ այս է ըստ որոյ: Այս ձգտումը միանգա-
 մայն գովելի ենք համարում, բայց և այնպէս ոչ մի հոգևոր գոր-
 ծում ծայրայեղ մաքրասիրութիւնը, զուրիզմը, ցանկացած հե-
 տեանք չի ունենում. այս դէպքում — լեզուի համար խիստ նեղ
 սահման է դրում, այն աղքատացնում է, կենդանութեան դրոշ-
 մը նորանկի լալում է: Ուրեմն որոշ աստիճանով զբաղանական
 լեզուն խնամութիւն պէտք է հաստատէ Ժողովրդեան լեզուի
 հետ, ինչպէս որ ինքը թարգմանելը արել է շատ Ժլատ կերպով.

բայց արդէն ժլատութիւնն էլ ապացոյց է, թէ մի կարիք կայ, որ անհնարին է անտես առնել:

Տաղաչափութեան արուեստի մասին չենք ուղում երկարել, որովհետեւ այդ արուեստը մեղանում շատ անարդուած է, և մինչև այսօր չենք կարողանում արտաքին նշաններէ պարուեստի ներքին գաղանիքները թափանցել, և ոչ էլ կարիք և պահանջ ենք զգում այդ բանի համար: Եւ ամենայն դիտակցութեամբ ասում եմ, որ Սմ. Շահապիղեանի երաժշտական տաղաչափութիւնից և իրօք բանաստեղծութիւն պարունակող ոտանաւորներէից յետոյ, դրեթէ ոչ ոք այդ արուեստը աւելի չբարձրացրեց, իսկ շատերը նոյն իսկ նորա բարձրութեան չհասան: Մեղանում վանկերի թիւը հաշուելուց աւելի ուրիշ պահանջ չեն դնում: Թող ներուկի որ դէթ մի նկատողութիւն անեմ:

Ուրախ խմբով մեմ	2, 3
Խոր յաւակից	2, 3
Դիւերն ելնում եմ,	2, 3
Տախմուս լուսնից ...	3, 2
Սիրում եմ մեմ գիւերնբերով ...	4, 4
.	4, 3
.	4, 4
.	4, 3

Էհ, որովհետեւ վանկերի թիւը մեծ բան է համարվում, մենք էլ սկսեք այդ հաշուից: Ինչպէս ընթերցողը նկատում է, այս երգը երկու երաժշտական մասից է կազմուած, մենք՝ 5 վանկական տողերով, միւսը՝ 8 և 7 վանկական տողերով: Պուրիստները կարող են ասել, թէ առաջին մասը խորտուբորտութիւն ունի, որովհետեւ չորրորդ տողի հատածները (3, 2) նման չեն նախընթացների կարգին (2, 3), և ընթերցանութեան ժամանակ խրթնութիւն պէտք է զգացնեն: Թերեւս այդ պէպէս լինէր, եթէ երգը այն տողով էլ վերջանար. բայց քանի որ յետոյ սկսվում է երկրորդ մասը, այն ևս նոր շէնքով (4, 4, 4, 3), մենք կարծում ենք, որ երաժշտական տեսակէտից՝ չորրորդ տողի փոփոխութիւնը մի տեսակ նախերգանք է, պրէլիւդիայ է, երկրորդ մասի համար, և այդպէս երգը դառնում է դեղդեղանք, փոխանակ միակերպ դանդաղութեան մասնուելու:

Բայց մենք կուզենայինք ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնել աւելի օտքի յարմարութեան վերայ: Առաջին տողը վերջանում է «մենք» բառով, երկրորդ տողը «ենք» բառով, սա լաւ ոտք է, բայց եթէ ի նկատի առնուի, որ «ենք»-ից առաջ մի մեմ տառ էլ կայ (էլնում), ուրեմն երրորդ տողում հնչուած ենք

լուծմ «մ-ենք», որով լաւ ոտքը դառնում է՝ ճոխ ոտք։ Սակայն այդ այդպէս է միայն աչքի համար, ընթերցանութեան ժամանակ, իսկ ականջի մէջ, արտասանութեան ժամանակ, այդ դեղեցիկ շէնքը վիլվում է, վասն զի երկու ոտքերի շեշտերը իրար չեն ծածկում, որ երաժշտական տեսակէտով մեծ թերութիւն է։ Եւ իրօք, առաջին տողի «մէնք» բառը շեշտ ունի, իսկ երրորդ տողի «ենք» հական բայն՝ շեշտ չունի, այլ շեշտը վերջնութեւ վանկումն է (եւնոմ ենք)։ Մեր բանաստեղծները այս բաների վերայ ուշադրութիւն չդարձնելով և անդադար, այս, անդադար շեշտուած ոտքի դէմ՝ խուլ կամ թարմատար ոտք դնելով, չեն նկատում, որ ոտանաւորը կորցնում է երաժշտութիւնը, այսինքն բոլոր արժէքը։

Այժմ դառնանք 5. տողին, Այն տեղ կարգում ենք «սիրում ենք մենք», այսինքն «մ-ենք մենք» կամ անմիջապէս 2 «մենք», որով կազմվում է երաժշտական խղուրդախն, և ուրեմն դորանով արդէն ամենայն բան ասած կը լինինք։ Տաղաչափութեան մասին միայն այսքան աւելացնենք, որ թարգմանիչը իւր գործը շատ է տղեղացրել մէջը աւելորդ դերանուններ և շատ անգամ վանկերը լրացնելու համար անպէտք բառեր դիզելով։ Բովանդակութիւնն իւր յարմար ձևը պէտք է դանի, և ոչ թէ ձևի համար բաներ հնարուին։

Վերելը խոստացել էինք մի ամբողջ մենախօսութիւն առաջ բերել։ Մենք ընտրում ենք հէնց առաջին մենախօսութիւնը, որ ապացոյց պէտք է լինի, թէ թարգմանիչը իւր գործն սկսել է մեծ երկիւղածութեամբ, բայց և երկնչելով։ Նա գնալով, աւելի ազատվում է երկիւղից և միւս կտորները աւելի լաւ է թարգմանում։ Նա ի հարկէ թարգմանել է տաղաչափութեամբ։ Նորա թարգմանութեան դէմ մենք ներկայացնում ենք մեր արձակ թարգմանութիւնը, բոլոր վերի առածները աւելի լուսաբանելու համար։ Նորա թարգմանութիւնը առղերի չենք բաժանի, այլ կը գրենք արձակ գրութեան ձևով։

ՏԱՂԱՉԱՓՈՒԹԻՒՆ.

ԱՐՁԱԿ ՇԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Օհ, բանն էլ այդ է, որ դուք Օհ, հէնց ամէնքդ էլ, ձեր բոլորդ յիմար էք, յիմար, ջա- ջահիլ տեղով, ամէնքդ յիմար հէլ աղջկերք։ Թէ ձեզ պատա- էք, Թէ բախտը բերի, ջահիլ հեց մի նախանձելի ոչ հասարակ աղջկայ ճանկն ընկնի մի երեւ-

մարդ, դուք պիտի նրան էլ ամենևին ձեռքից չը թողնէք:

Իսկ ինչո՞վ:—ազնիւ, խելացի վարքով հրապուրել նորան, մերթ փաղաքշանքով, և մերթ խստութեամբ, մի-մի անգամ էլ հարեանցօրէն խօսք պիտի դցել պսակի մասին, իսկ ամէնից շատ անարատ պահել կոյսի պատիւը —այդ անգին դանձը:

Դա ինչպէս խօսքը, եթէ դուրս թռաւ, էլ ձեռք չի ընկնի: Բայց ամուսնութեան թէ էլ յոյս չը կայ, հօ կարելի է մի բան վատտակել իրան, կամ դոնէ ծնողի համար:

Պէտք է մտածել՝ «նա ինձ յաւիտեան հօ չի սիրելու և փայելու»: Ի՛հ, չէ՛, դուք իսկի ընդունակ էլ չէք մի լաւ բան անել:

Միթէ յարմար է, իսկոյն դժուր է ք և երջանիկ էք ձրի կատարել նրա հաճոյքը: Պատրաստ էք ձեր սիրելիի վրից կախ ընկնել, իսկ այդ սիրելիին տեսար— չքացաւ, հետքն էլ չերեաց: Եւ դուք էլ ոչինչ օգուտ չունեցաք... Օհ, դուք բոլորդ էլ այդպէս յիմար էք:

Քեզ հարկւր անդամ մի՞թէ չեմ ասել. է՛յ, աղջիկ, նայեր, այնքան էլ տխմար մի՛ լինիր, բախտը քո ձեռքից չը տառ. մի՛

լի, իշխան մարդ, էլ չպէտք է բաց թողնէք. պինդ պէտք է բռնէք:

Էն էլ դիտէք ինչով. նամուսով, աբուռով, խելօք շնորհով հրապուրել, երբեմն երես չտալով, երբեմն քաղցր վարմունքով, մի-մի անգամ էլ, տակէ տակ, հանաքի տալով, խօսք դցել պսակի մասին, բայց աչքի պտուղի պէս անարատ պահել կուսական պատիւը, այդ անգին դանձը:

Այդ բանը, ինչպէս բերանից դուրս թողած խօսքդ, էլ յետ չես դարձնի: Իսկ եթէ ամուսնութեան իսկի յոյս չունենաս, դու կարող ես մի բանով շահուիլ ինքդ, կամ ծնողիդ համար մի օգուտ դուրս քաշել:

Պէտք է ինքդ ու ինքդ մտածես, թէ «յաւիտեան հօ սիրելու չէ՞ նա ինձ, միշտ այսպէս հօ չի՞ փայլալի»: Ի՛հ, ձեզ ո՞վ է շնորհ տուել, որ կարդին բան ըռնէք:

Թէ չէ, այս ինչի՞ նման է: Իսկոյն դժուր է ք, վաղէվազ դնում էք ձրի կատարելու նրա հաճոյքները, պատրաստ էք ամբողջ օր կախ ընկած մնալ սիրահարի վրին. իսկ սիրելին, մէկ էլ տեսար, թռաւ, և ինչ ու թողը չմնաց... Օհ, դուք ամէնքդ յիմար էք:

Միթէ հարկւր անդամ չեմ ասել. «Ա՛յ, աղջիկ, տես, խելքդ չթռցնես, դրան առջև չդրած բախտիդ հասիր, իշխանին ձեռ-

Թող իշխանին, և յեմարաբար քեցդ չթողնես, և ի զուր հոգիդ քեզ չկորցնես:

Եւ ի՞նչ դուրս եկաւ. դէհ, Բայց ո՞ւմն ես ասում: Դէ, այժմ նստիր ու մըշտ դու ող- հիմի նստիր ու Եւ բախտդ լաց, ընչ որ յետ բերել չես կա- որ էլ իսկի դառնալու չէ: րող արդէն:

Ս. Մ.

ԱՆԱՄԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆԱՄԱԲՈՒԾՈՒԹԻՒՆ.

ՄԵԾ ԵՂՋԻԻՐԱԻՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ

Ծնունդ.—Կովի յղութիւնը տեւում է սովորաբար 240—321 օր, մեծաւ մատամբ 285 օր, այսինքն 9 ամիս 15 օրից աւելի: Յղացած երկնջի կամ կովի ոտները յղութեան երկրորդ կէսից յետոյ, երբ սովորաբար հորթը սկսում է շարժուել ար-դանդում, սկսում է դարդանալ: Յղի կովին պէտք է շատ լաւ և զգուշութեամբ խնամել, նորան պէտք է հեռու պահել ամէն տեսակ հարուածներէց, խիւերուց, չպէտք է վաղեցնել, աշխա-տեցնել: Լաւ կլինի յղի կովերին պահել առանձին ակոսներում, որտեղ ներս ու դուրս անելը պէտք է շատ զգուշութեամբ կա-տարուի՝ միաժամանակ միեւնոյն դռնից երկու անասուն (մէկը յղի) չպէտք է անցկենան: Հովիւը պարտաւոր է ուշք դարձնել, որ նախը մէջ յղի կովերը չհուռն և եղջերներով կամ ոտներով իրար չհարուածեն: Լաւ կլինի դարնանը, երբ սովորաբար նախ-ըն մէջ շատ կովեր են յղի լինում, հովիւներն թիւը աւելացնել: Խիտ ծանրացած յղի կովերն համար վտանգաւոր է, երբ ոտա-մորը արագութեամբ սառչում է, որովհետեւ կարող են վիժել. ուստի պէտք է զգուշանալ այդպիսներին ձմեռը շատ ուսուն ջուր խմացնելուց, մանաւանդ դուրսը և շատ ուսուն կամ եղեամով ծածկուած կեր ուտացնելուց:

Յուլիս - Օգոստոս

Օրպակատ ճնունդը և վիժումը երբեմն տեղի է ունենում ժամանակից 3—5 շաբաթ առաջ. այդպիսի հորթը դեռ կարող է ապրել, բայց սովորաբար կովերի վիժումը տեղի է ունենում յոլեթեան 5—7 ամիսներում: Վիժումը լինում է անհատական և տարախոխիկ: Անհատական վիժմունքի պատճառները, ինչպես վերեն յիշեցինք, անզգայն հարուածեն, չափազանց կեր դործ ոճեն և մի քանի ներքին հիւանդութիւններն են: Եթէ վիժումը պատահական բնասորութիւն ունի, այդ ոչինչ, թէպէտ մի անգամ վիժող կովը ընդունակ է դառնում ուրիշ անգամ ևս նոյնը կրկնելու: Տարախոխիկ կամ փոփոխական վիժմունքի պատճառը վարակիչ մի նիւթ է, որից ազատ պահելու համար անհրաժեշտ է անմիջապէս բոլոր դեռ չվիժող անասուններին մի նոր բնակարան տեղափոխել, նոր մշակ վարձել և թէ բնակարանը, թէ կենդանիներին պէտք է լաւ ակտահանել կարբօլի թթուի 20/0 լուծուածքով: Աւելի օգտակար է ակտահանել աւիտի թէ պատերը, թէ յատակը, թէ առաստաղը և թէ այնտեղ գտնուող բոլոր իրերը՝ նախ կալաքարով (пекотъ) և ապա սուլեմի (сурема) կամ կարբօլի թթուի լուծուածքով:

Յղի կովերին պէտք է լաւ և առատ կերակրել, երեք չկերցնել մէլատած, փչացած խոտ, փչացած կամ սառած արմատապտուղ, հում կարոտֆիլ, վերան եղեամն լծած կանաչ խոտ և այլն: Քանի որ կովը զգալի կերպով չէ պահատեցնում իւր կաթը, կերել 1/3 կամ 1/2 մասը պէտք է լաւ խոտ լինի, վերան աւելացրած զօրեղ կեր (թեփ, կսպտոն և այլն) և արմատապտուղ:

Սովորաբար յղի կովերի կիթերը կարելի է շարունակել մինչև ճնելուց 4—6 շաբաթ առաջ: Քանի որ կաթը պակասում է, զօրեղ կերի, երբեմն նոյն խի արմատապտուղի քանակն ևս պէտք է պակասեցնել: Ծնելուց առաջ կովի կերի մեծ մասը և կամ ամբողջ կերը պէտք է բաղկացած լինի լաւ խոտից: Ծնելում օրերին կովերին առատ կերպով զօրեղ կեր տալով՝ դերացնելը վնասակար է, որովհետև ճնելուց յետոյ սալներն բորբոքում կարող է յառաջանալ:

Ծնելու մօտ օրերին կովը կտրելի է թողնել միւս կենդանիներին մօտ ընդհանուր ակոռում, եթէ միայն ակոռը բաւական տաք է և միւս անասունները կապուած և ազատ ու որձակ տեղաւորուած են. հակառակ դէպքում պէտք է պահել առանձին ակոռում կամ մի ուրիշ յարմարաւոր բնակարանում:

Ծնելուց յետոյ պէտք է կովերի մարմինը տրորել մահուղի կտորով կամ մի փունջ ծղոտով և յետոյ տալ ակուրից կամ թե-

վից պատրաստած լաւի, միայն պէտք է աշխատել տաքացնող կեր չաւալ, որից հորթը կարող է փորկապութիւն ստանալ: Ձաւիալանց օգտակար է ճանաչուած այդպիսի ժամանակ լաւ արօտատեղի հանելը: Կերը երբէք չպէտք է շուտ շուտ փոխել, այդ շատ վնասակար է:

Հորքերին խնամելը.—Ծնելուց անմիջապէս յետոյ հորթի դուռնը պէտք է մարբել և մի քանի ժամ թողնել մօր մօտ, որ լիզելով չաւացնէ իւր հորթուկին: Եթէ մայրը չկամենայ լիզել և չորացնել, պէտք է նորան ստիպմամբ անել տալ. սորա համար հորթի վերայ հարկաւոր է ցանել ալիւր, թեփ և կամ քիչ աղ. աղը շատ չպէտք է լինի, ապա թէ ոչ կսառեցնէ հորթի մարմինը և նա կարող է մրսել: Եթէ այս բոլոր յերշուած միջոցները չօգնեն և մայրը չը մօտենայ իւր ձագին, մնում է որ տէրն ինքը մարթու վերայ ալիւր, թեփ կամ աղ ցանէ և շորի կտորով կամ չոր ծղոտով շփէ ու չորացնէ և յետոյ մի տաք բնակարան՝ հորթանոց կամ խրճիթ, տանէ և դնէ յարդից պատրաստած փափուկ անկողնի վերայ: Հորթերին կաթով կերակրելու երկու եղանակ կայ. ա) բնական, երբ հորթը ուղղակի ծծում է մօրը. այս դէպքում կամ ամբողջ ժամանակը պէտք է մօր մօտ լինի և կամ՝ պահելով մի առանձին բնակարանում, օրական 3—4 անգամ մօտը թողնուի. բ) արհեստական, երբ ծնելուց յետոյ անմիջապէս հեռացնում են մօրից և փրայն սկզբի օրերում կերակրում են մի առանձին դործիքով, որ ունենում է գուտտապերչից պտուղ: Այժմ շատ տեղերում այդպէս առանձնացած են պահում հորթերին մինչև մի ծանալը: Առանձնացնելու պատճառն այն է, որ եթէ հորթերին անարգել մայրերի առի թողնենք մինչև վերջը ծծելու նրանց կաթը, այդ կարող է վնասել նոցա մարմնի ապագայ զարգացմանը: Սակաւ կաթ ունեցող կովերի հորթերը քաղցած կմնան, ընդհակառակը կաթնառատ կովերինը՝ չափից աւելի կաթ ծծելով, կսկսեն շատ գերանալ և հեշտութեամբ ստամոքսի խանգարումն կստանան:

Ծնելուց մի քանի ժամ յետոյ միայն, երբ նորածին հորթը ոտքի է կանգնում, պէտք է խմացնել անպատճառ մօր առաջին կաթից (դալից) և ապա այդպէս 8—10 օր շարունակ պէտք է տալ միմիայն մօր կաթը, սկզբներում մասնաւոր խնամքով և ապա այդ նպատակով պատրաստած առանձին ամանից (шайка): Նաո տեղերում մօր կաթը գործ են ածում երիած: Խոկապէս երբէք չպէտք է զրկել հորթին մօր սկզբնական կաթից՝ դալից, որովհետև այդ կաթը շատ օգտակար է և մաքրում, կանոնա-

ւորում է հորթի ոտամորսը: Միայն կարենք է առաջին ծնիկովերի մօտ թողնել իւրեանց հորթերին, այդպիսի կովերը սովորաբար սակաւ կաթ են տալիս. նոցա ծծելը նպաստում է կաթի արտադրութիւն: 3—4 ժամից յետոյ հորթը քաղց կզգայ և կսկսի մօյր կանչել: Սկզբներում մշտապէս իւրեանց մօր կուրծք ծծելով, հորթերն այդպիսով զարգացնում են նորա ոտները: Ոմանք նոյն իսկ այս դէպքում մօր ծծեցնելն ուղղակի անօգուտ կամ վնասակար են համարում, և գերադասում են վերե յիշած արհեստական եղանակով սնուցանելը: Այդ եղանակով հորթեր մեծացնելու պահանջութիւնն այն է, որ դժուար կլինի հորթի համար նշանակել կաթի մի այնպիսի չափ, ինչպիսին այդ պահանջում է նորա մարմնի զարգացումը: Լաւ կաթնոտ կովը սկզբներում այնքան կաթ է տալիս, որ նոյն իսկ 2—3 հորթի կարող է բաւականութիւն տալ: Եթէ թողնենք հորթին կովի մօտ մի որոշ ժամանակ, դժուար կլինի հաւատալ, թէ նա իւր չափն ստացաւ, որովհետեւ հորթն ամէն անգամ մի և նոյն եռանդով չի ծծի մօր կաթը, և բացի դրանից առաջին անգամ ծծած կաթը աւելի ջրալի է լինում: Այս եղանակով հորթերին կերակրելու մի անյարմարութիւնն էլ այն է, որ շատ հոգս և խնամք է պահանջում: Եթէ նախ կթենք կովի կաթի մի մասը (ինչպէս այդ անում են շատ տեղերում), իսկ մնացածը թողնենք հորթին ծծելու, կարող է փորձութիւնն յառաջանալ, որովհետեւ մնացած կաթը չափազանց լիզոտ է լինում. ապա այն կովը, որի մօտ ժամանակ առ ժամանակ թողնում են հորթը, երբեմն խիստ յամառութեամբ պահում է կաթը և ոչ մի կերպ ոչ չիւելով, ոչ փայլապելով և ոչ սեղմումներով և այլ միջոցներով հնարաւոր է լինում կաթ ստանալ. այսպիսի դէպքում տանտիկինը սակայն չէ միաժամանակ և՛ կթել, և՛ հորթին ծծեցնել. իսկ այդ շատ անյարմար է, որովհետեւ ամէն ժամանակ դժուար է կովիկթը պաշտպանել հորթի յարձակմունքներից, կաթը կիկզատուի, կթողը անհանգիստ կլինի և շատ դժուարութեամբ կկարողանայ միանգամից երկու խաչմերուկ ընկած պտուկներից կթել: Քայց իսկապէս ուղղակի մօրից ծծելն ևս ունի իւր առաւելութիւնները. հորթը ստանում է չափազանց մաքուր և բնական տաքութեամբ կաթ. հէնց սորանով էլ բացատրւում է այն հանդամանքը, որ մօրը ծծող հորթերի մէջ մահուան դէպքեր աւելի սակաւ են տեղի ունենում, քան մկանները մէջ: Աւելի զգալի է այդ բանը ծծելու առաջին երեք օրերում, որի պատճառով շատ կովատէրեր, թէպէտ հորթին չեն թոյլ տալիս մշտապէս ծծելու մօրը, բայց

այս սկզբի օրերի համար քաղաքաբնակիչներն են անում: Այնուամենայնիվ փորձերը ցոյց են տուել, որ մօրեց հեռու խնամուած հորթերը կարող են շատ լավ ապագայ խոտանալ, եթէ արթուն հսկող լինի կաթի մաքրութեան, սաքրութեան, խնամելու կանոնաւորութեան վերայ:

Սկզբներում չպէտք է արհեստական կաթնամաններ (ПОИЛЬНИКИ) դորձածել, որովհետեւ այդպիսի ամանների պտուկները հեշտութեամբ են կեղտոտում և պատճառ դառնում փորլուծութեան և շատ տարափոխի հիւանդութիւններին: Առաջին անգամ աւելի յարմար և օգտակար է սովորեցնել հորթին կաթ ծծելու մասին վրայեց, թեքելով հորթի գլուխը դէպի կաթով լի ամանը: Դրա համար ձեռքի միջին մատը պէտք է դնել հորթի բերանը, նա կսկսէ ծծել և ծծելիս ներս կքաշէ նաեւ կաթը. այդ ժամանակ մատը պէտք է քիչ դուրս քաշել և այդպիսով աստիճանաբար սովորեցնել հորթին կաթ խմելու ուղղակի ամանից: Մինչև առաջին շաբաթուայ վերջը պէտք է աշխատել սովորեցնելու, որ հորթը առանց մէկի օգնութեան ամանից կաթ խմէ, դուրս քաշելով բերանից ժամանակ առ ժամանակ մատը և դուռնը բռնելով կաթի մէջ*: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ աւելի ամբողջ ժամանակը առանձին ուշք պէտք է դարձնէ մաքրութեան վերայ. ամանը պէտք է լավ լուացած լինի. վատ չի լինի, եթէ ժամանակ առ ժամանակ ձեռները, կովի կարծր լուացուին կրօջրով: Հորթին տուած կաթը բացի մաքուր լինելուց պէտք է ունենայ այնքան տաքութիւն, որքան տաքութիւն ունենում է մօր ստինքի կաթը, այն է՝ 25—26°: Այս նպատակին հասնելու համար երբեք խորհուրդ չեն տալիս կաթի վերայ տաք ջուր աւելացնել, որովհետեւ աւելորդ ջրի քանակութիւնը թուլացնում է հորթի մարմնի կազմուածքը և անբնական դարձնում կուռելու հիւանդութիւնների դէմ. մարտդութիւնն էլ նուազում է:

Որովհետեւ նորածինների ստամոքսը փոքր է լինում և թոյլ, դրա համար առաջին շաբաթուայ ընթացքում պէտք է շուտ շուտ կերակրել՝ օրական 5—7 անգամ, ապա միւս շաբաթներում աստիճանաբար նուազեցնելով հասցնել մինչև 3 ան-

* Հարեմի կարով կերակրելու համար հնարել են զանազան գործիքներ: Դոցանից մէկը, օրինակ պ. Իսսովի հնարածը (Գինյակեն քաղաքում) կովի ստինքի մի պատէնէն է գրեթէ: Նա ներկայացնում է կարով լի մի աման, որ վերջանում է գուսապից պատաստած պսակներով: Կարն այդ պսակներից հոսում է միայն այն ժամանակ, երբ հորթ սկսում է ծծել: Այդ գործիքի գիմը 7 բարի է: Կարելի է բերել քալ „Работник“ քննիչութեան միջոցով:

գամբի: Երկրորդ, երրորդ և այլ շաբաթներում օրական այնքան անգամ պէտք է կաթ տալ, քանի անգամ որ կթում են կովերին: Բայց նայած հանգամանքներին կարելի է նաև շեղուել այս կանոնից: այսպէս, օրինակ, կարելի է այս անպայման ամէն անգամ խմացնել հորթերին այն քանակութեամբ կաթ, որքան որոշուած է: Եթէ հորթը ինչ ինչ պատճառներով ստիպուած ախորժակ չունի և անկարող է որոշուած չափով կաթ խմել, չպէտք է ստիպել, հակառակ դէպքում կարող է մարտդուլութիւնը խանգարուել: Հորթերի փորլուծութիւնը այնքան վնասակար է նոցա կեանքի վարդապետան համար, որ ապագայում դժուար կլինի այլ ևս ուղղել: Փորձերից երևացել է, որ մի քանի անգամ փորլուծութեան ենթակայ եղած հորթերից յառաջանում են համեմատաբար մանր անասուններ:

Եթէ հորթը սնւում է հեռու մօրից, պէտք է ուշադրութիւն դարձնել ամէն անգամ տրուելիք կաթի քանակութեան վերայ: Փորձը ցոյց է տուել, որ առաջին շաբաթուայ մէջ պէտք է այնքան կաթ տալ, որքան ծանրութիւն կունենայ նորա մարմինը նոր ծնուած ժամանակ: Այսպէս, օրինակ, առաջին անգամ պէտք է տալ միայն $1\frac{1}{4}$ վեդրօ կաթ, իսկ յետոյ աստիճանաբար շատացնել: Զպէտք է մոռանալ, որ հորթի մարմնի աստիճանաբար դարգացումը և առողջութիւնը յաջող ընթացք կարող է ունենալ այն ժամանակ միայն, երբ կերի փոփոխութիւնը աստիճանաբար և մեծ դժուշութեամբ է տեղի ունենում: Մի քանի շաբաթներ անցնելուց յետոյ երես չքաշած կաթի քանակութիւնը պէտք է սակաւ առ սակաւ պակասի և ընդհանրապէս, երես քաշածին աստիճանաբար աւելանայ: Նոյն կերպ պէտք է վարուել նաև յետոյ ուրիշ կեր դործածելիս: Ընդհանրապէս կաթով կերակրելուց (16 շաբաթից) յետոյ, պէտք է աշխատել, որ նոր տեսակի կերը հարուստ լինի սպիտակուցով և ճարպով, որովհետև հորթի կաղմուածքը այդ ժամանակներում խիստ արագ է աճում, իսկ միս և ոսկոր կաղմող նիւթը կերի սպիտակուցն է, և ճարպը կենդանու համար այնպիսի սննդաբար նիւթերիցն է, ինչպիսին են միւս մնացած ոչ բորակային նիւթերը, և դեռ $2\frac{1}{2}$ անգամ զօրեղ: Թէպէտ հորթին կոշտ կերի՝ խոտ և այլ նիւթերի, պէտք է սովորեցնել ծնելուց 10—12 շաբաթ յետոյ, բայց դեռ մի ամսական հասակում շատերը խորհուրդ են տալիս փորձել դործածելու այդպիսի կեր, որովհետև այդ հասակից ի վեր հորթի ստամոքսը սկսում է քիչ քիչ զարգանալ և նորա մէջ որոճալու գրգռ և ախորժակ երևան գալ: Միջակ հասակ ունեցող հորթերի համար պէտք է աչքի առաջ ունենալ կերի հետեւալ աղիւսակը.

Երես չհաւած.

Առաջին շաբաթում պէտք է տալ անպատճառ մօր կաթից ¹⁾		23 կրուժկա
Երկրորդ «	» 32 « »	
Երրորդ «	» 34 « »	
Չորրորդ «	» 37 « »	
Հինգերորդ «	» 40 « »	
Վեցերորդ «	» 42 ¹ / ₂ « »	

Սրանից յետոյ պէտք է դործ
ածել նաևԵրես քաւած կաթ ²⁾.

Եօթներորդ «	» 40 « »	10 կրուժկա
Ութերորդ «	» 34 « »	18 « »
Իններորդ «	» 25 « »	28 « »
Տասներորդ «	» 16 « »	40 « »
Տասնամէկերորդ «	» 7 « »	48 « »
Տասններկուերորդ «	» » « »	55 « »
Տասներեքերորդ «	» » « »	43 « »
Տասնչորսերորդ «	» » « »	30 « »
Տասնհինգերորդ «	» » « »	15 « »

Այսպիսով ուրեմն 16 շաբաթուայ ընթացքում հորթի հա-
մար իբրև անունդ կարող է ծախսուել մօտաւորապէս 33 վեդրօ
երես չքաւած և 28 վեդրօ քաւած կաթ:

Վեց շաբաթական հորթին երես քաւած կաթի տեղ կարե-
լի է տալ 10—12 կրուժկա թան, միայն հետեւեալ իւրաքանչիւր
շաբաթուայ համար պէտք է տասնական կրուժկա աւելացնել:
Երբ հորթը որոշ հասակի է հասնում, բացի կաթից պէտք
է տալ նաև իբրև կեր այս կամ այն յարմարաւոր նիւթք:
Ութերորդ շաբաթից սկսած օդատկար է տալ նաև լրա-
ցուցիչ կեր՝ այսպէս, օրինակ, կաթի հետ քիչ տաք ջուր խառնել
և ապա դորս վերայ աւելացնել քիչ քանակութեամբ ոչ շատ
մանրած հատիկներ, ալիւրի, վուշի թեփ, դարու, վարսակի, հա-
ճորի և կամ վուշի սերմերից պատրաստած ալիւր, մանրած հաց,
որով կտաացուի մի տեսակ լափ (ПОЙМО): Այս ժամանակուանից
սկսած կարելի է դործ օծել նաև քիչ քանակութեամբ չոր և լաւ

1. 20 կրուժկան մի վեդրօ է, մի վեդրօ կարը 31 գրամնայ է:

2. Իսկապէս երես չհաւած կարի այս աստիճան մեծ քանակութեամբ
ծախսելը քոյլասեղի է այն տեղերի համար, որտեղ կարի վեդրօն 50 կոպէկից
քանգ չէ. քանգ եղած տեղերում պէ՛տք է երես չհաւած կարի քանակը պակս-
եցնել եւ աւելացնել երես քաւածից:

խոտ: Ինքն ըրտ ինքեան հասկանալի է, որ երես չքաշած կաթիլ աստիճանաբար պակասելովը, աւելանում է երես քաշած կաթիլ և մի այլ յարմարաւոր կերի, օրինակ, ալիւրի քանակութիւնը: Տասներորդ շաբաթից սկսած կարելի է աւելացնել նաև շիճուկ, նախ 4 կրուժկա օրական և ապա մինչև 13-րդ շաբաթում հասցնել 6 կրուժկի: Շիճուկը կարելի է գործածել մինչև 20-րդ շաբաթը, միայն շաբաթական պէտք է պակասեցնել մէկ մէկ կրուժկա, այնպէս որ 15 և 16 շաբաթներում միայն մի անգամ տալ և 18, 19-րդ շաբաթներում դարձեալ մի անգամ, և վերջ: Տասներեք շաբաթական հորթին պէտք է շարունակել տալ երես քաշած կաթ. միայն այս ժամանակից սկսում է պակասել նաև երես քաշած կաթիլ քանակը, այնպէս որ 16-րդ շաբաթուայ մէջ պէտք է բոլորովին դադարեցնել կաթիլ գործածութիւնը և լիտարէնը օրական մի անգամ աւելացնել մէկ գրուանքայ չոր, մանրած, լիշրած վարդակ: Քսաներորդ շաբաթից, այսինքն հինգ ամսից յետոյ հորթին ամենայն օր պէտք է տալ մինչև 12 գրուանքայ լու չոր խոտ և 4 գրուանքայ ալիւրից ու 2 գրուանքայ թեփից լավի, և նորանից յետոյ շարունակել կերակրելը այնպէս, ինչպէս սովորաբար կերակրում են մեծ եղջիւրաւոր անասուններին: Շատ անգեղքում 4—5 ամսական հորթին սովորեցնում են ուտել բացի ամենալաւ անասիլ չոր խոտից և թխած հացից, նաև ոչ շատ մանրած վարդակից, հաճարի թեփից, վուշի սերմերի ալիւրից կազմած մի կեր, որի վերայ երբեմն աւելացնում են նաև բազուկ (ճալնդեղ) կամ մի այլ բանջար: Հորթերին սովորեցնում են ուտել նաև ինչպէս վարդակի վիշրանք (дробина), նոյնպէս և գարու, հաճարի, եղիպտացորենի, վուշի սերմեր, շաղկամ (рѣпа), կոպտոն: Եթէ կարելի է համարւում չորս կամ հինգ ամսական հորթին արածելու ուղարկել, պէտք է նոցա յաճախ տալ նաև ոչ շատ մանրած վարդակից, ալիւրի և վուշի թեփից պատրաստած մի կեր՝ վերան նախօրօք աւելացնելով քիչ աղ:

Հորթերին երբէք չպէտք է ուտացնել վուշի կոպտոն մինչև որ նոքա չդառնան 16 շաբաթական. այդ հասակից սկսած պէտք է ամէն մի հորթին նախ օրական $\frac{1}{2}$ զրով և ապա աստիճանաբար շատացնելով մինչև մի տարեկան դառնալը հասցնել այդ չափը 5 գրուանքի:

Իբրև անունդ ալիւրը և հատիկներից պատրաստած կերը պակաս նշանակութիւն ունին՝ մի քանիսը թանկութեան պատճառով, ինչպէս օրինակ, ցորենը, իսկ միւսները սակաւ օգտակարութեան պատճառով, սրովհետև կարող են մարսողութիւնը խանգարել, արեան վնասողութիւն և այստեղից էլ

ոտները անդամալուծութիւն յառաջացնել: Վուշի սերմերը բացի նրանից որ երկնջին հեշտ եղանակով և չնչին ծաւալով բաւականաչափ սննդարար նիւթեր են մատակարարում, մի կարեւոր նշանակութիւն ևս ունին. նորա լրացնում են երկնջի կերի մէջ յառաջացաւ նրանից, որ երես չքաշած կաթի տեղ սկսեցինք գործածել քաշածը: Կերի մէջ ճարպի պահածութեան առաջը հոսքոն գործածելով չի կարելի տունել, որովհետեւ այդ վերջինը չի նպատարում կենդանու մարմնի աստիճանաբար զարգացմանը: Վուշի աղանձած սերմերը թեթեւ լուծի ժամանակ շատ լաւ մեջուց են մատաղ կենդանու ստամոքսի գործունէութիւնը կանոնաւորելու:

Փորձերը ցոյց են տուել, որ մի քանի տեսակ հատիկներէյ, ինչպէս, օրինակ, վարսակից, դարուց և հաճարից կազմած խառն կերը աւելի լաւ ներգործութիւն է ունենում հորթի մարմնի զորդացման վերայ, քան մի տեսակից կազմածը: Եթէ անասնատէրն ունի բաւական չափով սխեռ, ոսպ և այլ նոյնանման նիւթեր, պէտք է դործածել, միայն ամէն անգամ քիչ քանակութեամբ. աւելի նպատակայարմար և օգտակար կլինի դործածել նոցա մանրած տեսակը չաւ խոտից պատրաստած թէյի հետ, իսկ այս վերջինս պատրաստում են հետեւեալ կերպով: Վեր են առնում լաւ չոր խոտ, վերան լցնում են եռացրած ջուր և թողնում 5—6 ժամ. այդպիսով ստացւում է խոտի թէյ: Այս թէյից մեծ քանակութեամբ չի կարելի դործածել, ամենաշատը օրական 6—8 կիւարտ. հախառակ դէպքում կենդանին կսկսէ թուլանալ և նորա սրովայնը կախ կընկնի:

Հորթերին չոր խոտ կարելի է տալ նոյն իսկ նոցա կեանքի այն շրջանում, երբ դեռ կերակրում են միմիայն երես չքաշած կաթով, որովհետեւ դէպ այդպիսի կերն ունեցած դրդիւր նոցա մէջ շատ վաղ է երեան դալիս. միայն այդ խոտը յատկութեամբ պէտք է լինի ամենալաւը, վառիւղը և անուշահոտը և չպէտք է բաղկայանման բոյսերից (добовое растение) ստացւած լինի, որովհետեւ դորա դժուարութեամբ են մարսում: Այլ կերպ պէտք է վարուել կանաչ կերի հետ, որ քանակութեամբ շատ քիչ պէտք է լինի. օրինակ՝ մանրած կարմիր աւուրդար շատ օգտակար է, որովհետեւ վերջինս հետ կերի մէջ մտնում է մեծ քանակութեամբ կեր, որ շատ կարեւոր է ֆիզիքապէս աճող կենդանու համար: Հէնց այս նպատակով խորհուրդ են տալիս հորթերին տալ կերի վերայ ցանած կաւիճի փոշի և կամ ուղղակի կարդներով դնել մուրքի մէջը. հախառակ դէպքում մատաղ ստամոքսում

կըն պահասութեան և մեծ քանակութեամբ զանազան թթուներ յառաջանալու պատճառով հորթերն ոսկրները պահասաւոր կլինեն, հեշտութեամբ կկոտորտուեն, և զանազան հիւանդութիւններ կյառաջանան: Ախորժակը բաց անելու և կերելիք զգալի օգուտներ ստանալու համար օգտակար է դորժ ածել ազ, ամէն մի հորթին օրական մի մի մսխալ: Այս վերոյիշեալ բոլոր խորհուրդները պէտք է գործադրել այն ժամանակ միայն, երբ հորթը ծնելուց յետոյ մօր մօտ ախտաւոր մ'սուժ է միայն մի ժամ չորանալու նպատակով: հակառակ դէպքում պէտք է փոփոխութիւններ մտցնել:

Երբեմն հորթերն կաշուի վերայ կոշտ մազեր են դուրս գալիս: այդ նշան է, որ նոցա կերն անբաւարար է: Երբէք կերն պահասութեան պատճառով չպէտք է կենդանու մարմնի վարդաշմանը արգելք դառնալ, որովհետեւ այդ ժամանակ կենդանու հոտակը խիստ մեծ քայլերով է առաջ գնում և հակառակ վարուելով այդ աճեցմանը, կենդանին կսկսէ նուազել, ցեղը կայլասեւորի: Ընդհակառակն, երբ շօշափելիս կաշին սառտիկ կախուղ լինի, նոտատեղի բլրակներում ճարպային թմբիկներ երեւան, այդ նշան է, որ հորթերը չափազանց առատ են կերակրւում, որը, ի հարկէ, վնասակար է նոցա ապագայում տալիք կաթի առատութեան համար:

Հորթեր կերակրելիս ամենից աւելի կարեւոր է ուշք դարձնել մաքրութեան վերայ, որովհետեւ դուրցէ շատ հեշտութեամբ փորլուծութիւն առաջ կգայ, որ խիստ վտանգաւոր կարող է լինել և մինչև անգամ պատճառ դառնալ վարակիչ, տուրափու խիկ հիւանդութեան: Հորթերին խմացնելուց յետոյ, մ'նացած կաթն այլ ևս չպէտք է դորժ ածել միւս անգամ: ամէն անգամ կաթնամանը պէտք է լուսնալ տաքացրած ջրով: Եթէ հորթը ստամոքսի խանգարմունք ունի, պէտք է տալ լաւ եփած, բայց քիչ սառած կաթ: Եթէ այդ չօգնէ, պէտք է կաթի վերայ աւելացնել խորոված և ողկած, փշրած հաւի ձու, և կամ, ինչպէս վերեն էլ ասացինք, փոքր ինչ բոված վուշի սերմեր տալ:

Ամենայն օր հարկաւոր է հորթերն տակ ածել նոր և թարմ փուռածք, որպէս զի նոքա թաց կամ խոնաւ աղբի վերայ չմընան: Սկզբներում, մինչև երեք ամիս, հորթերին չպէտք է միտսին պահել, անհրաժեշտ է ամէն մէկին առանձին առանձին տեղաւորել: հակառակ դէպքում նոքա կսկսեն իրար լիղել և կուլ կտան իրար մազեր, որոնք ստամոքսում խճճուելով և կոշտեր կազմելով, արգելք կդառնան մարսողութեանը: Երեք ամիս անցնելուց յետոյ միայն կարելի է խնամել միտսին:

Հորիանդացիները առաջին երկու երեք ամիսները, ինչ եղանակ ուղղում է լինի, հորթերին գուրս չեն թողնում. այդքան ժամանակ անցնելուց յետոյ միայն գուրս են բերում և փակում ցանկապատ և առաջուց հնձած մի տեղ, որտեղ և կերակրում են: Հինգ ամսից յետոյ թէ ցերեկը և թէ գիշերը (և հարկէ ամառը) հորթերին պահում են այդ ցանկապատ տեղերում: Արօտատեղերում արածելու թողնում են մի տարուց յետոյ միայն, բայց հօտի մէջ երկու տարուց ոչ աւելի վաղ. մինչև երկու տարեկան դառնալը նոցա երկնջը երեք ցուլի երես չի տեսնում:

Հորթերի կաշին պէտք է մաքրել համարեա ամենայն օր ծղօտէ լախտերով և կամ փափուկ չոր խոտի վնջով, որով նոցա շնչառութիւնը¹⁾ կլաւանայ, դէմքը կզուարթանայ, կենդանին առողջ կլինի, ակորժակը կբացուի, աստիճանաբար իւր հասակը կառնէ, և կաշուի վերայից նոցա անհանգստացնող բոռի որդերը կոչնչանան: Անհրաժեշտ է նաև սկզբներում գոնէ շաբաթը մի անգամ լողացնել հորթերին գուլ ջրով: Անմաքուր աղբով ծածկուած հորթերը աւելի դժուարութեամբ են աճում և ֆիզիքապէս զարգանում: Շատ անգամ հորթերի և այլ ընտանի անասունների կաշուի վերայ մենք տեսնում ենք ուռուցքներ, դնտիկներ (бугорки). դոցա պատճառը բոռն է, որ իւր ձուկերը դնում է կենդանու կաշուի մէջ, որտեղ նոքա թրթուրներ են դառնում և ուժաթափ անում կենդանուն: Սոցանից աղատուելու համար պէտք է այն անցքերում, ուր թրթուրն է գտնւում, լցնել մի կաթիլ բւեկի (скупидаръ) և կամ կաշին թեթև կերպով կտրել ու այնտեղից մատներով գուրս մղել կենդանուն:

Հորթերից ապագայում ազնիւ ցեղի անասուններ ստանալու համար աչքի առաջ պէտք է ունենալ հետևեալ պայմանները.

1) Ռուսաստանում, շատ անասնատէրեր նկատել են, որ սովորաբար աշնան ծնած հորթերից աւելի շատ կաթնոտ կովեր են ստացւում:

2) Առաջին ծնի և մասամբ էլ երկրորդ ծնի հորթերից աւելի թոյլ և ոչ այնքան ազնիւ տեսակի կովեր կոտացուեն, քան 3-րդ, 4-րդ կամ 5-րդ ծներից:

3) Ամենակարևոր հարցերից մէկն էլ այն է, թէ արդեօք ո՞ր հորթը պէտք է թողնել ապագայում ազնիւ և ընտիր ցեղի կով ստանալու համար: Այսպիսի դէպքում պէտք է ուշք դարձնել, թէ արդեօք նորա մայրը և սառը ո՞րքան կաթնոտ են եղել, թէ արդեօք ո՞րքան ընտիր ցեղից է եղել նորա

հայրը, այսինքն վերջինս արդեօք կաթնոտ կովերից է յառաջացած, և այլն: Կովերի կաթնոտութեան մասին խօսելիս բաւական է միայն ուշք դարձնել նորա տուած կաթի քանակութեան վերայ, այլ առաւելապէս այն բանի վերայ, թէ ի՞նչ քանակութեամբ և ի՞նչ յատկութիւն ունեցող կերից է ստացուած կաթի այս կամ այն քանակութիւնը: Հորթի ծագման մասին տեղեկութիւններ հաւաքելիս օգտակար է ուշք դարձնել նոցա ղեմաց-կունութեան, տոկունութեան, ծնողների ունեցած պակասութիւնների, ախտերի վերայ՝ իբրեւ առանձնացատկութիւնների, որոնք որոշ չափով կարող են ժառանգաբար անցնել մէկից միւսին:

4) Կարեւոր է ուշք դարձնել նաև հորթի մարմնի ձևի վերայ: Թէպէտ դժուար է պահանջել, որ հորթը նոյնպէս իւր հասակի համեմատ խիստ խոր կուրծք և լայն մէջք ունենայ, ինչպէս երկու տարեկան լաւ երէնջը, բայց աւելի լաւ պէտք է համարել այն հորթերը, որոնք իւրեանց հասակակիցներին հետ համեմատած այդ վերոյիշեալ և այլ ուրիշ բաների վերաբերմամբ որոշ չափով աչքի են ընկնում: 3—4 ամսական հորթի կուրծքի խորութիւնը բաւաբար պէտք է համարել, եթէ ընի առջևի մասի (անմիջապէս առաջին դոյդ ոտների յետևի կողմը) շրջապատը իւր երկարութիւնից՝ հաշուած թիակի ոտիկի և ուսի յօդից մինչև նստասեղի դուրս ընկած ոտիկը՝ բլրակը (сб-длинный бугорок), մի վերջով աւելի լինի: Աւելի ուշք պէտք է դարձնել, որ կթի համար պահուած հորթը ունենայ բարակ կմակը և բարակ ու աղատ ձգուող կաշի՝ ծածկուած բարակ, փայլուն մազերով և միջակ երկարութեամբ դուռն:

5) Ամենակարեւոր պայմաններից մէկն էլ այն է, որ սերունդ յառաջացնելու համար պահուած հորթը անպայման առողջ լինի և լաւ ախորժակ ունենայ: Մատաղ կենդանին պէտք է բաւականաչափ շարժուն լինձակի մէջ գտնուի, որպէս ղի, երբ կենդանին հասնի իւր հասունութեան, ունենայ բաւականաչափ առողջութիւն, արեան զօրեղ շրջանառութիւն և ղեմաց-կուն ջղեր: Այս և այլ ուրիշ շատ ողջնաման պայմաններ անհրաժեշտ են կթի կովի համար, որպէս ղի առանց առողջութիւնը խանգարուելու, առանց հիւանդանալու և առանց կորցնելու կանոնաւոր յղանալու և առողջ սերունդ յառաջացնելու ընդունակութիւնը՝ անեցնէ ու շատացնէ իւր տուած կաթի քանակը ամենաբարձր աստիճանի: Այսպիսով պայմաններում շատ օգտակար է կաթի համար պահուող մատաղ անասուններին արօտանելում արածելը. բայց թէ ո՞ր հասակից պէտք է թող-

նեւ, այդ այնքան էլ որոշ չէ: Ոմանք ասում են, որ այդ պէտք է տեղի ունենայ նոցա կեանքի հէնց առաջին դարնանը, սի քանիսն էլ խորհուրդ են տալիս թողնել երկրորդ դարնանը, իսկ առաջին դարնան համար ախոռներն մօտ մի ցանկապատ շինել, ու այնտեղ թողնել հորթերին աղատ շարժուելու: Այս երկրորդ տեսակ համոզմունք ունեցողները աչքի առաջ ունեն այն հանգամանքը, որ չափազանց փոքր հորթերին արօտներում բաց թողնելիս՝ նոքա ստամոքսի խանգարմունք կստանան, որն պատճառաւ և շատ թոյլ կերպով կաճեն, ու կմեծանան: Իսկապէս այս կերպ վնասներ յառաջանալու պատճառն այն է, որ չոր կերկի կանաչի անցնելիս որոշ ատօնձանաւորութիւն չի պահւում:

Սկզբներում հորթերին պէտք է արածեցնել օրական միայն մի քանի ժամ, և սովորական կերը դեռ շարունակել տալ ախոռում: Ջրէն ևս սկզբներում պէտք է տեղի ունենայ ախոռում: Արածելն խիստպէս կարող է վնասակար լինել ուշ, ասլը իւ ամսի մէջ ծնած հորթերի համար: Այդպիսիներին մինչև ամառուայ երկրորդ կէտը լաւ կլինի պահել ախոռում, միայն ամէն անգամ կարելի է քիչ քանակութեամբ կանաչ կեր տալ:

Հորթերին կապելու մասին խօսք անգամ չէ կարող լինել, նոքա պէտք է աղատ լինեն:

Ինչ վերաբերում է իւրեւ աշխատաւոր կամ մուսուլ պահող հորթերին, այսքանը պէտք է ասել, որ եթէ տնտեսական պայմանները ներում են, առաջիններին հարկաւոր է կերակրել աւելի առատ և աւելի երկար ժամանակ երես չքաշած կաթով, քան կթի համար պատրաստուող հորթերին: Մուսուլ համարուող հորթերին պէտք է կերակրել երկար ժամանակ նոյնպէս երես չքաշած կաթով և ուրիշ լաւ նիւթերով:

Գ. Գ.

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱՍՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ

Դր. Կ. Ռեկլամի.

Դ.

Հագուստ.

Հագուստը հրկնակի նշանակութիւն ունի. առաջին, պաշտպանում է մեզ վատ եղանակի և կլիմայի ազդեցութիւնից, և երկրորդ, պահպանելով է մեր մարմնի ջերմութեան կորուստը:

Միայն յիմարենք են հետևում այնպիսի մօդայի, որ հագուստի յատկութեան, ձևի և գոյնի կողմից չէ համապատասխանում այդ պահանջներին:

Հագուստը պաշտպանում է մեզ սոթից, ցրտից, անձրևից ու քամուց, ուստի և մեր մարմնի համար ծառայում է որպէս մի երկրորդ կաշի, որ սակայն զուրկ է զգայութիւնից: Որքան լավ է փաթաթում հագուստը մեր մարմինը, այնքան աւելի օգտակար է ու առողջարար. քայց երբ հագուստը չափից դուրս կիպ կպած է լինում մարմնին, քիչ օգուտ է բերում, որովհետև այն փամանակ զգում ենք օդի բարեխառնութեան փոփոխութիւններն ու խոնավութիւնը:

Բացի սորանից հագուստը, ամէն կողմից մեր մարմինը պատելով, պաշտպանում է մեզ չափից դուրս շատ սառնելուց, որ յառաջ է գալիս մարմնի ջրային մասերի դուրսն առնելուց, քրտնելուց. սորա պատճառն այն է, որ հագուստի ու կաշու արանքում քիչ թէ շատ տաքացած օդի մի շերտ է գոյանում, որ թէ ինքը դուրս չէ դնում և թէ դրսի օդը ներս չէ թողնում. այս հանգամանքը շատ լավ պաշտպանում է մեզ աւելորդ ջերմութիւն կորցնելուց: Այս պատճառով արաքները գործ են ածում հաստ, սպիտակ ծածկոցներ, որ պաշտպանում են մարմինը դրսի օդի հետ շփուելուց և կլանում են արևի ճառագայթները, իսկ հեռաւոր հիւսիսում հազում են փափուկ բրդէ կտորից կամ կենդանիների մորթուց կարած զգեստներ:

Որովհետև սպիտակ գոյնը միւսներից պակաս է արտադրում ու կլանում ջերմութեան ճառագայթները, իսկ սևն, ընդհակառակը, միւսներից աւելի, ուստի ընականաբար թէ ամառ թէ ձմեռ պէտք է դերագասել բաց գոյնի զգեստներ:

Բայց հաղուստը կարող է և վնաս բերել մեզ մի քանի դէպքերում: Այդ այն ժամանակն է լինում, երբ հաղուստը խիստ սեղմում է մարմինը և արդեւք է լինում կանոնաւոր արենադարձութեան, կամ դժուարացնում է որ և գործարանի պաշտօնակատարութիւնը: Մինչև 1830 թուականը այդպիսի դէպքեր շատ էին պատահում տղամարդկանց մէջ, որոնք այնպիսի բարձր ու կոշտ փողպատներ էին գործ ածում, որ արդեւք էին լինում արեան գլխից յետ գնալուն և կաթուածահարութեան պատճառ էին դառնում. իսկ կանայք յիմարաբար ամուր սեղմում էին կորստաւոր իրենց իրանը: Բարեբաղդաբար այդ մահան այժմ հետզհետէ վերանում է, և միայն տխմարներն են, որ բարակ մէջք ունենալու համար յօժարակամ դատապարտում են իրենց արեան պակասութիւն ու դիւի պոտոյտներ ունենալու և արագացնում են իրենց վախճանը: Բացի սորանից թէ տղամարդկանց և թէ կանանց մէջ պատահում են այնպիսիները, որ քիչ է մնում իրենց ոտները ոտկները փշրեն, այնքան նեղ կօշիկներ են գործ ածում:

Ի՞նչ անես որ յիմարներին խելք սովորեցնելը դժուար բան է. նորա միայն այն ժամանակ են հասկանում իրենց անձին հասած վնասը, երբ արդէն առողջութիւններն են կորցնում:

Հաղուստն աղգում է մեր առողջութեան վերայ և այն մաքրութեան շնորհիւ, որ կարելի է լինում պահել սպիտակեղէն բանայնելով: Դեռ հարկւ տարի հազիւ լինի, որ ամէն տեղ սովորութիւն է դարձել սպիտակեղէն գործ ածելը. այժմ էլ դեռ շատ մարդիկ կան, որ առանց շապկի ու շապկաբնկերի են կառավարուում: Սակայն սպիտակեղէնը ծծում, իւր մէջ է քաշում մեր քրտինքը, կլանում է փոշին և ուրիշ կեղտեր, այնպէս որ սպիտակեղէնը լուսնալով մենք կարծես մեր մարմինն ենք լուսնում:

Սպանիայում դերմանացի բանուորներն անձաքրատէր են համարւում, որովհետեւ ամէն օր չեն կարողանում իրենց շապկը փոխել: Մարմնի մաքրութեան և կանոնաւոր առողջապահութեան տեսակետից այդ էլ քիչ է. պէտք է գիշերները մի շապկով քնել, իսկ առաւօտները ուրիշ շապկի հագնել, որ դերձ լինի քրտնի և առհասարակ մարմնի խոնաւութեան աղբեցութիւնից: Դիշերուայ շապկին էլ չի կարելի փաթաթել դնել բարձի տակ, այլ պէտք է փռել բաց օդում: Յերեկուայ շապկը շաքաթն ամենաքիչն երկու անգամ պէտք է փոխել:

Հաղուստն օգտակար լինելու համար՝ տարուան եղանակների համեմատ պիտի թեթեւ լինի կամ տաք: Բայց այս խնդրումն

էլ նշանակութիւն ունի մարդու սովորութիւնը և կաշու տոկունութիւնը. ով որ բոլորովին աւտոջ է և շատ ժամանակ է անցկացնում բաց օդում, նա աւելի քիչ կը վնասուի ցրտից կամ տոթից, ուրեմն և կարող է տաք կամ թեթեւ շոր հագնել, ինչպէս կամենայ, իսկ հիւանդոտ մարդիկ, որոնք շատ են տանը նստում, պէտք է զգոյշ պահեն իրենց՝ ցրտից ու վատ եղանակից չվնասուելու համար. Միևնոյնը կարելի է ասել երեխաների համար. սոցա հագուստը փափուկ կտորից պիտի կարուի, որ արգելք չլինի արենադարձութեանն ու երեխաների ազատ շարժումներին:

Հագուստը նաև լաւ դաստիարակչական միջոց է: Երեխաներին պէտք է սովորեցնել որ իրենց շորերը մաքուր, կարգին պահեն, երեկոները միշտ որոշ տեղում փռեն, լաւ շորերը պահպանեն, չլիեղտոտացնեն, չպատռտեն: Ամէն երեխայ պիտի վարժուի ու սովորուի դարձնէ, որ ինքը իւր շորերը մաքրէ, որով նա ճշտապահութեան ու ուշադիր լինելու է ընտելանում, այլ և սովորում է կառավարուել առանց ուրիշի օգնութեան. մեծերն էլ աւելորդ հոգսից ու ժամանակի կորուստից ազատ են մնում:

Այսու ամենայնիւ ով որ չափազանց շատ է հոգ տանում հագուստի գեղեցկութեան մասին, նա ուրեմն բարձր է դասում այն իւր անժամանակատուութիւնից, ուրեմն և քիչ դին է տալիս իրեն:

ՀՈՂԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.

Հողագիտութիւնը ուսուցանում է մշակելի հողերի կաղմութիւնը, տեսակները, ֆիզիքական և քիմիական յատկութիւնները, ինչպէս նաև մշակուելիք բոյսերի հետ ունեցած յարաբերութիւնները:

Հող կամ գետին կոչւում է երկրի երեսը դանդող այն մասը, որի մէջ բոյսերի արմատները հաստատուելով զարգանում են և բոյսերը կանգուն պահում օդի մէջ: Հողի բաղադրիչ նիւթերը կամ տարրերը առաջացել են հանքային, բուսական և կենդանական մարմինների քայքայումից կամ տարրալուծումից:

Գործունեայ հող կաշուում է այն հողը, որ ամենից աւելի մշակուած է և քրքրուած և որ ամէն տարի աղբուելու պատճառով, հետզհետէ բարդուող գործարանական մարմիններէ մնացորդներէ միախառնուածով՝ թուի գոյն է ստացել: Գործունեայ հողից յետոյ անմիջապէս դալիս է մի ուրիշ խաւ, որ առաջնի նման թխադոյն չէ և ոչ էլ նորա չափ տալին ու վրայ է եղել: այս խաւը կոչուում է անգործ հող: Գործունեայ և անգործ հողերը միանգամայն կազմում են բուսական հողը, որի թանձրութիւնը երկրաբանական դրութեան և հողերի կազմակերպութեան համեմատ տարբեր է լինում: Բուսական հողը որքան շատ թանձր լինի, այնչափ էլ նորա շահագործումը նպաստաւոր է:

Բուսական հողին յաջորդում է ստորին հողը, որ կարող է առաջինի բաղադրութիւնը ունենայ կամ չունենալ: Բուսական հողը բարւոքելու համար յաճախ հարկաւոր է լինում խորապեղումն, որով ստորին հողը խառնուում է բուսական հողի հետ:

Գործունեայ հողը քնդհանրապէս կոչուում է մեակելի հող, որի բաղադրութիւնը հողի տեսակներէ համեմատ դանադանուած է, իսկ բարեբերութիւնը կախումն ունի հողը կազմող ֆիզիքական և քիմիական տարրերի բաղադրութիւնից, որպէս նաև բոյսերի և տունկերի պահանջներէց:

Հողագործութեան մէջ ամենակարեւոր մի բանն է հողերի հետ լաւ ծանօթանալը. եթէ չճանաչուին հողերի տեսակները և նոցա առանձնայատկութիւնները, դժուար կը լինի մշակութիւնը յաջող պայմաններէ մէջ դնել: Շատ անգամ դաշտի հողը աւելի հեշտութեամբ ճանաչուած է դաշտում կամ շրջակայքում դառնուած քարերից, քան թէ հողի ֆիզիքական երևոյթից, ուստի հարկաւոր է նաև ծանօթանալ այն ժայռերի հետ, որոնցից առաջացել են հողերը:

Փորձը ցոյց է տալիս, որ երկրագունդը կազմող կարծր դանդուածը իւր բոլոր թանձրութեամբ համադրի չէ՝ միայն մի տեսակ հանքային մարմնից չէ բաղկացած, այլ զանազան մարմիններից. մի տեղ տեսնուում են կաւը, որձաքարը, աւաղը՝ մի ուրիշ տեղ մարմարինը, թիթեղնաքարը, կրային շերտերն և այլն: Կարծր դանդուածներ բաղկացնող հանքային նիւթերը կոչուում են ժայռեր: Ժայռը կարող է լինել պարզ կամ բաղադրեալ. պարզ է, երբ բաղկացած է մի տեսակ հանքից, ինչպէս կաւիճը, հանքածուխը, աղածուիլը (selgemme) և այլն, իսկ բաղադրեալ է, երբ պարունակում է մէկից աւելի հանքեր. օրինակ, որձաքարը բաղկացած է արասոյ մէմից (feldspathe), դաւաղից (quartz) և թիթղոնից (mica): Երկրաբանները մեկնոյն

յատկութիւն ունեցող ժայռերը բաժանել են երկու գլխաւոր խմբերի՝ հրային կամ եռացական ժայռեր (roches ignées) և ջրամբային ժայռեր (roches sédimentaires)։

Բնագէտները հաստատել են, որ ջերմութեան բարձր աստիճանի շնորհիւ երկիրը իւր նախնական վիճակի մէջ թանձր մթնոլորտով շրջապատուած մի յեղուկ գունտ էր, որ իւր առանցքի և արեգակի շուրջը թաւալելով և հետզհետէ ջերմութիւնը ցրուելով սառել և ծնունդ է տուել մի նախնական կեղեւի․ ներքին եռացմամբ նախնական կեղեւը պատառուելով՝ դուրս են ժայթքել հրային նիւթեր, որոնք աստիճանաբար սառել ու կարծր մարմիններ են փոխուել, որպէս որձաքարը (granit), պորփիւրը (porphyre) և այլն։ Այդ եռացական ժայռերը ամենից առաջ գոյացած լինելուն պատճառով կազմում են նախնական գետինը։

Հրաբուխներէջ ժայթքած լաւաները թէպէտ և եռացական ժայռերի նման ներքին բորբոքումից են յառաջ եկել, սակայն տարբեր յատկութիւն ունեցող գետին գոյացրած լինելու համար կոչուել են հրաբոխային ժայռեր կամ գեփն։

Նախնական գետինը կազմուելուց մի ժամանակ յետոյ, ջրերի աղդեցութեամբ եռացական ժայռերի մի մասը հեղեղուելով, ջրի մէջ առաջացրել է առկախեալ մարմիններ՝ օղիմբեր, որոնք ժամանակի ընթացքում հետզհետէ շատացել և նոր նոր տարրերի յաւելումովն յառաջ են բերել հակաղդեցութիւններ, որով ջրի մէջ դանտած առկախեալ մարմինները խտութեան կարգով ջրի յատակն են նստել և կազմել հորիզոնական որոշ շերտեր․ իսկ սոքա իրար վերայ ճնշելով և իրենց մէջ պարօշնակած ջուրը կորցնելով կարծրացել են․ այդպէս կազմուել են ջրամբային ժայռերը կամ գետինը։

Ժայռերի փայլայումն եւ արբալուծումն.—Կազմուած ժայռերը բնական տարրերի զօրութեամբ սմանք քայքայուելով վերածւում են շատ կամ քիչ խոշորութեամբ մասնիկների, ինչպէս աւազը, լածարներն և այլն, իսկ ոմանք էլ քիմիական մարմինների աղդեցութեամբ իրենց նախնական վիճակը փոխում են, ինչպէս կաւային հողերը, կրային հողերը և այլն։

Ինչպէս բոլոր մարմինների, նոյնպէս և ժայռերի ծաւալը ջերմութեան աղդեցութեամբ առաւել կամ պոկաս չափով մեծանում է, իսկ սառնութեան աղդեցութեամբ իջնաւորում է։ Շատ մարմիններ այդ փոփոխութիւններից յետոյ կրկին իրենց նախկին ձևն են ստանում, բայց շատերն էլ, երբ ջերմութեան աստիճանը շատ է բարձրանում, իրենց նախկին ձևն այլայլում են․ յաճախ պատահում է որ ժայռը ձեղքուի և կամ ժայռի

մասնիկները իրարից բաժանուին. այդ պարագայում ձեղքերից և ծակափոփոխներից ներս մտնող ջուրը սառչելով՝ ճնշողական տաստիկ ոյժ է յառաջ բերում և փշրում է ժայռի երեսները, նոյն խոկ ամբողջ ժայռը: Սառը հալչելուց յետոյ, փշրուած մասերը հող դարձած թափուում են դետին:

Բոյսերի արմատներն էլ ժայռերի քայքայման պատճառ են դառնում. շատ անգամ ժայռերի վերայ երևում են մամուռներ՝ այդ ամենանախնական բոյսի մազածև արմատներն իսկ փշրում են ժայռի երեսներն և հող դարձնում: Ծառերի արմատները թափանցելով ժայռերի ձեղքուածներն մէջ տակաւ առ տակաւ ժայռը քայքայում են:

Կենդանիներն էլ բոյսերի նման միջամտում են հողերի կազմութեան դորձին. բաղմաստներ և ձողանատները (Bacterie) կերպարանափոխում են հանքային մարմինները: 1877-ին Ներոպայում հաստատել են, որ միքրոսկոպները մեծ աղբեցութիւն ունին բորակադորձութեան (nitritication) վերայ:

Ջուրը հողերի կազմութեան մէջ մեծ դեր է կատարում. չկայ մի ժայռ, որ ենթակայ չլինի ջրի մեքենական ոյժին. նորա աղբեցութիւնը ընդհանուր է՝ նա հոսում է երկրի վերայ, մտնում է քարերի ձեղքերից ներս, թափանցում է երկրի խորքը, յզկում, փշրում և տարրալուծում մեծամեծ ժայռերը: Կան հանքային աղբեր, որ դուռած ջրերում լուծւում են, ինչպէս կալիի և նատրոնի ածխատները (carbonate de potasse et de soude). Իսկ կան հանքեր էլ, օրինակ կրածխատները, որոնք լուծւում են ածխական թթու պարունակող ջրերի մէջ:

Թթուածինը դորձարանակաւ մարմիններն կերպարանափոխութեան գլխաւոր պատճառներից մինն է: Երկաթ պարունակող ժայռերը խոնաւութեան մէջ թթուածինն աղբեցութեամբ այլալուծւում, ժանդոտւում են. օրինակի համար սպիտակ ռոշնտն (pyrite blanche) երկաթից և ծծումբից բաղկացած մի ժայռ է, որ թթուածինն աղբեցութեամբ տարրալուծւում է:

Նռացական ժայռերից կազմուած հողերը.—Բաւական չէ իմանալ, թէ հողերը առաջացել են ժայռերից, այլ պէտք է դիտե՛նալ թէ ինչ տեսակ ժայռերից ինչ տեսակ հողեր են կազմուել և ինչ տուռնանայատկութիւններ ունին:—Առայիկնք, թէ որձաքարը բաղկացած է գաւառղից, թիթղանից և արաստոյ մէմից: Գաւառղը գալլախաղածնի (silicium) և թթուածնի մի բաղադրութիւն է, աւելում է նաև գալլախաղածնային թթու, որովհետև ընտելութեան մէջ թթուի դեր էլ կատարում է՝ միանալով խորիւններն (berse) հետ կազմում է գալլախաղածնատներ: Բացի

Ֆլուորի թթուից ոչ մի թթուից գաւարդը չի ալլալըւում: Կարմիր աստիճան տաքութեան մէջ եթէ գաւարդի հետ խառնելու լինինք կալիի կամ նատրոնի ածխատներ, ածխական թթուն արձակում է, իսկ գալլախաղաճնատային թթուն կալիի կամ նատրոնի հետ միանալով կաղմում է ապակի: Գաւարդը բնական վիճակում անլուծելի է, և չի հալչում: մի կարծր հանք է այս, որ բնական ոյժերի տակ քայքայուելով առաջացնում է աւաղ, խիճեր և կոպիճներ: Բիւրեղացած մաքուր գաւարդը ապակիի նման փայլուն և թափանցիկ է, և գոյնզգոյն է, երբ անմաքուր է, կամ զուտ չէ: Գաւարդից առաջացած աւաղներում բացի անտառ տնկելուց ոչ մի մշակութիւն չի յաջողում, եթէ աւաղի ֆիզիքական յատկութիւնները չբարւոքուեն:

Թիքոլոմ.—Թիթոնի բաղադրութեան մէջ կայ երկաթի որսի, պղնձ (alumino), կալի, կիր և ֆլուորի թթուի հետքեր: Թիթոնը թէպէտեւ տարրալուծւում է, բայց շատ դժուարութեամբ, որովհետեւ երեսը շատ ողորկ է: Թիթոնը առաձգական մի հանք է, երբ ծալեն՝ կրկին իւր նախնական դիրքը կտտանայ: բաժանւում է բարակ և խոշոր թերթերի: գոյնը կարող է լինել արծաթագոյն կամ կաթնագոյն, երբեմն էլ սև:

Արասոյ վիւմ—Մի կարծր հանք է, շատ անգամ բիւրեղացած՝ լինում է սպիտակ, դեղնագոյն, երբեմն կապտագոյն: նայելով իւր մէջ պարունակած մարմինների լինում է գոյնզգոյն: Արասոյ վիւմի տեղանքներն են ուղղաբար (Orthose), զայքաբար (albite), լաբրատոր (labrador):

Ուղղաբարը բաղկացած է նատրոնից, գալլախաղաճնատից, պղնձիկից և կալիից: Ջրի մէջ դանդաղ ածխական թթուն միանալով կալիի հետ կաղմում է կալիի ածխատ, որ ջրի մէջ լուծւում է: մնում է պղնձիկի վալլախաղաճնատ, որ ուրիշ բան չի եթէ ոչ կաւը:

Պոքիլիւր կամ ծիրանաբար.—Եռացական մի ժայռ է, որից առաջացած հողերն ամուլ են, և մշակութիւնը դժուար:

Խասաբար (trachyte) բաղկացած է արասոյ վիւմից, գաւարդից, թիթոնից և հրատից (pyroxene). այս ժայռերից առաջանում են կաւային սպիտակագոյն հողեր, որ շատ բերրի են:

Սեւալուճ կամ երկաթաբար (basaltes), բաղկացած է արասոյ վիւմից, լաբրատորից, երբեմն էլ ոսկեքարի (peridot), հրատի, թիթոնի, հալաքարի (zéolitte) և երկաթի բիւրեղներից: սոքա կարծր ժայռեր են, որոնց երեսները յղիւած լինելուն պատճառաւ դժուարութեամբ են տարրալուծւում:

Բոլոր այն հողերը, որ առաջացած են որձաքարային ժայ-

ուերից, պարունակում են ճառականաչափ կալի և նատրի. իսկ լուսածնային թթու և կրածխատն, որ բոյսերի սննդառութեան մէջ մեծ դեր են կատարում, որձաքարային հողերում պակասում են. դորա համար հողը մշակելիս հարկաւոր է աւելացնել լուսածնային թթու և կրածխատ պարունակող պարտադրուցիչ նիւթեր: Այն տեղերում, որ այդ նիւթերը դժուարութեամբ են ձեռք բերում և լիւսադրութեան համար շատ ծախս են պահանջում՝ կարելի է դորձ դնել հետեւալ հեշտ միջոցը. հողը վարելուց յետոյ կամ պարապ թողնել, որ ինքնաբոյս խոտեր աճեն, և կամ ցանել ունի մի խոտ, աշնան միջոցին խոտը քաղել, խուրձ խուրձ այրելով մոխիրը խառնել հողի հետ, որով հողի մէջ աւելացրած կը լինենք լուսածնային թթու և կրածխատ: Արագածի և Արարատի հողերը մեծ մասամբ որձաքարային են. լեռների բարձունքները և կողերը յատկացրած են արօտատեղիներ, իսկ ստորոտներն ու հովիտները մշակութեան, որի յաջողութիւնը կախումն ունի լեռներից հոսող ջրերի առատութիւնից: Չորային երկրներում, առանց ջրի մնալով, որձաքարային հողերը բոյս չեն արտադրում:

Նկատուած է, որ որձաքարային երկրներում անասունները կմախքով լիօրը են լինում. դորա գլխաւոր պատճառը կարող է լինել լուսածնային թթու և կրածխատի պակասութիւնը, որ կենդանեաց սոկորների բաղադրութեան մեծ մասն է կազմում:

Սևակուճային ժայռերից ուռած հողերը պարունակում են ալյն, ինչ որ պոխտում էր որձաքարային հողերում՝ լուսածնային թթու և կրածխատ: Այս կարգի հողերն էլ ընդհանրապէս լեռնոտ գիւղերի մէջ դանտելուն պատճառով՝ մշակութիւնը դժուարին է և մեծամեծ ծախսեր է պահանջում, ժողովուրդը գլխաւորապէս պարապում է խաշնարածութեամբ: Սևակուճային հողերը կաւային են. այս հողերը լինում են կարմրաւ գոյն, որովհետեւ իրենց մէջ պարունակում են երկաթ:

Որձաքարային հողերը նայնպէս երբեմն կաւային են, բայց մեծ մասամբ աւաղային. որձաքարային և սևակուճային հողերի մէջ գլխաւոր տարբերութիւնն այն է, որ աւաղինը արտադրում է սկզբաբոյսեր, իսկ երկրորդը պատենաւոր բոյսեր:

Մ. Ղազարսեան

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Բալդովինի եկսպեդիցիայի վերադարձը.— „Morgenblatt“-ի մէջ տպուած է Բալդովինի տուած հեռագիրը, որով նա յայտնում է, թէ նրա ջանքերը թափանցելու հիւսիսային բևեռը ապարդիւն անցան: Բայց Բալդովինը չի յուսահատուած և մտադրութիւն ունի 1903 թ. շարունակելու իւր ճանապարհորդութիւնը դէպի հիւսիսային բևեռը: Բալդովինը կառուցել է երեք մեծ պահեստներ, որոնք պէտք կգան յաջորդ հետադադարութեան համար: Փրանց Յովսէփի երկրի մօտի տարածութիւնը 1901 թ. աշնանը բռնուած էր սառուցով, այնպէս որ շոգենաւը չէր կարող անցնել: Եկսպեդիցիան բոլոր իւր պաշարն ու քարածուխը սպառեց: ձիերի և շների ուտելիքն էլ համարեա բոլորովին վերջացել էր, և նա ստիպուած էր վերադառնալ: Բալդովինը վերցրել է բևեռային կենանքից մի քանի կիսեմատօգրաֆիական պատկերներ: Նա հասել է հիւս. լայն. 81⁰ և 44¹:

Լուսնի մասին.— Յայտնի է, որ մեր երկրի արեանեակը՝ լուսինը, համեմատած միւս մոլորակների հետ, շատ և շատ մօտ է դառնում մեր երկրագնդին. ուստի և աստղաբաշխները խոշոր հեռադիտակների օգնութեամբ այս մոլորակի մակերևոյթը շատ բաւարար կերպով ուսումնասիրել են: Ամէնքի համար հետաքրքրական մի հարց կլինի ուրեմն, թէ ինչ մեծութեան է այն ամենափոքր առարկան, որ ներկայումս հեռադիտակների միջոցով լուսնի վրայ կարող ենք տեսնել:

Այս հարցը շատ է զբաղեցրել յայտնի աստղաբաշխ Պիկկերինգին, որ առանձին եռանդով տարիներ շարունակ զիտել է լուսինը շատ խոշոր հեռադիտակով. դիտողութիւնների համար նա ընտրել էր Պերուի Անդերի վրայ (1,228 սաժ. բարձր ծովի մակերևոյթից) գտնուող դիտարանը, որտեղ չափազանց մաքուր թափանցիկ և հանգարտ օդ է լինում: Ինքը դիտողը հաւատացնում է, որ երբէք ոչ մի աստղաբաշխ լուսինը այնքան պարզութեամբ և որոշակի չի տեսել, որչափ ինքը. նրա հաշուելով դուրս է գալիս, որ իւր հեռադիտակի օգնութեամբ լուսինը այնպէս պարզ կարելի է տեսնել, ինչպէս ուրիշ մարդիկ հասարակ աչքով կարող

էին տեսնել, եթէ լուսինը խոխարանից հարեւր անգամ աւելի մօտիկ լինէր մեզ:

Ամենափոքր առաքիւն, որ Պիկկերլինգը բողոքովն պարզ տեսել է լուսնի վրայ, ունեցել է 180 մետր (90 սաժ.) արամագիծ:

Ներկայումս գոյութիւն ունեցող հեռագիտակներէց ամենախոշորը, որ գտնուում է Հիւսիսային Ամերիկայի ամենագլխաւոր դիտարանում, պարզ եղանակին լուսնի մակերևոյթի վրայ կարող է ցոյց տալ 100 մետր տրամագիծ ունեցող առաքիւններ, իբրեւ փոքրիկ կէտեր:

Սրանից հետևում է, որ երկրի ամենամեծ շինութիւնները, ինչպէս օրինակ Հռոմի Պօղոս—Պետրոսի տաճարը և ուրիշ հսկայական շինութիւններ, լուսնից նոյն հեռագիտակով փոքրիկ կէտերի չափ կերևային: Չիկագօի և Քերլինի պէս մեծ քաղաքների ծաւալի կողմից կրած դժալի փոփոխութիւնները պէտք է որ նկատելի լինէին լուսնի ընակիչներին համար, ինչպէս և լուսնի մակերևոյթի արագըն ձևի փոփոխումները մենք էլ կնկատենք. բայց իրօք մինչև օրս լուսնի վրայ այնպիսի բան չի նկատուել, որ ապացուցանի թէ բանաւոր էակներ են ապրում այնտեղ: Ընդհակառակն, բոլոր եզրակացութիւնները պարզ ցոյց են տալիս, որ մարդու նման կենդանի արարածներ այնտեղ ոչ միայն չկան, այլ և չեն էլ կարող լինել:

Յայտնի է, որ լուսնի վրայ չկան իրար հետ միացած ջրային տարածութիւններ, ոչ էլ ծովեր, դետեր և մթնոլորտ: Այսպիսով օդով շնչող էակները լուսնի վրայ չեն դանի իրանց գոյութեան ամենաանհրաժեշտ պայմանը:

Ինչ վերաբերում է այն բանին, թէ արդեօք լուսնի վրայ, երբ այնտեղ ջուր և օդ կար, կենդանի էակներ կային,—արդէն սերիշ հարց է, որ մենք ո՛չ կարող ենք հաստատել, ոչ էլ մերժել, բանի որ նրանց գոյութեան անհերքելի հետքեր չենք նկատում:

Մեզ միայն յայտնի է, որ լուսնի վրայ բարեխառնութեան պայմանները չափազանց ինքնուրոյն են, որ առաջ է դալիս մըթնոլորտի բացակայութիւնից. բացի սրանից, լուսնի մակերևոյթի իւրաքանչիւր կողմը 15 օր շարունակ արեւից տաքանում է, իսկ յետոյ նայնքան ժամանակ խաւարի մէջ է ընկղմուում: Հերշելը ենթադրում է, որ 15 օր շարունակ տաքանալուց լուսնի մակերևոյթը չափազանց տաքանում է, իսկ Էրիկսոնը, ընդհակառակն, պնդում է, որ թէպէտ արեւը այդքան երկար ժամանակ անընդհատ լուսաւորում է լուսինը, բայց և այնպէս այդ ժամանակ էլ լուսնի վրայ չափազանց ցուրտ պիտի լինի՝ մթնոլորտի և ուրիշ պայմանների բացակայութեան շնորհիւ, որոնց կարելի է մեր լեռ-

նաշղթաների ձիւնապատ դադաթների վերայ տիրող պայմաններին համեմատել:

Միայն ամենավերջին ժամանակներս ամերիկացի Ֆրանկ Ֆերին իւր հետազոտութիւններով կարողացաւ վճռել այս վիճելի հարցը: Ամէնից առաջ նա հետազոտեց երկրի ձիւնապատ հարթութիւնները տաքութեան ճառագայթները, յետոյ ուսումնասիրեց զանազան տեսակ քարերի անդրադարձման ոյժը և վերջապէս դտաւ, թէ երկրի մթնոլորտը ինչպէս է ներգործում տաքութեան ճառագայթները թափանցելու վրայ, այս ճանապարհով հետեւեալ եզրակացութիւններին յանդաւ:

Լուսնի վրայ բարեխառնութիւնը գիշերով սառչելու կէտից 180° ցած է իջնում, մի բան, որ երկրադնտի մակերևոյթի վրայ ոչ մի տեղ չի լինում: Արեազալին բարեխառնութեան աստիճանը այդքան է ցոյց տալիս, որից յետոյ քիչ—քիչ բարձրանում է, իսկ կէսօրին, երբ արեւը ամենաբարձր կէտին է հասնում, բարեխառնութիւնը բարձրանում է 105°: Սա նշանակում է թէ լուսնի մակերևոյթը եռացած ջրի բարեխառնութիւնից էլ շատ է տաքանում: Երբ արեւը թեքում է դէպի արեւմուտք, բարեխառնութիւնը արագութեամբ իջնում է այնպէս, որ դեռ արեւ չմտած՝ սառչելու սահմանից էլ իջնում է: Սրանից պարզ հետեւում է, որ լուսնի մակերևոյթի այն տեղերում, որտեղ կէսօրին արեւը հորիզոնից շատ է բարձրանում, այն աստիճանի սառտիկ չոգ է լինում, որ դերագանցում է հուացող ջրի բարեխառնութեան և միայն ծայրի բեւեռային երկրները օրուայ ընթացքում այնպիսի բարեխառնութիւն ունեն, որ տանելի է մարդկային էակներին համար: Բայց հազիւ թէ լուսնի վրայ դիշեր ժամանակ որեւէ միջոց հնարաւոր լինի կենդանի մարմնի կեանքը պահպանել մեռելային ցրտից: Այս ըտլորի շնորհիւ լուսնի վրայ բարձր տեսակի բոյսեր էլ չեն կարող լինել, որովհետեւ թէ կէսօրուայ սաստիկ շոգից կոչնչանային և թէ գիշերուայ աներևակայելի ցրտութիւնից, էլ չենք կրնում, որ լուսնի վրայ ո՛չ օդ կայ և ոչ էլ ջուր:

Եւ այսպէս, լուսնի մակերևոյթը մեռելային, անջրգի անապատ է, որ ցեբեկով տոչորւում է արեւի այրող ճառագայթների տակ, իսկ դիշերով նոյն մակերևոյթը անսովոր սառնամանիքների է ենթարկւում՝ սառնամանիքների, որոնք անհամեմատ աւելի դաժան են Ֆրիդրի ամենահեւտիսային հարթութիւնների ձմեռուայ սառնամանիքներից:

Հրաբխային գործունեութիւնը լուսնի վրայ.—**Եթէ** հաւատանք յիշեալ աստղաբաշխ պրոֆէսոր Պիկկերինգին, ներկայումս լուսնի վրայ անագին յեղափոխութիւն է կատարուում, որ միշտ բարեյաջող հետեանքներ չի ունենում: Մեր երկրի հաւատարիմ արեանեակի վրայ այնպիսի երեոյթներ են տեղի ունենում, որոնք ապացուցանում են, թէ կեանքը վերջնականօրէն հանգած չէ նրա վրայ: Հին հրաբխային բերանները անյայտանում են, նորերը յայտնւում են. այստեղ—այնտեղ սկսում են կազմուել զարմանալի սպիտակ ճծեր, որոնք կարող են սառուցի և ձիւնի տեղ ընդունուել: Լուրջ ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ հրաբխային բերանները մոլորակի վրայ փոփոխւում են, այն ինչ հազարաւոր տարիներ շարունակ մենք սովորել ենք լուսինը մեռած և հանգած համարել: Պիկկերինգի կարծիքով լուսնի վրայ ներկայումս նկատելի է չափազանց սառտիկ հրաբխային գործունէութիւն և դետի տատանում, որոնք ամենայն հաւանականութեամբ մի քանի տարի կշարունակուեն: Եթէ լուսինը յաջողութեամբ դուրս գայ այդ ճգնաժամից և ազատուի կտոր—կտոր լինելուց, այն ժամանակ նա կվերածնուի և աւելի կատարեալ ձև կընդունի՝ բուսականութեամբ կծածկուի և ամէն տեսակ կենդանական ցեղերի համար բնակարան կդառնայ: Արդէն ձիւնի և սառցի երեւոյթ լուսնի ապագայ կեանքի համար նոր շրջան է ստեղծում, որովհետև այդ նշանակում է, թէ նրա շուրջը կազմուել է մթնոլորտ: Հասարակածին մօտ դանուած մի քանի տեղ Պիկկերինգը հէնց հիմա գտել է ինչ որ կանաչ բան, որ պէտք է բուսականութիւն լինի: Նրա ասելով, այս կանաչը անընդհատ մեծանում է և թերևս մի քանի տարուց յետոյ, երբ հրաբուխները կվերջացնեն իրենց զօրեղ գործունէութիւնը, կծածկի լուսնի ամբողջ տեսանելի մակերեւոյթը: Իհարկէ, ներկայումս լուսնի վրայ չկան ոչ դադաններ, ոչ էլ մարդիկ, բայց Պիկկերինգը ամենևին չի կասկածում, որ նրանք կերևան այնտեղ. նա ընդհանում է նմանապէս, որ լուսնի վրայ կենդանական կեանքը աւելի առաջ գոյութիւն ունէր, քան երկրիս վրայ յայտնուեցաւ առաջին մամոնտը: Իբրև եղբակացութիւն նա տալիս է մի տեսութիւն, որը նրա կարծիքով հառաատւում է լուսնի վրայ կատարուող երեւոյթներով: Նա ենթադրում է, որ մոլորակները վրայ ժամանակի ընթացքում իւրաքանչիւր օրգանական կեանք մեռնում է, և որ նախկին կենդանի տարրերը մի քանի միլիոն տարիներ ընթացքում տարածութեան մէջ թափառում են նոր ոյթերով նոր կեանքի համար վերածնուելու: Այն ժամանակ հանգած հրաբուխները նորից բորբոքւում են, կեղևը պատուում է,

և հնաւուրց մոլորակը՝ Փիւնիկի նման՝ կրակի հեղեղներով ոռոգուած՝ նորից վերածնուած է:

Ամերիկացի հնդիկները հրաւերում.—Միացեալ Նահանգներին նախագահը մեծ հրաւերք ունէր: Հրաւիրուածների մէջ կային և մի քանի հնդիկ առաջնորդներ: Ճոխ ընթրիքին կարմրամորթները իրանց շատ ծանր էին պահում և ոչ մի կերպ չէին ցոյց տալիս թէ իրանց համար անսովոր շրջանի մէջ են գտնուում: Նրանք անշարժ նստել էին իրանց տեղերը, քիչ էին խօսում և շատ ուտում: Երիտասարդ հնդիկ առաջնորդներից մէկը նկատում է, որ սպիտակները իրանց ամիսէներէ վրայ ինչ որ անձանթ կերակրից վերցրին, դա մանանեխ էր: Ցեսնելով, որ սպիտակները նրանից շատ քիչ են վերցնում, նա եղբակացնում է, որ ուրեմն դա չափազանց հազուադէպ և թանգ կերակուր պէտք է լինի: Նա հետաքրքրութեամբ վերցնում է բաւականաչափ բաժին այս անձանթ կերակրից և միանգամից տանում բերանը: Նոյն վայրկեանին նա զգում է, որ լեզուն սաստիկ այրում է, բայց ամենաանխռով տեսքով քաջութեամբ կուլ է տալիս սարսափելի մանանեխը: Բայց այդքան հեշտ չէր արտասուքները պահել, որոնք մէկը միւսին հետեւից թափւում էին նրա կարմիր թշերէ վրայ: Նրա մօտ նստած ծեր հնդկացին տեսնելով այս բանը, հարցնում է, թէ ինչո՞ւ համար է լաց լինում:

— Ես լալիս եմ, պատասխանեց երիտասարդ առաջնորդը՝ որովհետեւ յիշեցի, թէ ինչպէս մի տարի առաջ խեղճ հայրս խեղճուեց Հուրօն լճի ալիքների մէջ:

Ծեր հնդիկը ոչինչ չպատասխանեց, բայց ինքն էլ վերցրեց մանանեխ բաւական մեծ բաժին և ձգեց բերանը՝ ընկնելով իւր հարեանի պէս օրհասական վիճակի մէջ:

— Դ՞ո՞ւ ինչու համար ես լաց լինում, իւր կողմից նենդութեամբ հարցրեց երիտասարդ հնդիկը:

— Ես լաց եմ լինում նրա համար, հանդարտութեամբ վրայ բերեց ծերուկը, թէ ինչո՞ւ դու էլ հօրդ հետ միասին չխեղճուեցար Հուրօն լճի ալիքներին մէջ:

Ֆոնօգրաֆը իբրեւ միջոց աղուեսներին գրաւելու.—Հիւսիսային Ամերիկայի Մէն նահանգում մի գիւղացի մեծ յաջողութեամբ օգտուում էր ֆոնօգրաֆից աղուէսներ որսալու համար: Տպաւո-

բերով ֆոնօգրաֆի մէջ թխամօր կռկռոցն և ձաղերի ծածկոցը, նա թաղում է ֆոնօգրաֆը անտառում, իսկ յետոյ թակարդներ սարքելով՝ զսպանակով ֆոնօգրաֆը լարում է: Վերջինս կէօ ժամ շարունակ կռկռոցի և ծածկոցի նման ձայներ է հանում, այնպէս որ բաղմաթիւ աղուէտներ հրապուրուելով հաւաքւում են և ընկնում թակարդների մէջ: Այս սրամիտ հնարագիտութեան շնորհիւ ամերիկացին կարճ միջոցում ապահովում է իրան:

Թանափի լիւր.—Հիւտիոսային Ամերիկայի Կոլորադօ նահանգի ամենահետաքրքրական վայրերից մէկն է Թանաքի լիւնը, որի լայնութիւնը մօտ 40 աւր է և որ լցւած է թանաքանման հեղուկով: Լճի մակերևոյթը ծածկուած է հրաբխային մոխրի շերտով, մօտ կէս ոտնաչափ հաստութեամբ: Տեղ—տեղ լճի խորութիւնը հասնում է 300 ոտնաչափի, բայց կան տեղեր, որտեղ անկարելի է խորութիւնը գտնել: Լճին այս հեղուկը մատակարարող աղբւրի մասին միայն ենթադրութիւն կայ և ոչ ոք ըստ երևոյթին չի իմանում, թէ ինչից է բաղկացած այս սև հեղուկը: Հնդկացիները պատմում են, որ նա դոյացած է հրաբուխների մէջ, դժուարում, տանջուող վատ հնդիկներին արիւնից: Հեղուկը այս լճից մի քանի անգամ տարել են հետադօտելու համար: Բամբակեայ գործուածները, թրջուելով այս հեղուկի մէջ, պահպանում են նրա գոյնը մի քանի տալիս շարունակ: Բացի սրանից նրանք փոքր լինջ կարծրանում են, կարծես թէ օսւայած լինեն:

Մի գիւտ Տելսօքսուրգեան անտառում.—Մի քանի ժամանակ առաջ Վետտֆալիայում, Տելսօքուրգեան անտառում, գետինը փորելու ժամանակ մշակները տորֆի հաստ շերտերի մէջ գտնում են հիւսնալի կերպով պահպանուած մի հին գերմանացի զինուորի գիւտի:

Բօխլիններն ու մարդաբան գիտնականները գալով գիւտի տեղը, այն եզրակացութեան եկան, որ գտնուած գիւտը նախնական տելտոններից մէկը պէտք է լինի, որոնց այնքան լաւ նկարագրում է Տակիտոսը: Մարմինը տորֆի շնորհիւ բոլորովին անարատ է մնացել: Գիտնականները չափեցին մարմնի երկարութիւնը, հանեցին նրա պատկերը, իսկ շորերը, որոնք շատ ամուր էին մնացած, թէև գոյնը թուած, ուղարկուեցան Հաննովերի հնագիտական թանգարանը:

Ինչ որ ամենից զարմանալի է, այդ այն է, որ զինուորը թէև 2000 տարուց աւելի է հողի տակ դառնում, բայց այնպէս է երևում, իբր թէ նոր է դառնում։ միայն կաշին քիչ սևացել է և տեղ տեղ կնճռատուել, իսկ ատամները շատ սպիտակ են մնացել, երկար մազերը պահպանել են իրանց դեղեցիկ շէկ դոյնը։ Գիմագծերը խոշոր են և սրոշ։

Գերմանացի կլինի մօտ երեսուն տարեկան, բարձրութիւնը հասնում է 1,85 մետրի. նա ծածկուած էր մութ—կլինամոնադոյն քրդէ հաստ վերարկուով, որի վրայ դուրս էին բերուած զանազան նկարներ։ Ոտներին հագած ունէր կաշուէ սանդալներ, որոնց երկարութիւնը մօտ $1\frac{1}{2}$ արշին էր։

Լուրեր Սվերդրուպի մասին.— Յունիսի 24-ին, ն. տոմարով, ուղիղ չորս տարի լրացաւ այն օրից, երբ Նանսէնի հռչակաւոր ուղեկից կապիտան Օտտօ Սվերդրուպը հրաժեշտ տուաւ Խրիստիանիա քաղաքին և յայտնի «Փրամ» շոգենաւով ճանապարհ ընկաւ դէպի հիւսիսային բևեռը։ Հաշուով այս էկսպեդիցիան երեք տարի պիտի տևէր, ուստի դեռ անցեալ տարի նրա մասին լուրերի էին սպասում։ 1899 թուին լէյտենանտ Պիլի էկսպեդիցիան վերջին անգամ տեսել էր «Փրամը» Գուլհէ Ֆիօրդում՝ Գրենլանդիայի ափերի մօտ, բայց և այնպէս Նորվեգիայում հաստատուպէս համոզուած են, որ Սվերդրուպի էկսպեդիցիան, հինգ տարուայ պաշար ունենալով՝ ամենայն յաջողութեամբ կ'ընթացէ արևմտային։

Մի նոր գործիք.— Երեւոյստարդ Ֆրանսիացի ինժեներ Տրելլինն նոր գործիք է հնարել, որին Վլեպտօսիոպ անուն է տուել։ Այս գործիքը հնարաւորութիւն է տալիս տեսնելու, թէ ինչ է կատարուած ջրի մակերևոյթի վրայ, երբ նաւը դառնում է ջրի տակ։ Գործիքը նման է մի խողովակի, որի վերին ծայրը ջրին հաւասար մակերևոյթի վրայ է ընկնում, իսկ ստորինը ամփոփուած է ջրի տակ լողացող նաւի ներսում։ Որոշեալ կերպով դասաւորուած պրիզմաների օգնութեամբ ստացուած է մակերևոյթի վրայ եղող առարկաների և կատարուող գործողութիւնների անդրադարձում։

Մի քանի շաբաթ առաջ ջրի տակ «Բելֆին» նաւակի վրայ ամենայն յաջողութեամբ կատարուեցան նորահնար գործիքի փորձերը ծովային նախարարի ներկայութեամբ։ Վլեպտօսիոպը

արդարացրեց հնարողի յոյսերը՝ շատ լաւ գործում էր, միջոց տալով նաւակի մէջ եղողներին հետեւելու այն բողոքին, ինչ որ կատարուում էր ջրի մակերևոյթի վրայ:

Զինաց ասուածոյ պատժուիլը.—Զինաստանի Տայդենգօնգ նահանգում երաշտ կար. նահանգապետը բաղմաթիւ զոհեր էր մատուցանում վիշապների աստուծուն և հինգ լճերի ու չորս ծովերի վիշապին, աղաչելով, որ անձրև ուղարկեն. բայց նրա զոհերը երևի չէին ընդունուում և նրա աղաչանքները անհետանք էին մնում: Այն ժամանակ նահանգապետը զայրանում է և հրամայում մի թղթէ վիշապ պատրաստել: Մի քանի օրից յետոյ թղթէ վիշապը հանգիստւոր կերպով դուրս է բերւում Շանխայի հարաւային դռներից, որտեղ նահանգապետը յայտնում է երկընթին, որ նա վճռել է վիշապին պատժել նրա համար, որովհետև նա մերժել էր իրան աղաչող ժողովրդին անձրև ուղարկել: Սրանից յետոյ առաջ եկաւ դահիճը կարմիր շորեր հագած, մօտեցաւ երաշտի վիշապին և եօթը տեղից նկղակով ծակեց նրան: Երկնքին և ուրիշ վիշապներին ուղղած աղօթքից յետոյ, նահանգապետը հրամայեց պատժուած վիշապին կրակի մատնել:

Այֆերի յոգնածութեան դիմ միջոց.—Մի լրագիր հաղորդում է մի շատ հետաքրքրական միջոց աչքերի յոգնածութեան դէմ. այս միջոցը շատ հասարակ է և մեղանից ամէն մէկը կարող է փորձել: Նրա հնարողը, որի անունը յայտնի չէ, հետեւեալ կերպով գտաւ այդ միջոցը. մի անգամ ուշ երեկոյեան, երբ նա ջանասիրութեամբ աշխատում էր և գրում, ստիպուած էր իւր պարապմունքը ընդհատել, որովհետև աչքերը սաստիկ յոգնել էին: Պատահամբ նրա հայեացքն ընկաւ գոյնզգոյն մետաքսի վինջի վրայ, որ նրա կնիք սեղանի վրայ էր թողել: Մետաքսի պայծառ գոյները զգալի կերպով կաղդուրեցին նրա յոգնած աչքերը, այնպէս որ մի քանի րոպէից յետոյ նա հեշտութեամբ կարողացաւ գործը շարունակել: Այս բանից յետոյ նա սկսեց փորձեր անել, իւր գրասեղանի վրայ պայծառ մետաքսի դանաղան վինջեր էր պահում և, ժամանակ տալով ժամանակ նրանց վրայ նայելով, այլ ևս աչքերի յոգնածութիւն չէր զգում:

Բնութեան մի տարրի մասնակի երեւոյթ.—Պրոֆեսոր Բուսուէլը, որ ամերիկացի գիտնականներին հետ Անթիլեան հզգիկներին վրայ հետազոտութիւններ էր կատարում, հաղորդում է մի տարօրինակ երեւոյթի մասին, որ նա տեսել է Սէն—Վինցենտ հզգու վրայ:

Սուֆրերներ հրաբուխից քիչ հեռու գտնուում է Վալլիբու գետի հովիտը: Նրա պրոֆեսոր Բուսուէլը մօտեցաւ այս հովտին, նրա առաջ բացուեցաւ մի աննման և վսեմ տեսարան: Հովիտը ամբողջ տարածութեամբ ծածկուած էր գոլորշու սիւներով, որոնք դուրս էին գալիս գետնի տակից, ինչպէս վիթխարի շոգեմեքենայի խցանքից, բարձրանալով մի քանի ոտնաչափ: Ամբողջ հովտի վրայ 15—20 մետր հաստութեամբ լըել էր հրաբխային ժայթուածք, որ արգելում էր մօտենալ գետին: Գետի մէջ ջուրը հասնելով հրաբխային այս տաք դանդուածին, սկսում էր եռ գալ և յետոյ դուրսի գաւնում: Հստակ անձրեւ տեղաց և ամբողջ տեսարանը այնպիսի բարձր գոլորշու մէջ կորաւ, որ շուրջը այլ ևս ոչինչ չէր երևում: Հողին մեծամեծ ամպերի ձևով բարձրանում էր մի քանի հազար ոտնաչափ վեր: Հողու այս հեղեղները դետնից այնպիսի ոյժով էին վեր քշւում, որ իրանց հետ բարձրացնում էին ահագին սև սիւներ, որոնք երևի կազմւում էին հեղուկ ցեխից, միևնոյն ժամանակ մեծ շատրուններ սկսեցին բանել, որոնք մի քանի րոպէի ընթացքում 30 մետր բարձրութեամբ էին խփում:

Սովորաբար այս տեսակ շատրունները նոր հրաբուխի գոյացման նշան էին ընդունւում, բայց պրոֆեսոր Բուսուէլը, յենուելով իւր դիտողութիւններին վրայ, մերժում է այդ տեսութիւնը:

Գունաւոր անձրեւ.—Բելգիայում և Անգլիայում մօտերս գիտել են ընտելեան հաղուագիւտ երեւոյթներից մէկը. Անգլիայում տեղացել է դեղին անձրեւ, իսկ Բելգիայում՝ սև: Թէ՛ մէկի և թէ՛ միւսի ժամանակ սարսափելի փոթորիկ է եղել:

Ի՞նչ է նշանակում այս երեւոյթը. արդեօք դեղին դանդուածը չի՞ բաղկացած ծծումբից, որ քամին քշել ըբերել է ճաղատ ուրի հրաբուխից (Մարտինիկա հզգուր) Նւրոպա: Սակայն գիտունները հեռու են այս ենթադրութիւնից: Անրի Պարլիլը կարծում է, որ վերոյիշեալ հրաբուխից դուրս վիժած մոխիրը Նւրոպա հասնելու համար մի ամբողջ ամիս պիտի ճանապարհորդէր: Այն էլ կայ, որ թէպէտ հրաբխային ժայթքումները սարսափելի են եղել,

քայց մոխիրը այնքան բարձր չէր նետւում, որպէս զի կարողանար մինչև Եւրոպա հասնել: Պարվիլի կարծիքով, այս դեղին անձրևը ոչ այլ լինէ է, եթէ ոչ ջրի սովորական կաթիլների և դեղին փոշու խառնուրդ: այս դեղին փոշին էլ բոյսերից է վերև բարձրանում և քամին ցրում է չորս կողմը:

Ինչ վերաբերում է սև անձրևին, նա պարունակում է իւր մէջ դործարանական մնացորդներ, որոնք դարձեալ սաստիկ քամու շնորհիւ վերև են շարժւում:

Իտալիայում յաճախ կարմիր անձրև է գալիս. այստեղ էլ անձրևի կաթիլները միանում են այն աւազի հետ, որ սամուրը Ֆահարայից Միջերկրական ծովի վրայով բերում է:

Նդախալի գուշակութիւնը.—1) Երբ արեւը ծագելիս շրջապատւած է թեթև, թափանցիկ ամպերով, երբ նա ոսկէ դնտի նման է, նշանակում է թէ լաւ օր կլինի, իսկ երբ ծագելիս ամպերով է շրջապատւած՝ անձրև կգայ:

2) Պարզ լուսինը դուշակել է տալիս լաւ եղանակ. լուսնի շուրջը ծեփանադոյն շրջանը խոնաւ եղանակի նշան է. եթէ շրջանը շատ մեծ է, դիւղացիների կարծիքով շուտով անձրև կգայ: Լուսնի դոյնն էլ նոյնպէս մեծ նշանակութիւն ունի եղանակը դուշակելու համար. մանաւանդ հարաւային երկրների բնակիչները դրան մեծ նշանակութիւն են տալիս: Իտալական առումն ասում է. «Գունատ լուսինը անձրև է բերում, կարմիրը՝ քամի, իսկ սպիտակը՝ պայծառ եղանակ»:

3) Եթէ երկնքի վրայ բազմաթիւ ցրուած աստղեր են երևում, լաւ եղանակ կլինի կամ ցուրտ կանի. իսկ եթէ նրանք տեղ—տեղ միայն մութ երկնքի վրայ փայլում են, եղանակը կփոխուի և կամ անձրև կգայ: Ամառը եթէ Յարդագողի ճամապարհը պարզ նկատելի է, լաւ եղանակ է խոստանում:

4) Վարդագոյն երկինքը արևամտին յաջորդ օրուայ համար լաւ եղանակ է խոստանում, դեղինը՝ քամի, բաց դեղինը՝ անձրև, կարմիրը՝ սաստիկ քամի և անձրև: Արևածագին դուշագոյն կամ բաց կապտագոյն երկնքը նշան է լաւ եղանակի. իսկ մութ—կապտագոյնը՝ քամու. եթէ նա կարմիր և երկնքանդի դոյն ունենայ, օրը առանց անձրևի և քամու չի անցնի:

5) Պայծառ ծիածանը խոնաւ եղանակի նշան է. եթէ առաւօտեան է երևում, պէտք է սպասել, որ լաւ եղանակ կանի, իսկ երեկոյեան՝ անձրև կբերի:

6) Թափանցիկ ամպերը լաւ եղանակի նշան են. ծանր, գէր

ամպերը՝ քամու, արագ իջնողները՝ անձրևի։ Եթէ ամպերը զանազան ուղղութեամբ են դնում, հաւանական է, որ անձրև կգայ կամ քամին կփոխուի։ Երբ փետրածեղ ամպերը նեղ և երկար շերտի նման են ձգւում, դա նշան է թէ շուտով մրբիկ կամ անձրևակառուն քամի կլինի։ Շերտածեղ ամպերը նշան են, որ մօտ օրերում երկարատե անձրևներ կգան. շերտային—կոյսանման ամպերը ենթադրել են տալիս յանկարծակի անձրև կարկուտի հետ միասին, սեղատարափ կամ արագ անցնող անձրև։

1) Եթէ եղեամբ մառախուղ է դառնում, անձրև կգայ։
2) Եթէ քամին ճանապարհների վրայ փոշի է պտտեցնում, փոթորիկ կամ անձրև կլինի։ 3) Առաւօտեան որոտումը քամի է գուշակում, կէսօրին՝ անձրև, երեկոյեան մրբիկ. կայծակը ձմեռ ժամանակ նշան է քամու կամ մրբիկի։

Փարիզից ստացել եմ հետեւեալը՝ «Արարտ»-ի էջերում
սպագրելու համար.

Ուրախութեամբ կիմանանք, որ ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Ս. Էջմիածնայ վանքը զարդանկարել տալու նպատակով, մասնաւոր նամակով մ' իր մօտ հրաւիրած է Բարիզաբնակ հայ տաղանդաւոր զարդանկարիչ պարոն Պէդիրճեան։

Որքան որ ալ ամեն հայ արուեստագէտ հայրենակիցներու ծանօթ է պ. Պէդիրճեան, այնու հանգերձ շահեկան կը համարենք այս առթիւ մեր կողմանէ մէկ երկու խօսք ընել անոր նկարագրի, գործունէութեան և ընդգրկած մասնաճիւղին ընդարձակութեան մասին։

Պ. Պէդիրճեան արուեստագէտ մը ըլլալէ առաջ ճըշմարիտ հայու օրինակելի տիպար մ' եղած է և անձնուէր անդամ մարդկութեան։ Իր դուստրն ու մանչ զաւակը իր հոգւովը կրթելէ ու դաստիարակելէ զատ, որոնք այսօր հրապարակի վրայ կը ճանչցուն իբրև արուեստագէտներ և պատուաւոր գիրք ունին օտարազգի շրջաններու մէջ, չէ մոռցած իր կարողութեան չափովը նիւթապէս և բարոյապէս մասնակցել մարդասիրական բաղմաթիւ

ձեռնարկներու, քաջալերել ու խրախուսել ուսանողները:

Ծերունի արուեստագէտը նուազ ծանօթ չէ նաև Եւրոպայի գեղարուեստից աշխարհին. եւրոպական բազմաթիւ գեղարուեստական հանդիսներու մէջ երեցած են անոր աշխատութեան նմոյշներ, որոնք Թրէտէրլէք Լէյթն-ի և Իէռօմի նման համբաւաւոր նկարիչներէ և ասոնց նման շատերէ զնահատուած և մասնաւոր նամակով շնորհաւորած են:

Անխոնջ աշխատասէր մը եղած է միշտ պ. Պէղիբեան, իր ամէն բնակավայրի մէջ ձգած է գեղարուեստի նշանաւոր հետքեր: Կ. Պօլսոյ արքունական պալատներու մէջ անոր զարդանկարչական ճաշակի նրբութիւնը գրեթէ միշտ ընկերացած է նշանաւոր ճարտարապետներու հանճարին, 1900-ի Աշխարհահանդիսի «Բալլիյօն Օթօմանի» կարեւորագոյն մասը կրկին անոր մտքի արտագրութիւնն եղած է, ցուցադրուած Եւրոպայի առաջ: Պ. Պէղիբեանի գործերն Հայրիկը Կ. Պօլիս եղած ժամանակն արդէն մօտիկէն ճանչըցած և զնահատած է ու վերջերս անգամ Հայրապետական կոնդակով մը ողսակած անոր արժանիքը:

Ինչքան ալ որ պ. Պէղիբեան Տէքօռաթէօս մը միայն ճանչցուած է մեր մէջ, բայց անոր մտքերն ու ուղղութիւնը լոկ շէնքերու զարդարման մէջ չեն եղած բնաւ. անդուսպ ձգտումն ունեցած է արուեստը արհեստին հետ հաշտեցունել. զարդանկարչութեան մէջ ամփոփել ասեղնագործութեան կահագործութեան ևն. ձեւերու (մօտէլ) ճոխութիւնն՝ արեւելեան և արեւմտեան ճաշակաւոր համագրութեամբ:

Իդէն ունեցած է տեսնել մեր մէջ բազմարուեստեան հաստատութիւն մը, ուր կարողանար գործադրել իր ծրագիրն և օգտակար հանդիսանալ իւրայիններուն: Իւր այս մտադրութեանց գոհացումն տալու համար հետամուտ է այժմ իր յատուկ սալոնն ունենալ Բարիդի մէջ, ուր պիտի ցուցադրէ անշուշտ գլխաւորաբար արեւելեան զարդանկարչական ճաշակը:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ „ԱՐԱՐԱՏԻ“ 1902 թ. ՅՈՒԼԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ԴԻՐԷ ԹՂԹՈՅ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԷՋ՝

ԱՄԲՈՂՋՈՒԹԵԱՄԲ ԱՆՏԻՊ ՄՆԱՅԱԾ ԹՂԹԵՐ *:

Ա—100/111 a—112b—Բ—58/194b—196a.

Թուխս երանելոյն Մաշսոցի, նախ քան զկարուղիկսու-
րիւն, առ Տէր Գեարգ Հայոց կարուղիկս վասն՝ Սիւնեաց
խաչին, քե՛հ ե՞ր աղագաւ տուաւ **.

Վասն Սիւնեաց խաչին էիք զրե(ա)լ, և վասն չքարոյե-
լոյ նոյա զխաչանորդդ Քրիստոսի՝ զհայրապետայ, յիս զրով
հասեալ կայր յամենայնէ երկար բանիւք, զոր Տեառն Սողո-
մոնի Հայոց կաթուղիկոսի, մինչդեռ ի սիւնականութեան
լեալ էի Խոռխոռունի տան՝ հարցեալ է թխտով *** զիւր
վարդապետն զՍողոմոն հարանց հայր, որ և նա յայնմ ժամա-
նակի ի զըրեսկի ելեալ է ախիւն իւրով: Եւ նորա ցուցեալ
լինի նմա զամենայն այլ և այլ հարցմունսն և յետոյ և զայս
յաւելեալ, զոր յորինակին իւրում զրեալ էր ի ճառընարա-
կանի և ի հայր Փոխինդ անկեալ, և նա ինձ եան, և յինէն
գողացան: Եւ վասն այնորիկ յոժարէի ինձ առ ձեր Արքու-
թիւնդ զալ և լիով զամենայն ցուցանել, զի շատ և յերկար
հարցմունք են և պատասխանիք կարեւոր իրաց. բայց Աստուած
չարար արժանի տեսութեան Բնորելոյդ Աստուծոյ: Աստան-

* Աւն ենք արտադրում, ոչ այն պատճառով, որ նախա-
պատել է, այլ որ աւելի դիւրընթեռնել է. մանաւանդ որ Բ-ի
տարբերութիւնները մանրամասն նշանակում ենք:

** Նոյն ձեռագրի սկզբն ցանկում «տուեալ եղև» է

*** Բ. քլքով, ինչպէս և շարունակութեան մէջ:

դուժեամբ, ծայրաքաղ և խրժնի բանիւք ահա դրեցի, եթէ և ի նմանոյն օտար, սակայն իմաստիցն ոչ հեռացեալ:

Ի թագաւորեալ, ասէ, չարագլխոյն Մարկիանոսի՝ անդէն հրապուրեալ ի կնոջէն իւրմէ Պողբերա(յ) պոսնկէ, կարդընկեց եկեղեցւոյ և նեստորականէ, վաղվազակի պատառեալ էլոյժ * զհրաման հաւատոյ ուղղափառ ժողովոյն. Քաղկեդոնական հաւաքմանն, որպէս և ամենեցուն յայտ է: Յետ որոյ սոցին հաւանեալքն բազում անգամ մրցեցան վասն մերոյ աշխարհի՝ հաւասարել նոցին, երկար թխտովք ի բացուստ և բազում անգամ ժողովք դէմ յանդիման: Մի անգամ առ իւրեանս կոչէին ի Կոստանդնուպօլիս և երկրորդ անգամ ի Քէդոդոսուպօլիս ժողովեցան՝ ջան եդեալ շահել զմեզ իբրեւ զվրիպեալս: Այլ ևս պատգամաբերօք ժրպեղուօք, որ յայտնի են մեզ ի թխտոյ, որ կան ի հաւառոյ նամականի սփռեալ յաշխարհիս և նոյն պատառխանիքս մերոց վարդապետաց: Աւ թէ պէտ թագաւորական հրամանով յարակիր ձարտաբքն վստահանային ի սուր լեզուն հեղենական յորդաբանութեամբն յաղթող լինել, սակայն Աստուծոյ շնորհօքն ըստ նմին և պատառխանիս լսէին. քանզի նորոգէր Հայաստան եկեղեցիքս ըստ բաղմամբա շինութեան նախանձեալ, և պէսպէս ուսմանց առատութիւնք և արուեստաւորք և զպրոցք կանդուն էին յաշխարհիս և յոյն բարբառոյն տեղեկագոյն և զիւզաշուրթն նոցին թարգմանք յոլով ** կային:

Բայց ի տանէ բուսեալ մեզ չարն և մահացեալ ընդ մեզ Յոհան Մայրադոմէյի՝ կարծելով զինքենէ քան զայլս առաւել լինիլ վասն սխալիմաց մտացն Սարէլականացն, յետոյ սպազրէ ի ճառս իւր զիտութիւն զմէնջ իբրեւ ի մէնջ, թէ միշտ պարտեալք լինէին Հայք ի հրապարտան Յունաց: Զորոյ պարտութեան պատճառն հարցեալ Տեառն Սողոմոնի ի մեհապանին իւրում զյառաջ ասացեալ հոգեկիր հայրն հարանց, և նորա գրով վճարեալ մնացոյց մեզ, ասէ, ոչ պար-

* Բ. էլոյժ

** Բ. յոլովք

տաւորեցան Հայք ի հաւատոյ մասին, որպէս չարախօսէ Յոհան Մարտիոմիդ, քանզի յատկութիւն բնութեանց նոցա և խաչեցարին յոլովք են զամբ և հնարք և զէմք պատասխանույ, բայց այսուիկ յոյժ պարտեցան մերքս, զի աւացին մեզ, եթէ Աստուած կարգաւորեաց զեկեղեցի իւր սուրբ սրբովք առաքելովքն ըստ օրինակի իննական դասուցն: Զի որպէս ի բարձունս անդ հրեշտակք և հրեշտակապետք, աթոռք և տէրութիւնք, պետութիւնք՝ իշխանութիւնք և զօրութիւնք, սերովբէք և քերովբէք*, նոյնպէս և ի ներքին խորանիս դահաւորեցան պատրիարդք, որ են հայրապետք, և արքեպիսկոպոսք, որ կոչին եպիսկոպոսապետք, և միտրապօլիտք և եպիսկոպոսք և քահանայք և սարկաւազունք և կէս սարկաւազաց և ընթերցողք** և փաշտք: Եւ միաբանեալ զոքս կարեն ձեռնադրել հայրապետ և զամենայն, և հայրապետն զամենեւեան: Արդ, եթէ ըստ ողջմտութեան հաւատոյն սրբութեան էք, խոստովան լերուք, թէ ո՞վ է պատրիարդ ձեր, զի չորք միայն կացեալ են յերկրի*** Աղէքսանդրին Մարկոսի աթոռն, Անտիոքայն՝ Մատթէոսին, Հռոմայն՝ Ղուկասուն,**** եփեսոսին յԱսիա՝ Յովհաննուն, ըստ չորս անկեան տիեզերաց, ըստ քառափակ զեառց Ադենական, ըստ չորեքկերպեան կենդանեացն, յորս Աստուած հանդուցեալ է, ըստ չորից աւետարանչացն աստուածագրուցացն, ըստ չորից Մովսիսական օրինացն օրինաւորացն ի տապանակին, զի զերկրորդումն օրինացն որիչ հրամայեցաւ զնեւ: Եւ մեք, առնն, ամենեցուն հնազանդեմք. հաւանեցարուք և զուք միում ի նոցանէ կամ՝ ամենեցուն, որ միահաւատք լինիմք: Քանզի ձեզ միայն եպիսկոպոսապետ ի Վեսարիա ձեռնադրեցաւ Սուրբ Նրիգորիոս† և որ յետ նորա մինչև ցայսօրս Ասեն ապա. եթէ այլով եկեղեց(ւ)ով ուղղափառ էք, զատ յայսցանէ ցուցիք

* Բ. սերօբէք և քերօբէք

** Բ. ընթերցողք

*** Բ. ի վերայ երկրի

**** Բ. Հռոմայն՝ Ղուկասու աւետարանչին

† Բ. Պրիգոր

և զպատրիարզն, ընդ որով դասի արքեպիսկոպոսն ձեր, որ մինչև ցայսօր ընդ մեզ էր. ապա եթէ, պատրիարդը չունէք և զայլ կղերս եկեղեցւոյ՝ բովանդակ յայտնի, ասեն, խաւարեալ հերձուածողք էք ընդ Արժոս*։ Այսուիկ անպատասխանի և պարտեալ լինէին Հայք, զի այսպիսի զբոթեամբ վարէր եկեղեցի։

Իսկ ի թաղաւորէն Յուստիանու անկաւ ի կամս նորա և հաւանեցոյց զամենայն** զհարս և զհայրապետս և փոխեաց զնշխարհս Սրբոյն Յովհաննու ի Կոստանդնուպօլիս, վասն թաղաւորել քաղաքին, ըստ յայանելոյ շնորհաց Աստուծոյ, և հաստատեաց անդ աթոռ հայրապետական, և բուն աթոռն մնաց յեփեսոս։ Նոյնպէս և զՄատթէոսին փոխեաց յԱնաիօքայ յերուսաղէմ, ասէ՝ վասն զի քաղաք մեծ է արքային, և բունն մնաց յԱնաիօք։ Յայնժամ շարժեցան ամենայն մեծամիաք, և ուր առաքեալ մեռեալ էր, զամենեցուն աթոռն պատրիարդ խոստովանեցին։ Անդանօր և մերոց սրօսանք բանք և բաղայք ի բերան, յետ զկարգ նոցա զնելոյ, և զաշխարհս պարսիք և յոյնք հաւասարեալ ունէին, և Տէր Մովսէս էր*** յաթոռ Սրբոյն Դրիգորի ի կողմանն Յունաց։ Եւ զխաւորք եկեղեցոյն ժողովեալ հակառակութեամբ ձեռնադրեցին պարսից օժանդակութեամբ, զԱրրահամ՝ պատրիարդ, և զՎղուանիցն արքեպիսկոպոս կացուցին, և յայնժամ և զՎրացն միաբազմիւր։ Իսկ զերկուանալ հայրապետացն խոսեցին տեարքն Սիւնեաց հաւաստասէրք և հակառակ աթոռ վարկան իրերաց, և ոչ միաբանեցան ընդ մի ոք յերկուցն, հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրեանց առաքինոյն Պետրոսի որոյ(յ) հասելոյ վաղձանին պատուէր յԱղուանից ձեռնադրել եպիսկոպոս Սիւնեաց, մինչև դարձեալ միացի աթոռ սրբոյն Դրիգորի։ Եւ իբրեւ վաղձանեցաւ Մովսէս և միապետեաց Ար-

* Բ. հերձուածողք էք ընդ Արժոս և Խուժոտանեայս և ընդ այլ չարափառս։

** Բ. Օ. զամենայն

*** Բ. Օ. էր

բահամի հեռեցաւ Վրացն, որում՝ Կիւրիովն Կոչէին, և զհա-
կառակութիւն բերէր զվէճ՝ առ հայրապետն Արրահամ՝ ասէր
զվիրս լինել յառաջահաւատ քան զԱղուանս և մեզ ասէ,
անդ է* եպիսկոպոսութիւնդ: Եւ անարդեալ ի նմանէ՝ դար-
ձաւ և քաղկեդոնիկ եղեալ ի յունական զօրացն, որ ի ժա-
մանակին յայն զնա զբղելով ևս երազ երթոց, հայրապե-
տացն անուր եղեալ՝ խնդրէր զգահիրիցութիւն ի վերայ
Աղուանից: Որում՝ և նոքա ոչ հաւանեալ երեւեցուցին զայլ
ոմն առաքեալ կանխաւ եկեալ յաշխարհն Աղուանից և քա-
րողեալ անդ և եկեղեցի շինեալ նախկին քան ի Հայս, և
ղինքեանս նմա անուանելով՝ դարձան ի Հայոց առ ինքեանս:
Ապա Հայք վասն մեծաբանութեան Յունաց, որով ջանային
ի վայր իջուցանել և փոքր կացուցանել զիայս հանգստեան
Սրբոյն Քաղէոսի, լինելով ընդ նովաւ նմա եպիսկոպոսապեա
և միտրապօլիտ՝ խորհեցան առնել միտրապօլիտ զՄարդակ-
տական եպիսկոպոսն, տալ նմա խաչ և պատիւ, միայն ոչ
առնել եպիսկոպոս ի ձեռնադրութիւն: Եւ նորա հպարտա-
ցեալ հարստութեամբ մեծալիճակ զաւագանաւն, ասէր ու-
նել եպիսկոպոս երկուս կամ երիս ընդ իւրեաւ, որում՝ ոչ
հաւանեցան հարք: Եւ հայրապետն երկուցեալ, լծէ մի արդ-
այլ իմն գունակ բաժանումն լինի միապետեալ աթոռոյն, ապա
տեսանելով միշտ աստուածահաճոյ խոնարհութեամբն հա-
ւանս և հլուս զտեարսն Սիւնեաց և սրաիւ զհետամտեալ
Սրբոյն Գրիգորի, և զնոցունց եպիսկոպոսունս ուղղափառս
և կրօնաւորս մաօք և իրօք և քաջութունս և իմաստասէրս՝
նոցա ետուն զպատիւ խաչենեան նշանովն** ի մեծաբանս սրբոյ
աթոռոյն: Եւ հաստատեցին յառնուլ զպատիւն ոչ ժառաղ
աւելի իրս և քարողել եպիսկոպոսապեա զհայրապետն պատ-
ուաւորացն և զիանոցն, և զայլ աշխարհն յառաջին սովո-
րութիւն թողին, զի մի ամբօխ ինչ լինիցի: Եւ վասն այնո-

* «Առէ»ն վաւագծի մէջ է դրուած, Բ, և մեզ անդ է,
ասէ

* Բ. նշանուն

ըիկ եպիսկոպոսապետ ոչ քարոզին Սիւնիք, որպէս ոչ զրեն
 ի պատասխանի աստուածապատիւ Տեառն Հայոց եպիսկոպո-
 սապետիդ, զի թէ քարոզեալ էիր կամ՝ զրեալ էիր, բայց ոչ
 քարոզելն մեծութիւն է, որպէս զոչ զրել, և զխաչն զյա-
 սաջով ունել ի փառս Տէրութեանդ է։ Եւ իւրեանց անուն
 լոկ խաչիւն և քարոզիւն բնաւորեալ է ի յիշատակ, ըստ
 որում և արքունիք տան սոսկ նշանակ իշխանութեան և իշ-
 խան անուանեն ոչ ուրուք եղելոց ընդ նոքոր։ Այսպէս զե-
 անդեցին զինն դասն յանձնառութեամբ Աղուանից արքե-
 պիսկոպոս լինելոյ, և Սիւնեաց հաւատալով զխաչն և եթ և
 քարոզելն ընկրուստ և հաւատարիմ և ի կարգի դալ մեա-
 րապօլիս և ծառայել Տէրութեանդ։ Լսեալ կամ և զայս ի հօր
 Փէոգորոսէ, թէ Տէրունիք ի Սիւնիս հոգեւոր զրէին և նորա
 ի ծառայէ, ապա ի Տեառն եղիայի խաղաղործութեանն յի-
 րիցու փանս այնր ոչ զրեցին ի ծառայէ, աբգելին և նորա
 զհոգեւորն։ Զայդ այդպէս զիտեմ ի լրոյ, զսուան և զիրան
 տեսցէ, Տէր, զբան եպիսկոպոսդ, զի վարդապետ է, այլ կամք
 հոգեւոր Տեառնդ եղիցի։

(Յ. Դիւլխանդանեանի աւարտական շարադրութիւնից)

Մ Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ճ Գ Ր Ա Ն Բ

1. Տիեզերքը և իր կազմութիւնը, Գր. Տօքթ. Ն. Տաղաւարեան. թարգմ. (Փրանսերէնից) Քերովրէ սարկ. (նոյն Սահակ վ.) Օտապաշեան, Կ. Պոլիս, 1902. գինը 10 շուբուշ:
2. Աղէքսանդր Գալացցի քահանան և իր քարոզները. Ն.Ա. Դօրրօ-լիւբով, (Թարգմ. Գէորգ քահ. Մկրտումեան). Ս. Պետերբուրգ, 1902. գինը 25 կոպ.
3. Կրօնի դասագիրքը Ա. տարի պատկերազարդ, կազմեց Խորէն քահ. Մնացականեանց Ս. Պետերբուրգ, 1902, գինը 30 կ.:
4. Ծիրանի Արևելքը (հեղ. William Watson—բանաստեղծութիւններ Հայոց մասին). թարգմ. անգլ. Խոսրով. Բարիկ, 1903. գինը 50 սս.:
6. Մանուկն, Իմաստունն ու Սատանան. Դուբըն Փրոնըմ, թարգմ. Մ. Մամուրեան. Իզմիր, 1902. գինը 2 զրշ.:
7. Նսլիսիան Կիպրացու Έξοήγεις πρωτοκλήτων πατριάρχων τε καὶ μητροπολιτών. հայերէն և յունարէն. հրատ. Գ. Ն. Ֆինկ. Մարբուրգ և Թիֆլիս. 1902.:
8. Առողջ ու հիւանդ երիկայի ոգին. Բժ. Ա. Բուգուզեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1902. գինը 20 կ.:
8. Մի կարծիք հայ նախարարութեանց ծագման մասին (արտատպած «Բանասէր»-ից). Բ. Խալաթեանց. Պարիզ. 1902.:
9. Գիֆտերիտ (վարակիչ բկացաւ). Բժ. Ն. Տէր Իսահակեանց. Ալէքսանդրապոլ, 1902. գինը 5 կ.:
10. Հաշիւ խնամարկութեան հոգևորականաց Հայոց Ն. Նախիջևանի և չրջակայ վեց գիւղօրէից նորին վասն 1901 ամի. Ռսստով, 1902.:
11. Полный Русско—Армянский словарь.—А. Дагбашьянъ. П. выпускъ.—Լրակատար բառարան ռուսերէնից հայերէն.—Յ. Դաղբաշեան. Պրակ Բ. Թիֆլիս, 1902. գինը 1 ր.
12. По поводу предполагаемого съѣзда дѣятелей по прикладной геологіи и горнымъ развѣдкамъ (съ программой).
13. Xeroderma pigmentosum (Kaposi) bei zwei verwandten Familien. Dr. Phil. et med. Michael Terterjanz Berlin. 1902.

12. ՏԱՀԱՆԱՅԻ 673
13. ՊԱՐՍԿԱՆԱՅԻ 677
14. † ԳԵՐԱՊՈՒՆԻ Հ. ԱՐՄԷՆ ԱՅՈՒՆԵԱՆ 678
15. ԱՆՈՂԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՊԵՐ Պայ. Մ. 681

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

16. Ձերականացող նախադուշակու թիւներ, Ա. Տ. ՊՕ-
դանան 697
17. Յաւերթահարսը, Պուշկինի, քարգւ. Կ. Կրասիկինկեանի.
(Վերջ). Ս. Մ. 709
18. Մեծ եղջիւրաւոր անասուններ. Անասնապահութիւն
և Անասնաբուժութիւն, . . . Գեորգ Ղազարեան 715
19. Անողջապահական գիտելիքներ. Դր. Կ. Ռեկլամի. 728
20. Հոգադիտութիւն Մ. Ղազարեանց 730
21. ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԻ. 736

ՅԱՆԵԼՈՒԱԾ

22. Մայր Աթոռի «Գիրք Թղթոյ» Ձեռագիրներէ մէջ
ամբողջութեամբ անտիպ մ'նացած թղթեր, Յ. Գիւլիս. 748

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

1902

Ա. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՒԻ
ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

Բաժանորդագիրն է { Ռուսաստանում 4 ռ.
Արաստանում 5 ռ.

Խմբագրության համարները տպագրվում են ըստ համարների

Հասցեն՝ Տվ. Զչմիադզին, Типографическому Комитету

Արաստանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.

Etchmiadzine (Caucase)

ԼՈՅՍ Է ՏԵՍԵԼ

Ա. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

ՕՐԱՑՈՅՑ 1903 Թ.

ԳԻՆՆ Է ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԵՂ 20 ԿՈՊ.

Իսկ փառակազմ 40 կոպ.

Վաճառում է վիճակային կոնսիստորիաներում և
նոգեառոր կոնսիստորիաներում. Տիփսիսում՝ Վեճ-
տրոնական, և Գոռտեներգ գրավաճառանոցներում: Մեծ
քանակությամբ գնողին 20% զեղումն կլինի, պէտք է
գրմել ու Էջմիածնի տպարանական ժողովին այս հասցեով

Տվ. Զչմիադզին, Типографическому Комитету.